

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI**

**JUMANOV ERDAVLET SHARIFJON O‘G‘LI
URAKOVA SHOXIDA KELDIYAROVNA**

Jumanov E., Urakova Sh.

**UMUMIY O‘RTA TA’LIM
MUASSASALARI AMALIYOTCHI
PSIXOLOGLARI UZLUKSIZ KASBIY
RIVOJLANTIRISH KURSINI O‘QITISH
METODIKASI**

Umumiy o‘rta ta’lim tashkiloti amaliyotchi psixologlari uchun

O‘QUV QO‘LLANMA

TOSHKENT – 2025

УДК 159.9

ББК 88.3

U42

Jumanov E., Urakova Sh.

Umumiy oʻrta taʼlim muassasalari amaliyotchi psixologlari uzluksiz kasbiy rivojlantirish kursini oʻqitish metodikasi [Matn]: oʻquv qoʻllanma\E.Jumanov, Sh.Urakova.- "ZUXRO BARAKA BIZNES" nashriyoti

Ushbu oʻquv qoʻllanma umumiy oʻrta taʼlim muassasalari amaliyotchi psixologlari malaka oshirish kurslarida taʼlim tarbiya jarayonida va oʻz faoliyatida psixodiagnostika, psixotreninglardan samarali foydalanish, psixologik tashviqot va targʻibot, psixokorreksiya ishlarini, psixoprofilaktika tadbirlarini, psixologik maslahat, psixologik-pedagogik konsilium tashkil etishning samarali yoʻllaridan malaka talablari, zamonaviy yondashuvlar hamda innovatsiyalar asosida uzluksiz rivojlantirilishi uchun moʻljallangan.

Taqrizchilar:

M.A. Zaynitdinova –pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.

X.E. Usmonova– pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.

Oʻzbekiston Respublikasi Oliy taʼlim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-yil 9-iyuldagi 258-sonli buyrugʻiga asosan nashr etishga ruxsat berilgan. Roʻyxatga olish raqami 935569.

ISBN: 978-9910-580-22-2

© Jumanov E., Urakova Sh., 2025.

© "ZUXRO BARAKA BIZNES" nashriyoti

KIRISH

Hozirgi davrda mamlakatimizda, o'zgarishlar o'qituvchilar, barcha pedagoglar oldiga o'quvchining bilimlarni yuksak darajada o'zlashtirishi, o'quvchilar mustaqil tafakkurini, ular aktivligini rivojlantirish, ularda yuksak axloqiy sifatlarni tarbiyalash, ularning tafakkur, muloqot, o'qish, mehnat qilishga bo'lgan qobiliyatlarini taraqqiy ettirish kabi murakkab va mas'uliyatli vazifalami qo'ymoqda.

Bu yorug' olamda eng oliy xilqat hisoblangan Insonni o'rganish, uni tarbiyalash, unga alohida xizmat ko'rsatish muammosi butun insoniyat paydo bo'lishining ibtidosidan boshlab intihosiga qadar o'ziga xos ob'ktiv va subyektiv imkoniyatlar ko'lami bilan bog'liq ravishda namoyon bo'lib kelayotganligini bugungi hayotning o'zi tasdiqlamoqda. Zero, insonni bilish va uning tashqi (real) va ichki (ideal) olamiga adekvat ta'sir ko'rsatish va shu ta'sirlar orqali uni boshqarish mumkinligi aniq bo'lsa-da, bu jarayonda turli xil ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy va ma'naviy manfaatlar mushtarakligiga ham alohida e'tibor berishga to'g'ri keladi.

Chunki inson taraqqiyoti va faolligi, eng avvalo, uning ijtimoiy manfaatlari, mafkuraviy qarashlari sotsial-intellektual salohiyatiga ta'sir etuvchi omillar bilan belgilanadi va baholanadi. Qolaversa, insonning shakllanishi unga xizmat ko'rsatuvchi tizimlarning muvaffaqiyatli ishlashi mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-amaliy islohotlarning hosilasi hisoblanadi. Shu ma'noda psixologik xizmat fani o'zining shakllanishi va tuzilishiga ko'ra faqat insonga va uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik taraqqiyotiga bevosita xizmat qilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Qolaversa, bugungi ilmu-fan taraqqiyoti bilan bog'liq innovatsion yondashuvlarga keng ko'lamdagi imkoniyatlarning ochib berilishi har bir innovatsion g'oyalarni targ'ib qiluvchi insonga psixologik xizmat ko'rsatish tizimini yanada mukammallashtirishni taqozo etmoqda. Bunga javoban bugungi kunda barcha mehnat va ta'lim muassasalarida, mahallalardagi aholining turli qatlamlarida psixologik xizmat tizimini joriy etish uchun "Nizom"lar ishlab chiqilmoqda. Ushbu "Nizom"lar asosida faoliyat yurituvchi

amaliyotchi psixologlarga ham nazariy-ilmiy, ham amaliy-uslubiy bilimlar va qo'llanmalar kerak bo'ladi. Shu nuqtai nazaridan mazkur o'quv uslubiy majmua bugungi psixologik xizmat va amaliyoti bilan bog'liq tushuncha va yo'nalishlarni amaliy jihatdan to'g'ri talqin qilishga xizmat qiladi.

1-MAVZU: PSIXOLOGNING KASBIY FAOLIYATINI REJALASHTIRISH ASOSLARI

Rejalashtirish maktab amaliyotchi psixologining ish natijalari va samaradorligini sezilarli darajada belgilab beradi. Maqsadga yo'naltirilgan va aniq rejalashtirish ko'plab xatolarning oldini olishga yordam beradi. Asosli reja ta'lim-tarbiya jarayonining psixologik-pedagogik hamrohligini umumiy istiqbolini belgilash va qo'yilgan psixologik-pedagogik vazifalarni hal qilishning muqobil yo'llarini aniqlash imkonini beradi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, rejalashtirishga ko'pincha faqat ma'muriy talab sifatida qaraladi, rejalashtirish jarayoni esa faqat reja tuzish va yozish bilan chegaralanadi. Bunday yondashuvda reja, shubhasiz, rasmiy tusga ega bo'ladi va faoliyatda yo'l-yo'riq bo'la olmaydi. Erishilayotgan natijalar samaradorligi va har qanday faoliyatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ushbu faoliyat qanchalik pishiq rejalashtirilganiga bog'liq.

Rejaning vazifasi – psixologik-pedagogik faoliyatni tartibga solish, psixologik-pedagogik hamrohlik jarayonining rejalilik, boshqaruvchanlik va tizimlilik xususiyatlarini ta'minlash, shuningdek, natijalar izchilligini ta'minlashdan iborat. Eng umumiy tasavvurda reja – bu faoliyatning mazmuniy yo'nalishlarini ko'rsatib beruvchi, uning tartibi, hajmi va vaqt chegaralarini belgilovchi hujjatdir.

Reja quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- yo'naltiruvchi, belgilovchi funksiyasi;
- bashorat qiluvchi funksiyasi;
- muvofiqlashtiruvchi, tashkilotchilik funksiyasi, ya'ni faoliyat qanday vositalar orqali tashkil etilishini, kim uning subyekti va obyekti ekanligini ko'rsatadi; shuningdek, faoliyat tartibini, uning boshqa turlar bilan o'zaro bog'liqligini, joyi, vaqti va ijrochilarini belgilaydi;
- nazorat funksiyasi: qo'yilgan maqsadlarning amalga oshirilishini nazorat qilish;

– reproduktiv (qayta tiklovchi) funksiyasi, ya'ni oradan qancha vaqt o'tgan bo'lsa ham bajarilgan ishlarning mazmuni va hajmini tiklash imkonini beradi.

Rejalashtirish to'g'ri tashkil etilganda, reja oddiy rasmiy qog'oz emas, balki ta'lim jarayonini psixologik-pedagogik jihatdan tashkil etishga tizimli yondashuvni tasdiqlovchi hujjatga aylanadi. Shuning uchun, eng avvalo, maktab amaliyotchi psixologi rejaga o'z ishchi hujjati sifatida qarashi lozim. U amaliyotchi psixolog faoliyatining tartibsiz emas, balki niyati, maqsadlari, imkoniyatlari va ta'lim muassasasida psixologik-pedagogik hamrohlikka qo'yiladigan talablar asosida olib borishga xizmat qiladi.

Reja bir qator talablarga javob berishi kerak:

- ❖ Reja maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, ya'ni rejalashtirilayotgan mazmun va ish shakllari aniq maqsad va vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi.

- ❖ Reja kompleks xususiyatga ega bo'lishi, ya'ni ish mazmuni va shakllarining xilma-xilligini o'z ichiga olishi kerak.

- ❖ Reja aniq va maqsadga muvofiq bo'lishi, o'quvchilar va pedagogik jamoaning xususiyatlarini inobatga olishi zarur.

- ❖ Reja bajarilishi mumkin bo'lgan, ya'ni real bo'lishi kerak.

Maktab amaliyotchi psixolog faoliyatini rejalashtirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:[16]

1-bosqich.

Reja loyihasini tuzish. Bu bosqichda maktab amaliyotchi psixologi tomonidan asosiy yo'nalishlar, faoliyat turlari, maqsad va vazifalar belgilanadi hamda dastlabki reja kontseptsiyasi shakllantiriladi.

2-bosqich.

Jamoaviy rejalashtirish. Bu bosqichda tuzilgan reja loyihasi tajriba tariqasida muhokama qilinadi, takliflar yig'iladi, aniqliklar kiritiladi. O'quvchilar, ota-onalar, o'qituvchilar, ma'muriyat a'zolari tomonidan bildirilgan g'oyalar va takliflar asosida reja takomillashtiriladi. Maktab amaliyotchi psixologi ta'lim muassasasining psixologik-ijtimoiy-pedagogik xizmati tarkibiga kirganligi, shuningdek, maktabdagi psixologik-pedagogik tibbiy komissiya a'zosi, tarbiyaviy ishlar shtabi

a'zosi sifatida o'z faoliyatini muvofiqlashtirib olib borishi lozim. Shu boisdan rejalashtirilayotgan tadbirlar maxsus pedagog, ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari va boshqa mas'ul xodimlar bilan birgalikda muhokama qilinishi lozim. Shuningdek, rejalashtirishda quyidagi tadbirlarni hisobga olish zarur: pedagogik kengashlar, sinf rahbarlari metod birlashmasi yig'ilishlari, ota-onalar yig'ilishi, o'quvchilar yig'ilishi va boshqa muhim uchrashuvlar.

3-bosqich.

Jamoaviy rejalashtirish natijalarini hisobga olgan holda reja loyihasiga tuzatishlar kiritish. Bu bosqichda ilgari bildirilgan taklif va fikrlar asosida reja yanada aniq, real va maqsadga muvofiq shaklga keltiriladi.

4-bosqich.

Ish rejasining yakuniy rasmiylashtirilishi. Oxirgi bosqichda reja hujjat shaklida to'liq tartibga keltiriladi, imzolanishi va taqdim etilishi uchun tayyorlanadi. Reja ijroga yo'naltirilgan asosiy ishchi hujjat sifatida tayyor bo'ladi.

Maktab amaliyotchi psixologi o'z faoliyatini rejalashtirishda ta'lim muassasasining istiqbolli ish rejasi, ustuvor yo'nalishlar, muassasa ma'muriyatining kutilmalari, lavozim majburiyatlari hamda yuklama hajmini e'tiborga olishi maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, ta'lim jarayonida psixologik xizmatni amalga oshirish bo'yicha ishlarni rejalashtirishda quyidagilarni inobatga olish zarur:[77]

- ta'lim muassasasida psixologik-pedagogik hamrohlikni tashkil etishga doir psixologik-pedagogik va metodik adabiyotlardagi materiallar, maslahatlar va tavsiyalar;
- ta'lim muassasasining tarbiyaviy va pedagogik vazifalari;
- maktab ma'muriyati, pedagoglar, o'quvchilar va ota-onalarning takliflari;
- avvalgi davrdagi faoliyat natijalari va bu faoliyat tahlili asosida chiqarilgan xulosalar;
- faoliyat modelining o'zi.

Maktab amaliyotchi psixolog faoliyati modeli deganda, o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, uni ta'lim-tarbiya jarayonida

psixologik-pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, ushbu jarayonda ishtirok etuvchi barcha tomonlarning (o‘qituvchilar, ota-onalar va o‘quvchilar) harakatlarini muvofiqlashtirishga qaratilgan faoliyatning maqsadga muvofiq va izchil tashkiliy shakllari tizimi tushuniladi.

Odatda maktab amaliyotchi psixologining quyidagi funksiyalari ajratiladi: psixologik ma’rifat va tashviqot, psixologik-pedagogik tashxis, psixologik profilaktika, psixologik korreksiya, psixologik maslahat, kasbga yo‘naltirish. Ushbu funksiyalar maktab amaliyotchi psixologining ta’lim muassasasidagi faoliyat modeli doirasida turlicha uyg‘unlashishi mumkin. Amaliyotchi psixolog o‘z faoliyatida turli faoliyat turlarini uyg‘unlashtirar ekan, u turli maqsadlarni ko‘zlaydi va yuz berayotgan jarayonga nisbatan turlicha pozitsiyani egallaydi. Psixolog faoliyatining turli modellari shakllangan. Model faqat va faqat psixologning malakasi bilan belgilanmaydi (bir model doirasida mutaxassisning turli malaka darajalari mavjud bo‘lishi mumkin), balki, bir tomondan, uning kasbiy pozitsiyasi, ikkinchi tomondan esa ma’muriyatning kutilmalari va pozitsiyasi bilan belgilanadi.

Hozirgi vaqtda ta’lim muassasasida maktab amaliyotchi psixolog faoliyatining jahonda e’tirof etilgan beshta asosiy modeli mavjud bo‘lib ular quyidagilardir:[93]

I-model. Mazkur model doirasida maktab amaliyotchi psixologining faoliyati asosan o‘zining individual ish kabineti hududida tashkil etiladi. Asosiy faoliyat yo‘nalishi – konsultativ yordam ko‘rsatishdan iborat bo‘lib, bunda psixolog o‘quvchilarga, ularning ota-onalariga va pedagog xodimlarga axborot-ma’lumot berish hamda ularni zarur xizmatlarga yo‘naltirish vazifasini bajaradi. Ushbu modelda psixologning kasbiy pozitsiyasi – bu bolalar huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi, ta’lim muassasasining ichki jarayonlariga bevosita aralashmaydigan, nisbatan mustaqil “tashqi mutaxassis” sifatida namoyon bo‘ladi. Asosiy funksional yo‘nalish – konsultativ faoliyat (axborot va muvofiqlashtiruvchi yordam) dan iborat.

II-model. Mazkur model doirasida maktab amaliyotchi psixologi ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilari o'rtasidagi samarali o'zaro munosabatlarni tashkil etish va yengillashtirish (fasilitatsiya) funksiyasini bajaruvchi mutaxassis sifatida faoliyat yuritadi. Bu modelda psixolog o'z ishini faqat konsultativ faoliyat bilan cheklamaydi, balki ta'lim muassasasi ma'muriyatining so'rovlariga asosan turli yoshdagi o'quvchilarni psixodiagnostik tekshiruvdan o'tkazadi, shuningdek, o'qituvchilarning iltimosiga binoan darslarga kirib, alohida pedagogik yondashuvni talab qiluvchi o'quvchilar bilan ishlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqadi.

Psixologning malaka darajasi yuqori bo'lsa, u o'quvchilarning o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarini muhokama qiluvchi pedagogik konsiliumlar tarkibida yetakchi mutaxassis sifatida ishtirok etadi. Bunday sharoitda maktab amaliyotchi psixologining asosiy funksiyalari sifatida diagnostik (psixologik holatni aniqlash va tahlil qilish) hamda konsultativ (maslahat va yo'naltirish) faoliyat turlari yetakchi o'rin egallaydi.

Yuqoridagi modellar eksperimental yoki innovatsion ta'lim dasturlarini amalga oshirmaydigan va shtat jadvalida bitta maktab amaliyotchi psixolog stavkasiga ega bo'lgan ommaviy ta'lim muassasalari uchun mo'ljallangan. Psixolog faoliyati, avvalo, kutilmalar va maktab ma'muriyati tomonidan tasdiqlangan reja asosida tashkil etiladi. Faoliyatning markaziy yo'nalishi – bu ta'lim va rivojlanishda psixologik muammolarga ega bo'lgan bolalar bilan ishlashdir. Psixolog asosan faoliyatning eng sodda shakllari bilan shug'ullanadi va, asosan, umumiy maktab talablariga moslashishda qiynalayotgan bolalar bilan ishlashga yo'naltirilgan bo'ladi. Mazkur modellarda psixolog ishining muhim yo'nalishlaridan biri bu – dispetcherlik faoliyatidir. Psixolog boladagi muammo turiga qarab uni qaysi mutaxassisga yo'naltirish zarurligini va bu mutaxassis qayerda mavjudligini aniq bilishi lozim.

III-model. Ushbu modelda maktab amaliyotchi psixologi faoliyati “faol ishtirok” tamoyiliga asoslanadi. Psixolog faqat tashxis qo'yish va maslahat berish bilan cheklanmay, balki o'quvchilar va

pedagoglar bilan uzluksiz hamkorlikda ishlash orqali ta'lim-tarbiya jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Faoliyatning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat: diagnostik, korreksion va profilaktik funksiyalar.

Model doirasida psixologik treninglar va o'quv seminarlarini o'tkazish muhim va majburiy tarkibiy qism sifatida qaraladi. Yuqori malakaga ega bo'lgan maktab amaliyotchi psixologi guruhli mashg'ulotlar davomida o'quvchilarda yosh xususiyatlariga mos ravishda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantiradi, yuzaga kelgan psixologik muammolarni chuqur tahlil qiladi hamda ularni mustaqil hal etish uchun zarur bo'lgan psixologik vosita va strategiyalarni taklif etadi.

Shuningdek, psixolog o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarni tahlil qilib, mavjud bo'lgan noeffektiv muloqot uslublarini o'zgartirish, konstruktiv va samarali aloqalarni yo'lga qo'yish bo'yicha aniq maqsadlarga yo'naltirilgan korreksion vazifalarni amalga oshiradi.

IV-model. Ushbu modelda psixologning pozitsiyasi — bu yetakchilik, ya'ni u ta'lim muassasasidagi psixologik-pedagogik jarayonlarni boshqarishda faol ishtirok etuvchi, tashabbuskor mutaxassis sifatida maydonga chiqadi. Modelning asosiy maqsadi — ta'lim jarayonini kompleks psixologik-pedagogik hamrohlik bilan ta'minlashdir. Bunda psixolog faqat o'quvchilar bilan emas, balki o'qituvchilar va ta'lim muassasasi ma'muriyatining kasbiy qarashlari, pedagogik pozitsiyalari bilan ham ishlaydi.

Mazkur model quyidagi asosiy funksiyalarni o'z ichiga oladi:

- 1) diagnostik faoliyat — ta'lim ishtirokchilarining psixologik holatini aniqlash;
- 2) korreksion faoliyat — aniqlangan muammolar ustida tuzatish ishlari olib borish;
- 3) profilaktik faoliyat — salbiy holatlarning oldini olish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar ishlab chiqish;
- 4) ma'rifiy faoliyat — pedagogik jamoaning psixologik bilimlarini oshirish va kasbiy madaniyatini rivojlantirish.

Modelning o'ziga xos jihat shundaki, psixolog o'qituvchilarning kasbiy faoliyat mazmuni, maqsadlari, qadriyatlari, vazifalari va ularni hayotga tatbiq etish uslublari bilan ishlaydi. Bu orqali u o'qituvchilarda yaxlit va izchil pedagogik pozitsiyani shakllantirishga ko'maklashadi. Bu pozitsiya – o'qituvchining o'z faoliyatida aniq maqsadlarga ega bo'lishi, o'qituvchilarning rivojlanishiga yo'naltirilgan qadriyatlarni tanlashi, ta'lim vazifalarini tushunishi va ularni amaliy texnologiyalar asosida amalga oshirish qobiliyatini nazarda tutadi.

Malakasi yuqori bo'lgan psixolog bu model doirasida faqat maslahat va ko'mak ko'rsatuvchi emas, balki ta'lim muhitini insonparvarlik tamoyillariga asoslangan holda transformatsiya qilish g'oyalarini ilgari suruvchi yetakchi mutaxassisga aylanadi. U har bir o'qituvchining va pedagogning shaxsiy qadr-qimmatini e'tirof etish, hurmat qilish, individual rivojlanish imkoniyatlarini yaratish tamoyillarini ta'lim jarayonining markaziga qo'yadi.

V-model. Mazkur modelda psixolog o'z kasbiy faoliyatida tadqiqotchi pozitsiyasini egallaydi. Bu model psixologik amaliyotni chuqur tahlil, tizimli monitoring va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish bilan uyg'unlashtirishga asoslangan. Psixologning asosiy tadqiqot obyekti – bu bola rivojlanishining maqsad va vazifalariga muvofiq tashkil etilgan ta'lim-tarbiya jarayoni hamda bu jarayonda ishtirok etuvchi barcha tomonlarning (o'qituvchilar, o'qituvchilar, otalar, ma'muriyat) o'zaro hamkorlikda yaratgan rivojlantiruvchi muhitidir.

Ushbu model doirasida psixolog nafaqat muammoli holatlarni aniqlaydi, balki ta'lim muassasasidagi o'qituv-tarbiyaviy jarayonni uzluksiz tahlil qilish orqali ularni chuqur tadqiq etadi. Bu jarayonda turli amaliyotga yo'naltirilgan tadqiqot metodlari – kuzatuv, testlash, intervyu, tizimli tahlil, so'rovnoma va eksperimental metodlar qo'llaniladi.

Modelning funksional yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- 1) diagnostik faoliyat – ta'lim jarayonidagi holat va tendensiyalarni aniqlash;

- 2) profilaktik faoliyat – salbiy rivojlanish xavfini oldindan baholash va bartaraf etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish;
- 3) tashkiliy-ma'rifiy faoliyat – tadqiqot natijalarini pedagogik jamoaga yetkazish, olingan xulosalarni amaliy faoliyatga integratsiyalash.

Psixologning ilmiy-analitik pozitsiyasi uni o'quv-tarbiyaviy tizimni yaxlit holatda idrok etishga undaydi. Bu orqali u ta'lim muassasasida samarali, ilmiy asoslangan va barqaror rivojlanishga yo'naltirilgan qarorlar qabul qilinishiga ko'maklashadi.

Davlat ta'lim dasturlarida belgilangan ustuvor yo'nalishlar doirasida psixologik-pedagogik faoliyatning asosiy vazifalari quyidagilardan iboratligini ko'rishimiz mumkin:[98]

1. O'quvchilarning psixologik salomatligini saqlash va mustahkamlash.
2. Sog'lom va xavfsiz turmush tarzini qadriyat sifatida shakllantirish.
3. Ekologik ong va madaniyatni rivojlantirish.
4. Iqtidorli bolalarni aniqlash va ularning rivojlanishini tizimli qo'llab-quvvatlash.
5. Maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bolalarni erta aniqlash va individual yondashuv asosida qo'llab-quvvatlash.
6. Ta'lim jarayonida differentsiallashtirish va individuallashtirishni psixologik-pedagogik jihatdan samarali tashkil etish.
7. O'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlari va intellektual qobiliyatlarini muntazam monitoring qilish.
8. O'quvchilarda hayotiy muammolarni mustaqil hal etish uchun zarur bo'lgan hayotiy ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirish.

Ta'lim jarayonini psixologik-pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash shakllari hozirgi kunda ham ta'lim muassasasi psixologi faoliyatining an'anaviy yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu shakllardan biri sifatida profilaktik faoliyat alohida ahamiyat kasb etadi.

Profilaktika — bu o'quvchilarda psixologik dezadaptatsiya holatlarining oldini olishga yo'naltirilgan tizimli ishlar majmuasidir.

Bu faoliyat o'quvchilarning yosh xususiyatlari va individual psixologik ehtiyojlarini inobatga olgan holda tarbiya, ta'lim va rivojlanish jarayonlarini muvofiqlashtirishni nazarda tutadi.

Profilaktik ishlar doirasida psixolog pedagog xodimlar va ota-onalarga aniq, amaliy tavsiyalar ishlab chiqadi. Bu tavsiyalar bola shaxsining ijtimoiy va emotsional rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga, ularning ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi.

Diagnostika (individual va guruh, ya'ni skrining) – bu o'quvchilarning ta'lim jarayoniga ta'sir ko'rsatuvchi faoliyati, xulq-atvori va psixik holatining eng muhim xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan jarayondir.

Individual ta'lim yo'nalishini tuzish – bu ta'lim muassasasi mutaxassislari va ota-onalar tomonidan bolaning individual va yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda uning rivojlanish istiqbolini prognoz qilish hamda bu yo'nalishni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni tashkil etishga qaratilgan kompleks ishdir.

Konsultatsiya (individual va guruh) – shaxs rivojlanishi, mustaqil qaror qabul qilish va harakat qilish qobiliyatini shakllantirish, shuningdek, yangi xatti-harakatlarga o'rganishga ko'maklashish va buning uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan yordamdir.

Rivojlantiruvchi ish (individual va guruh) – yangi bilimga ehtiyojni shakllantirish, uni egallash va amaliy faoliyat hamda muloqot jarayonida qo'llash imkoniyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyatdir.

Korreksion ish (individual va guruh) – bu, avvalo, diagnostika jarayonida aniqlangan ta'lim, xulq-atvor va shaxsiy rivojlanishdagi muammolarga ega o'quvchilar bilan olib boriladigan tuzatishga qaratilgan ishlarni tashkil etishdir.

Bolalar va kattalar uchun psixologik ma'rifat va ta'lim – bu psixologik bilimlarga ehtiyojni shakllantirish, ularni shaxsiy rivojlanish manfaatlari yo'lida qo'llash istagini uyg'otish, shuningdek, har bir yosh bosqichida o'quvchilar va tarbiyalanuvchilarning to'laqonli

shaxsiy rivojlanishi va o'zini anglashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, shaxs shakllanishi va intellektual rivojlanishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan buzilishlarning oldini olishga qaratilgan faoliyatdir.

Ekspertiza – bu ta'lim va o'quv dasturlari, loyihalar, qo'llanmalar, ta'lim muhiti hamda ta'lim muassasasi mutaxassislarining kasbiy faoliyatini baholash jarayonidir.

Ta'lim standartlari asosida sinflar yoki alohida o'quvchilar bilan ishlar ekan, psixolog o'z faoliyatini umumta'lim dasturiga asoslangan holda rejalashtiradi.

O'quvchilarda hayotiy ko'nikmalarning (keyingi o'rinlarda – HK) shakllanganlik darajasi ta'lim jarayonining yakuniy bosqichida aniqlanadi. HKni shakllantirish dasturini amalga oshirishni psixologik-pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash quyidagi asosiy vazifalarni hal qilishni nazarda tutadi:

1. O'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos HK shakllanish shakllarini aniqlash.

2. Ta'lim jarayonida HK rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar va shart-sharoitlarni aniqlash hamda ularni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik tavsiyalarni ishlab chiqish.

3. HKni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan guruhiiy ishlarni tashkil etish.

4. Ta'limning turli bosqichlarida HK shakllanish holatini monitoring qilish.

Ta'lim muassasasidagi barcha psixologik-pedagogik hamrohlik yo'nalishlari pedagog-psixologning yillik ish rejasida, statistik hamda tahliliy hisobotlarida o'z ifodasini topishi lozim.

Rejalarning turlari va tuzilmasi. Reja tuzish shakllari turlicha bo'lishi mumkin:

matnli shaklda;

grafik shaklda;

jadval-ko'rinishdagi reja (reja-setka) tarzida.

Bunda eng muhim talab – rejaning amaliyotda foydalanishga qulay, real bo'lishi va ta'lim muassasasida ta'lim-tarbiya jarayonini

psixologik-pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash tizimining istiqboli hamda rivojlanishini aniq aks ettira olishi kerak.

Maktab amaliyotchi psixologining yillik ish rejasi quyidagi asosiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga olishi lozim:

Rejaning maqsadi – kutilayotgan umumiy natija aniq ifodalanadi;

Vazifalar – har biri aniq tekshiruvga asoslangan, mezonlar bilan baholanishi mumkin bo'lgan natijalar sifatida shakllantiriladi;

Qo'yilgan vazifalarni hal etish texnologiyalari – ya'ni ushbu vazifalar qanday usulda bajarilishi bayon qilinadi;

Tadbirlarning mazmuni – amalga oshiriladigan ishlarning konkret yo'nalishi va mohiyati ko'rsatiladi;

Ijro muddati – har bir tadbir yoki vazifaning bajarilish sanasi belgilanadi;

Ishtirokchilar toifasi – tadbir yoki faoliyat kimlar uchun mo'ljallangani aniqlanadi (o'quvchilar, o'qituvchilar, ota-onalar va h.k.).[93]

Psixolog tomonidan tuzilgan reja maktabning ma'naviy-marifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari bilan muhokama qilinadi, kelishiladi hamda ta'lim muassasasi rahbari tomonidan tasdiqlanadi va imzolanadi.

Ijtimoiy-ruhiy va rivojlantiruvchi ishlarining zamonaviy nazariyalari, yondoshuvlari va amaliyoti

Mutaxassislarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayoni nafaqat muayyan hajmdagi nazariy bilimlarni egallashni, balki amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirishni, shuningdek, o'zining kasbiy-amaliy faoliyati yo'nalishini mustaqil belgilash qobiliyatini shakllantirishni ham nazarda tutadi.

Ko'pgina olimlarning ta'kidlashicha, psixologik korreksiya — bu insonning ichki dunyosidagi ayrim psixologik xususiyatlarga yo'naltirilgan va ilmiy asoslangan ta'sir ko'rsatishdir. Bu ta'rifdan shuni tushunish kerakki, psixokorreksion faoliyatni olib borar ekan, psixolog, avvalo, shaxsda mavjud bo'lgan aniq psixologik muammolar

bilan shugʻullanadi. Bular — xarakterdagi qiyinchiliklar, xulq-atvordagi muammolar, emotsional holatdagi nomutanosiblik, kognitiv (bilish) jarayonlardagi buzilishlar, oʻzini anglashdagi muammolar, shuningdek, shaxslararo munosabatlardagi murakkabliklar va boshqalar boʻlishi mumkin.

Aynan ana shu muammolarni hal etish uchun psixolog korreksion taʼsir koʻrsatish usullari va metodlaridan foydalanadi. Bu usullar insonlarga (kattalarga va bolalarga) psixologik yordam koʻrsatish boʻyicha jahon amaliyotida toʻplangan tajriba asosida shakllangan. Shu bilan birga, inson — bu yaxlit psixologik mavjudot boʻlganligi sababli, psixolog alohida psixologik yoki shaxsiy muammolarni hal etish orqali uning umumiy psixologik salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi va toʻlaqonli shaxsiy rivojlanishi uchun zarur boʻlgan shart-sharoitlarni yaratadi.[1]

Psixologik korreksiya tushunchasining amaliyotda keng qoʻllanilishiga qaramay, uning taʼrifi, mazmuni va tashkil etilishida turlicha yondashuvlar mavjud.

“Korreksiya” atamasi lugʻaviy maʼnoda “tuzatish” degan maʼnoni bildiradi. Psixologik korreksiya esa amaliy psixolog faoliyatining turi sifatida insonning psixik va shaxsiy rivojlanish jarayoniga muloyim va ehtiyotkorlik bilan aralashish orqali mavjud chetlanish va buzilishlarni bartaraf etishga qaratilgan faoliyatni anglatadi.[14]

Ayrim mualliflar psixologik korreksiyaning bolalarda asab-ruhiy buzilishlarning oldini olish vositasi sifatida talqin qiladilar (masalan, A.S. Spivakovskaya).[87]

Boshqa mualliflar esa bu tushunchani psixolog tomonidan ruhiy salomatligi saqlangan insonning psixikasi yoki xulq-atvorini tuzatishga rivojlantirishga qaratilgan usullar majmuasi sifatida tushuntiradilar (G.S. Slovin).

Yana bir guruh olimlar (G.V. Burmenska, A.G. Liders, A.A. Karavanova)[50] psixologik korreksiyaning bolaning shaxsiy va intellektual salohiyatini rivojlantirish uchun optimal imkoniyatlar va

sharoitlarni yaratishga qaratilgan psixologik ta'sir metodi sifatida tavsiflaydilar.

G.Onishchenko esa bu jarayonni insonning psixik va shaxsiy rivojlanish jarayoniga muloyim, ehtiyotkorlik bilan aralashish orqali chetlanishlarni tuzatishga qaratilgan faoliyat sifatida ko'radi.[41]

Psixokorreksiya quyidagi ta'rifni ham berish mumkin: "Psixologik korreksiya — bu shaxsning to'laqonli rivojlanishi va faoliyat yuritishini ta'minlash maqsadida muayyan psixologik tuzilmalarga yo'naltirilgan psixologik ta'sir ko'rsatishdir".[46]

"Korreksion-rivojlantiruvchi faoliyat" tushunchasi esa korreksion va rivojlantiruvchi faoliyatning o'ziga xos maqsadlarini, shuningdek, ular orasidagi o'zaro uzviy aloqani aks ettiradi. Ushbu faoliyat rivojlantiruvchi yoki korreksion mashg'ulotlar shaklida amalga oshirilishi mumkin.

Psixokorreksiya psixologik rivojlanishdan quyidagi asosiy belgilar bilan farqlanadi: psixokorreksion ishlar mavjud bo'lgan, allaqachon shakllangan shaxsiy sifatlar yoki xulq-atvor turlariga yo'naltiriladi va ularni o'zgartirish (ya'ni tuzatish, qayta ishlash) maqsadini ko'zlaydi. Bunda maqsad — mavjud buzilish yoki nomutanosiblikni bartaraf etishdir.

Aksincha, rivojlantiruvchi faoliyat asosan bolada hali to'liq shakllanmagan psixologik sifatlarni barpo etishga, ya'ni uni yangi ijtimoiy va kognitiv faoliyatlarga tayyorlashga, shaxsiy rivojlanish salohiyatini yuzaga chiqarishga qaratilgan bo'ladi.[15]

Psixologning rivojlantiruvchi faoliyati mohiyatan, M.M.Bityanovanning ta'kidlashicha, o'quvchilarning psixik rivojlanishiga yaxlit yondashuv asosida ularning yosh bosqichiga xos dolzarb psixologik vazifalarni hisobga olgan holda, ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan bo'lib, bunda bolalarning yuqori rivojlanish salohiyati va psixik rivojlanish sur'atlarining tezlashuvi ham inobatga olinadi.

Bolalik va o'smirlik davrida psixik rivojlanishdagi nomutanosiblik yoki buzilishlar to'g'risida so'z yuritganda, korreksion-rivojlantiruvchi faoliyat atamasini qo'llash o'rinlidir. Chunki bu yosh

davrida kuzatiladigan aksariyat muammolar va qiyinchiliklar bolaning psixologik realligining muayyan jihatlari to'liq shakllanmaganligi yoki yetarlicha rivojlanmaganligi bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli, psixologik ta'sir har doim rivojlantirish va korreksiyaning o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab etadi.[1]

Psixologik korreksiya va rivojlantirish — bu bolalik davrida shaxsning shakllanish jarayoniga faol ta'sir ko'rsatish, uning individual xususiyatlarini saqlab qolish hamda psixofizik va intellektual rivojlanish, xulq-atvordagi buzilishlar, giyohvandlikka moyillik va huquqbuzarlik holatlarini bartaraf etishga qaratilgan psixologik, tibbiy, pedagogik tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Mazkur faoliyat shaxsda ijtimoiy jihatdan muhim hayotiy istiqbolni shakllantirishga xizmat qiladi va u maktab amaliyotchi psixologlari, logopedlar, shifokorlar, ijtimoiy pedagoglar hamda boshqa tegishli mutaxassislar bilan hamkorlikda olib boriladi.

Ta'kidlash joizki, psixologik korreksiya — bu aniq insonlarga nisbatan aniq metodlar orqali ko'rsatiladigan yordamdir.[22] Amaliyotchi psixolog uchun shaxs rivojlanishining xususiyatlarini chuqur anglash muhim ahamiyatga ega. Chunki psixokorreksion ta'sir imkon qadar nozik, ehtiyotkor va har bir shaxs uchun individual tarzda moslashtirilgan bo'lishi lozim.

Boshqacha aytganda, psixokorreksion faoliyatni amalga oshirayotgan psixolog “psixologik ekologik tozalik” tamoyiliga qat'iy rioya qilishi kerak. Bu tamoyil shaxsning ichki dunyosiga aralashuvda uning psixologik butunligiga zarar yetkazmaslik, tabiiy rivojlanish dinamikasini buzmaslik, shaxsiy chegaralar va qadriyatlarni hurmat qilishni anglatadi.

Mazkur yondashuvni samarali amalga oshirish uchun psixolog nafaqat turli korreksion texnikalarni puxta egallagan bo'lishi, balki psixokorreksiyaning nazariy asoslarini mukammal bilishi ham zarurdir. Faqat shu holatda psixokorreksion faoliyat shaxs rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va uning individual salohiyatini ochishga xizmat qiladi.

Psixokorreksiyaning aniqlovchi belgilari sifatida diskretlik (ya'ni aniq va ajratilgan psixik xususiyatlarga yo'naltirilganlik) hamda psixik rivojlanish me'yorlariga yo'naltirilganlik ko'rsatiladi. Ushbu psixokorreksion faoliyat mazmunini belgilovchi muhim jihatlarni G.S. Abramovanning qarashlariga tayanib ko'rib chiqamiz.[1]

G.S.Abramovanning ta'rifiga ko'ra, psixologik korreksiya – bu insonning ichki dunyosining ayrim (diskret) psixologik xususiyatlariga psixolog tomonidan ko'rsatiladigan maqsadga yo'naltirilgan va ilmiy asoslangan ta'sirdir.

Bu ta'rifni quyidagicha tushunish mumkin: psixolog o'z faoliyatida insonning psixologik realligining aniq namoyon bo'ladigan jihatlari bilan ishlaydi. Bular shaxsning ehtiyoj va istaklari, qadriyatlari, emotsional holatlari, bilish faoliyati, xarakter xususiyatlari hamda xulq-atvoridagi o'ziga xosliklardir.

Shu bois psixokorreksion ishlar umumiy va abstrakt yondashuvdan ko'ra, aniq, shaxsga xos muammoli zonalarini aniqlash va ular bilan ehtiyotkorlik bilan ishlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Mazkur yondashuv psixologik yordamning manzilli va individual xususiyatga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Biroq, psixokorreksion ta'sirning differensial belgisi sifatida diskretlik (ya'ni ichki psixologik tuzilmalarning alohida xususiyatlariga yo'naltirilganlik)ni qabul qilgan holda, bir qator muhim aniqliklar kiritish zarur.

Avvalo, inson — bu yaxlit psixologik mavjudot ekanligini unutmaslik lozim. Shu sababli, insonning ichki dunyosidagi ayrim diskret xususiyatlarga — emotsional holatlar, xulq-atvor, xarakterologik xususiyatlar kabi konkret muammolarga ta'sir ko'rsatganimizda, aslida biz uning butun shaxsiga ta'sir o'tkazamiz.

Demak, psixologik yordam psixokorreksiya doirasida shaxsning rivojlanishidagi qiyinchiliklarni bartaraf etish yoki kompensatsiyalash orqali uning shakllanish jarayoniga faol ta'sir ko'rsatish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Ikkinchidan, biz shunday qat'iy ishonchdamizki, insonning dispozitsion tuzilmalariga (ya'ni e'tiqodlari, tasavvurlari, qadriyatlari,

hayotiy pozitsiyalari) o'zgartirishlar kiritmasdan, shuningdek, uning o'z muammosiga bo'lgan munosabatini o'zgartirmasdan turib, barqaror va uzoq muddatli ijobiy natijalarga erishish mumkin emas.

Shu bois, psixologning eng muhim vazifalaridan biri — bu insonga o'z shaxsiyatiga va ijtimoiy muhitga bo'lgan munosabatini o'zgartirishda yordam berish, muammoli holatlarni yechish uchun yangi yo'llarni ochishga ko'maklashish, “yangi nuqtai nazar” va “yangicha anglash”ga erishishga imkon yaratishdan iboratdir.[50]

Uchinchidan, ko'plab nazariy va eksperimental tadqiqotlar shuni ishonch bilan ko'rsatadiki, korreksion jarayonning samaradorligi va natijadorligi shaxsning subyektiv faollik darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Shu sababli, psixologik korreksiya faqat alohida psixologik tuzilmalarni tuzatish bilan cheklanmasdan, balki shaxsning o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirish ham nihoyatda muhim hisoblanadi.

Psixolog faoliyatining muhim vazifalaridan biri — shaxsiy refleksiya (o'zini anglash) va o'zini boshqarish (avtoregulyatsiya) ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, korreksion jarayon ishtirokchilarida o'z holati va xatti-harakatlari uchun shaxsiy javobgarlik hissini shakllantirish, eng asosiysi esa — korreksiyaning bosqichma-bosqich o'zini o'zi korreksiyalash (avtokorreksiya) darajasiga olib chiqishdir.[34]

Psixologik korreksiya, avvalo, shaxsning emotsional holatlari va kechinmalari bilan ishlashni o'z ichiga oladi. Bular quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: xafa bo'lish, xavotirlik, yolg'izlik hissi, aybdorlik tuyg'usi, asabiylik, tajovuzkorlik va boshqa emotsional buzilishlar.

Shuningdek, korreksion ta'sir doirasida ichki shaxsiy ziddiyatlar (ko'pincha situatsion xarakterga ega bo'lgan ichki konfliktlar), xulq-atvor muammolari hamda o'ziga va boshqalarga nisbatan munosabatdagi buzilishlar bilan ishlash ham muhim o'rinni egallaydi. Bular orasida past yoki o'ziga ishonchsiz o'z-o'zini baholash, ortiqcha talabchanlik, ijtimoiy faollikdan chekinish (tortinchoqlik) yoki

atrofdagilarga nisbatan loqayd va mensimaslik munosabatlari kabi holatlar mavjud.

Psixologik korreksiyaning muhim mazmuniy yoʻnalishlaridan biri — bu shaxsiylikni shakllantirish (yaʼni oʻzini anglash va individuallikning rivojlanishi) bilan bogʻliq muammolardir. Bunday muammolar nafaqat yosh xususiyatlari bilan bogʻliq, balki ekzistensial (yaʼni shaxsiy maʼno izlash, hayot mazmuni haqida fikr yuritish) darajadagi qiyinchiliklarni ham oʻz ichiga oladi.

Bundan tashqari, moslashuv va ijtimoiylashuv muammolari — oila, bolalar bogʻchasi, maktab yoki boshqa ijtimoiy guruhlardagi (sinf, jamoa) ijtimoiy rollarni egallashdagi qiyinchiliklar; muloqotdagi qiyinchiliklar va shaxslararo munosabatlardagi ziddiyatlar ham psixologik korreksiyaning asosiy faoliyat yoʻnalishlariga kiradi.

Shunday qilib, psixologik korreksiya insonning emotsional-maʼnoviy hayotining toʻliq spektri bilan ishlashni qamrab oladi.[1]

Shaxsning psixologik muammolari taʼrifidan kelib chiqqan holda, psixologik korreksiyaning quyidagi toʻrt turini ajratish mumkin:[41]

1. Insonning kognitiv (bilish) sohasini korreksiya qilish. Bu yoʻnalish diqqat, xotira, tafakkur, idrok, tasavvur kabi kognitiv jarayonlarni rivojlantirishga, shuningdek, bilish faoliyatini tashkil etishda va muayyan bilish turlari (masalan, oʻqish, yozish va boshqalar)ni egallashda yordam koʻrsatishga qaratilgan.

2. Emotsional-irodaviy va motivatsion sohani, shuningdek, oʻzini anglashni korreksiya qilish.

Mazkur yoʻnalish inson psixologik realligini koʻp qirrali tarzda aks ettiradi: bu — emotsiyalar, his-tuygʻular, kechinmalar, istaklar, motivlar, maqsadlar, yoʻnalishlar, oʻziga va boshqalarga nisbatan baholovchi munosabat, oʻzini nazorat qilish, oʻzini boshqarish, irodaviy harakatlar va boshqa shaxsiy jarayonlarni qamrab oladi.

3. Xulq-atvor, muloqotdagi muammolar va shaxslararo munosabatlarni korreksiya qilish.

Bu yoʻnalish ota-onalar va bolalar oʻrtasidagi, turmush oʻrtoqlar oʻrtasidagi munosabatlar, guruh va jamoalarda yuzaga keladigan

ijtimoiy munosabatlar kabi shaxslararo aloqalardagi muammolar bilan ishlashni o'z ichiga oladi.

4. Nevrotik holatlarni korreksiya qilish va nevrozlarning oldini olish bo'yicha psixoprofaktika.

Bu turdagi korreksiya nevrotik buzilishlar (ya'ni psixologik zo'riqishlar, tashvish, emotsional beqarorlik va h.k.)ni bartaraf etish va ularning rivojlanishining oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Ta'kidlash joizki, psixokorreksion faoliyat turlarini ajratish shartli xarakterga ega, chunki shaxsga xos barcha psixologik muammolar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ular bir-biriga ta'sir qiladi va birgalikda namoyon bo'ladi. Shu sababli, psixokorreksion faoliyatni amalga oshirayotgan psixolog bu jihatni albatta hisobga olishi, shaxs bilan o'zaro munosabatda uni yagona va yaxlit psixologik reallik sifatida qabul qilgan holda ish olib borishi zarur. Psixologik muammolarni mazmuniga qarab tasniflash esa faqatgina tizimlashtirish va tartibga solish maqsadida amalga oshiriladi. Bu yondashuv shaxsdagi muammolar spektrini aniqroq belgilash, ularni tahlil qilish va psixokorreksion ta'sir ko'rsatishning asosiy yo'nalishlarini ajratish uchun xizmat qiladi.

Psixokorreksion jarayonni yo'naltiruvchi va asoslovchi asosiy ilmiy kategoriya bu — psixik rivojlanish normasi hisoblanadi. Amaliyotda psixologik korreksiya ko'pincha psixik rivojlanish normasi doirasida bo'lsa-da, muayyan qiyinchiliklarga duch kelayotgan insonlarga yo'naltirilgan bo'ladi.

Psixik rivojlanish normasi, inson psixikasining imkoniyatlari, salohiyati va rivojlanish ehtimollari haqidagi ilmiy bilimlar yosh psixologiyasi tomonidan ta'minlanadi. Ushbu soha insonning psixik rivojlanishidagi qonuniyatlar, mexanizmlar va xususiyatlarni izohlaydi.

Amaliy psixolog uchun bu bilimlar nihoyatda zarur, chunki ular quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

ma'lum bir psixik jarayonning rivojlanishi uchun senzitiv (eng qulay va ta'sirchan) davrni aniqlash;

o'quvchi yoki mijoz uchun yaqin rivojlanish zonasini yaratish;

psixik yangiliklar (yangi psixologik shakllanishlar)ni shakllanishini nazorat qilish;

yosh davri inqirozlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarning oldini olish;

yangi ijtimoiy rivojlanish sharoitlari bilan bog'liq ijtimoiylashuvdagi muammolarni bartaraf etish.

Shunday qilib, psixologik korreksiya normativ psixik rivojlanish asosida olib boriladi va aynan shu yondashuv korreksion jarayonning ilmiy asoslanishini ta'minlaydi.[1]

Teoriya, maqsadlar, jarayonlar va korreksion ish shakllaridagi farqlarga qaramay, psixologik ta'sirning mohiyati shundan iboratki, bir inson boshqasiga yordam berishga harakat qiladi.

Korreksion vaziyatning quyidagi asosiy jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin:[94]

1) Psixologik muammoga ega bo'lgan va psixologik yordamga, psixokorreksiyaga muhtoj shaxs — bu mijoz (klient).

2) Yordam ko'rsatuvchi shaxs — bu psixolog yoki psixokorrektor bo'lib, u professional tayyorgarligi va tajribasi orqali psixologik yordam ko'rsatishga qodir hisoblanadi.

3) Mijoz muammolari asoslanadigan nazariy model — psixologik korreksiya har doim ma'lum bir paradigmani aks ettiradi. U psixologning e'tiqod qilgan ilmiy yo'nalishi va qarashlariga bog'liq holda quriladi.

4) Mijoz muammolarini hal etishda qo'llaniladigan usullar, texnikalar va metodlar majmuasi. Ta'kidlash joizki, zamonaviy amaliyotda ko'pincha bir yoki bir nechta korreksion vazifalarni hal qilishda turli yo'nalishlarga oid metodlar birgalikda qo'llaniladi. Bu metodlar bir-birini to'ldiradi va o'zaro ta'sirni kuchaytiradi. Shu bilan birga, muayyan metodning samaradorligi nafaqat uning sifatiga, balki uni qo'llayotgan psixologning shaxsiyati va malakasiga ham bevosita bog'liq. Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, psixologning insoniy fazilatlari va individual uslubi ba'zan qo'llanilayotgan metodikadan ham muhimroq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

5) Mijoz va psixolog o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik aloqalarning o'ziga xosligi — bu mijozga o'z kuchiga ishonchni tiklash, o'zini qulay his qilish va mavjud muammolarni optimistik ruhda hal etishga yo'naltirish imkonini beradi. Bunday o'ziga xos munosabatlar barcha turdagi psixologik yordam ko'rsatish shakllariga xos bo'lgan muhim omil hisoblanadi.

Korreksion ishlarning maqsadini belgilash bevosita psixik rivojlanishning nazariy modeli bilan bog'liq bo'lib, aynan shu model asosida aniqlanadi.

Zamonaviy xorijiy psixologiyada rivojlanishdagi qiyinchiliklar quyidagi sabablarga bog'liq deb tushuniladi:

shaxsning ichki tuzilmasining buzilishi;
muhitning yetarli emasligi yoki buzilgan (noadekvat) ta'siri;
ushbu ikki omilning o'zaro ta'sirda bo'lishi.

Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, psixokorreksion ta'sirning maqsadlari quyidagicha belgilanadi:

shaxsning yaxlitligini va psixodinamik kuchlar o'rtasidagi muvozanatni tiklash, ichki dunyosini uyg'unlashtirish;

xulq-atvorni o'zgartirish, bu esa ijtimoiy muhitni boyitish yoki yangi xulq-atvor shakllarini o'rgatish orqali amalga oshiriladi.

Mahalliy (milliy) yosh psixologiyasida esa korreksion faoliyat maqsadlari bolaning psixik rivojlanishining qonuniyatlari va mexanizmlarini faol va ongli jarayon sifatida anglashga asoslanadi, bu jarayon esa kattalar bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.

Shu asosda korreksion maqsadlarni belgilashda uchta asosiy yo'nalish ajratib ko'rsatiladi.

1. Rivojlanishning ijtimoiy vaziyatini optimallashtirish. “yaqin rivojlanish zonasi”ni yaratish.

2. Bolaning faoliyat turlarini, avvalo, yetakchi faoliyatini rivojlantirish.

3. Yoshga xos psixologik yangiliklarni (yangi psixik shakllanishlarni) shakllantirish.

Psixokorreksiya xos xususiyatlar, shuningdek “psixologik korreksiya” tushunchasining hajmi va mazmuniga tayangan holda, ushbu faoliyatning asosiy vazifalari quyidagicha shakllantiriladi:[41]

1) Shaxsning psixik salomatligini saqlash va to‘laqonli rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish.

2) Bunga "yaqin rivojlanish zonasi"ni tashkil etish, "boyitilgan rivojlanish muhiti"ni yaratish, psixik yangiliklarning (yoshga xos shakllanishlar) shakllanishini rag‘batlantirish va psixoprofilaktik tadbirlarni o‘tkazish kiradi.

3) Rivojlanishdagi qiyinchiliklar va konkret psixologik muammolarni hal qilishda yordam ko‘rsatish.

4) Bu vazifa shaxsda yuzaga kelgan emotsional, xulq-atvoriy, motivatsion yoki kommunikativ muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi.

5) Shaxsning tashqi muhit, ijtimoiy atrof va o‘z-o‘ziga nisbatan uyg‘un munosabatlarini tiklash.

6) Bu vazifa ishonch, munosabatlar tizimi, hayotiy qadriyatlar, shaxsiy e‘tiqodlar va yo‘nalishlarni shakllantirish hamda ularni moslashtirish orqali amalga oshiriladi.

7) Shaxsning o‘zini o‘zi rivojlantirish jarayoniga ko‘maklashish, “Men-subyekt”ning ichki salohiyatini faollashtirish.

8) Bunga subyektiv faollikni va mas’uliyat darajasini oshirish, korreksion jarayonni bosqichma-bosqich o‘zini o‘zi korreksiyalash (avtokorreksiya) bosqichiga olib chiqish kiradi.

Psixologik korreksiya vazifalari juda xilma-xil bo‘lishi mumkin, chunki bu shaxsning psixik hayotining ko‘p qirrali tabiati bilan bog‘liqdir hamda u aniq bir psixologik muammoning mazmunidan kelib chiqadi.[1]

Psixologik yordam ko‘rsatish jarayonida maqsad va vazifalarni aniqlash (belgilash) bosqichi korreksion jarayonning muhim tarkibiy qismini tashkil etadi.

Amaliyotdagi psixologlar shundan qat’iy ishonch hosil qilishgan: shaxsiy muammoni samarali hal qilish uchun uni to‘g‘ri

shakllantirish nihoyatda muhimdir — ya'ni muammoni “o‘z nomi bilan atash” kerak.

Bu muammoni aniqlash jarayoni ko‘pincha mijoz (klient)ning o‘zi tomonidan mustaqil tarzda amalga oshiriladi, ammo ko‘p hollarda bu jarayon psixologning faol yordami bilan amalga oshadi.

Bundan tashqari, aniqlangan muammoni hal etish uchun zarur bo‘lgan korreksion ishlarning aniq va mos keladigan vazifalarini belgilab olish ham muvaffaqiyatli psixokorreksion faoliyatning muhim sharti hisoblanadi.

M. Papush[70] psixokorreksion muammoni aniqlashning to‘rt blokdan iborat sxemasini taklif qilgan.

Birinchi blok. Mijozning boshlang‘ich qoniqarsiz holati yoki xatti-harakat namunasi (patterni) tavsifi, shuningdek, aynan shu holat yoki patternda mijozni norozi qilayotgan jihatlarni aniq tushunish. Ushbu blokda mijozning psixologik haqiqatidagi quyidagi o‘zgarishlar muhim ahamiyatga ega:

1)muammoni “maishiy” vaziyat sifatida emas, balki psixologik vaziyat sifatida ko‘ra boshlashga o‘tish;

2)atrofdagilar o‘zgarsin degan istakdan voz kechib, o‘zgarish zaruratini shaxsiy pozitsiyadan muhokama qilishga tayyorlik darajasiga o‘tish.

Ikkinchi blok. Istalgan holat yoki xatti-harakat patterni tavsifi. Bu tavsif mazmunli va ijobiy bo‘lishi lozim, ya'ni “muayyan hayotiy muammoni hal qilish uchun o‘zimda nimani o‘zgartirishim kerak” degan savolga aniq va amaliy javobni ifoda etadi.

Uchinchi blok. Muammoning ichki (intrapersonal) va tashqi (interpersonal) jihatlarini tahlil qilish. Ichki jihatlar shaxsning ichki tarkibiy qismlarining muammoga bo‘lgan munosabatini, tashqi jihatlar esa atrof-muhit (oila, do‘stlar, jamoa)ning ushbu muammo va uning yechimiga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi.

To‘rtinchi blok. Mavjud muammoni hal etish bo‘yicha mijozning niyatlarini aniqlashtirish, hamda psixolog bilan bo‘lgan o‘zaro munosabatlarini oydinlashtirish. Bunda mijozning muammoni

hal etish jarayonida faol ishtirok etish imkoniyati va tayyorligini aniqlash muhimdir.

Muayyan psixologik yordam ko'rsatish holatining o'ziga xosligiga qarab, psixokorreksion ishning ikkita asosiy shakli qo'llaniladi: individual va guruhii. Biroq, ta'kidlash lozimki, psixokorreksion ish albatta maxsus ishlab chiqilgan dastur asosida amalga oshirilishi kerak.

Psixolog kasbiy shakllanish bosqichida standartlashtirilgan (tPlk) dasturlardan foydalanishi mumkin. Biroq, bu kabi dasturlar psixolog ishlayotgan auditoriyaning individual xususiyatlarini, muayyan holatning o'ziga xosligini, shuningdek, psixologning shaxsiy imkoniyatlari va individual jihatlarini e'tiborga olmaydi.

Shuning uchun psixolog mustaqil ravishda psixokorreksion yoki korreksion-rivojlantiruvchi dastur tuzishi mumkin. Bunday dastur ekspert baholovidan o'tishi va ekspertlar kengashi tomonidan tasdiqlanishi lozim.

Buning uchun psixolog quyidagilarni bilishi zarur:
psixokorreksion ish bosqichlarining umumiy tavsifi;
korreksion-rivojlantiruvchi dasturlarni tuzishning asosiy prinsip va qoidalari.

Ushbu metodik materiallarda korreksion-rivojlantiruvchi dasturlarni tuzish bo'yicha asosiy yondashuvlar, mazmunii jihatlar, tamoyillar va algoritmlar haqida tavsiyalar hamda amaliy maslahatlar keltirilgan.

Test savollari

Psixologik xizmatning mazmuni va maqsadi

1. Maktab psixologik xizmatining asosii maqsadi nima?

- A) O'qituvchilar faoliyatini nazorat qilish
- B) Dars jadvallarini tuzish

C) Shaxsning har tomonlama rivojlanishi va psixologik salomatligini ta'minlash

D) Baholash tizimini soddalashtirish

To'g'ri javob: C

2. Quyidagilardan qaysi biri psixologik xizmatning asosiy yo'nalishlaridan biri emas?

A) Ilmiy-metodik faoliyat

B) Amaliy faoliyat

C) Tashviqot-targ'ibot faoliyati

D) Jismoniy tarbiya nazorati

To'g'ri javob: D

3. Psixologik xizmatning ilmiy yo'nalishi nimalarga qaratilgan?

A) Shaxsiy hujjatlarni yuritishga

B) Diagnostika metodikalarini ishlab chiqishga

C) Sport to'garaklarini tashkil etishga

D) Yillik rejalarni belgilashga

To'g'ri javob: B

4. Tashviqot va targ'ibot faoliyatining asosiy vazifasi nima?

A) Huquqiy nazoratni olib borish

B) Psixologik yordamni kompyuterga kiritish

C) Psixologik bilimlarni ommaga yetkazish

D) Maktab sanitariya holatini tekshirish

To'g'ri javob: C

2-MAVZU: TA'LIM TASHKILOTIDAGI PSIXOLOGIK IQLIM VA XAVFSIZLIKNI OSHIRISHGA QARATILGAN PSIXOLOGIK YORDAM KO'RSATISHNING SAMARALI YO'LLARI

Ta'lim muhiti – bu murakkab tashkil etilgan tizim bo'lib, uning doirasida ta'lim vazifalari va ijtimoiylashuv vazifalari hal etiladi, shuningdek, o'quvchining shaxsiy psixologik rivojlanishi amalga oshiriladi.

Ta'lim muassasasining xavfsizligi — bu o'quvchilar, xodimlar va moddiy boyliklarning baxtsiz hodisalar, yong'inlar, avariylar va boshqa favqulodda holatlardan himoyalangan sharoitda hayot va sog'lig'ini saqlab qolish uchun yaratilgan shart-sharoitdir.

“Xavfsizlik” tushunchasi o'z ichiga psixologik va jismoniy tarkibiy qismlarni oladi.

Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi — bu har qanday zo'ravonlik turlaridan psixologik jihatdan himoyalanganlik holati bo'lib, u shaxsiy va ishonchli muloqot ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi, muhitning shaxs uchun ahamiyatli bo'lishini ta'minlaydi va unga jalb etilgan ishtirokchilarning ruhiy salomatligini kafolatlaydi. Shuningdek, bu holat inson va muhitning salbiy ichki va tashqi ta'sirlarga qarshi turish qobiliyatini (xavf-xatarlardan himoyalalanish va psixologik jihatdan xavfsiz munosabatlarni shakllantirish ko'nikmasini) ham o'z ichiga oladi.

Psixologik jihatdan xavfsiz ta'lim muhiti — bu murakkab, tizimli, uzoq muddatli va maxsus tashkil etilgan psixologik-pedagogik jarayonning natijasi bo'lib, u quyidagilar mavjudligi (yaratilishi) orqali aniqlanadi:

ta'lim muassasasida insonparvarlikka asoslangan ta'lim tizimi mavjudligi;

ta'lim muassasasini o'rab turgan muhitda yagona ta'limiy va tarbiyaviy makon shakllanganligi;

o'quvchining ta'lim jarayoniga subyektiv pozitsiyada faol ishtiroki;

o'quvchi uchun muhim bo'lgan hamjamiyatlar mavjudligi, ular shaxslararo muloqot ehtiyojini qondirishni ta'minlaydi, faoliyatni tashkil etishda jamoaviy xarakterga ega bo'ladi, o'zaro talabchanlik va hurmatga asoslangan munosabatlar mavjud bo'ladi.[35]

Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi tarkibiy qismlari sifatida quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

- psixologik qulaylik;
- himoyalanganlik;
- ta'lim muhitidan ishtirokchilarning qoniqish darajasi.

Ta'lim muassasasidagi psixologik xizmatning (maktab amaliyotchi psixologi, sinf rahbarlari va ma'muriyat bilan hamkorlikdagi) asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

bolalar va kattalar jamoasida qulay ijtimoiy-psixologik muhit yaratilishiga ko'maklashish;

ta'lim jarayoni ishtirokchilarining psixologik-pedagogik savodxonligi va psixologik madaniyatini oshirish hamda ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni shakllantirishga yordam berish;

bolalar va kattalarning nizoli xatti-harakatlarining oldini olish;

ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasida konstruktiv muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish;

ta'lim jarayoni ishtirokchilarining psixologik salomatligini saqlashga ko'maklashish.[35]

Ijtimoiy-psixologik ko'nikma — bu shaxsga o'z hayot yo'lini ongli va malakali ravishda tanlash, muammolarni mustaqil hal etish, vaziyatni tahlil qilish va boshqa odamning erkinligi hamda qadr-qimmatini poymol qilmaydigan, psixologik zo'ravonlikni inkor etuvchi va shaxsiy o'sishga ko'maklashuvchi mos xatti-harakatni tanlash imkonini beruvchi ko'nikmalar majmuasidir.

Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi parametrlari mazmuni

Ta'lim muhitining qulayligi. Ta'lim muassasasida psixologik xavfsizlik parametrlari tarkibidagi qulaylik quyidagicha tushuniladi — bu o'quv jarayonidagi stressni keltirib chiqaruvchi omillarni imkon qadar yo'qotuvchi, qulaylik, xotirjamlik va shinamlikni ta'minlovchi,

shuningdek, quvonch, mamnunlik va rozi bo'lish holatini yuzaga keltiruvchi shart-sharoitlar majmuasidir. Qulaylik quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- moddiy muhit va ta'lim jarayonida qulaylik (ta'lim muassasasi ta'lim makonining shinamligi va qulayligi, o'quv sharoitlariga qo'yiladigan fiziologik-gigiyenik talablarga rioya etilishi, o'quv rejimi va talablarining o'quvchilar salomatligiga ta'siri);
- o'quv faoliyatida qulaylik (o'ziga bo'lgan ishonch, muvaffaqiyat hissi, oldinga intilayotganlik holati);
- muloqotdagi qulaylik ("o'quvchi – o'quvchi" va "o'quvchi – pedagog" tizimidagi munosabatlar sifati bilan qoniqish holati);
- shaxs ichki qulayligi (xotirjamlik holati, hech kimdan himoyalash zaruratining yo'qligi).

Zamonaviy pedagogikada psixologik qulaylik prinsipi ta'limning eng muhim tamoyillaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Ijtimoiy-psixologik muhit — bu guruhning barqaror holati bo'lib, unga xos bo'lgan nisbatan barqaror va odatiy emotsional kayfiyatni anglatadi. Bu kayfiyat a'zolarining bir-biriga, mehnatga, atrofdagi hodisalarga va tashkilotga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi hamda shaxsiy qadriyatlar va yo'nalishlar asosida shakllanadi. Shu bilan birga, u guruh ichidagi o'zaro ta'sir va shaxslararo munosabatlarning haqiqiy holatini aks ettiradi.

Psixologik muhit tushunchasida uchta "muhit zonasi" ajratiladi:[64]

1. Ijtimoiy muhit – bu jamoada faoliyat maqsad va vazifalarining qanchalik anglab yetilganligi, a'zolarining barcha huquq va majburiyatlari qay darajada kafolatlanganligi bilan belgilanadi.

2. Axloqiy muhit – bu jamoada qanday axloqiy qadriyatlar qabul qilinganligi bilan belgilanadi.

3. Psixologik muhit – bu odamlar orasidagi bevosita muloqot jarayonida shakllanadigan norasmiy munosabatlar. Ya'ni, psixologik muhit bu mikromuhit bo'lib, u axloqiy va ijtimoiy muhitga nisbatan ancha mahalliy darajada faoliyat ko'rsatadi.

1-jadval. Psixologik muhitning qulay va noqulay turlari

Qulay psixologik muhit	Noqulay psixologik muhit
Munosabatlar hamkorlik, do'stona munosabat, ishonch, adolat va hurmat tamoyillariga asoslanadi.	Munosabatlarda individualizm, hushyorlik, ortiqcha xavotir, past o'z-o'zini baholash ustunlik qiladi.
Guruhga tegishlilik hissi yuqori, emotsional ishtirok va o'zaro yordam kuchli. Barcha a'zolarga nisbatan adolatli va hurmatli munosabat normalari mavjud. Zaiflarga ko'mak beriladi, yangi kelganlarga yordam ko'rsatiladi.	Himoyalanganlik hissi yo'q, tushkun kayfiyat, pessimistik qarashlar, nizolilik, tajovuzkorlik, bir-biriga nisbatan antipatiya, sog'lom bo'lmagan raqobat mavjud.
Har kim o'z fikrini erkin bildiradi, tanqid do'stona va ishchanlik ruhida bo'ladi. Hech kimga bosim qilinmaydi. Har bir a'zo guruhdagi ishlar uchun javobgarlikni his qiladi. Har bir a'zoning yutug'i yoki muvaffaqiyatsizligiga chin dildan hamdardlik bilan yondashiladi.	Adolat va tenglik normalari mavjud emas. Guruh ichida "imtiyozlilarga" va "nazardan chetda qolganlarga" ajratish kuzatiladi. Zaiflarga nisbatan mensimaslik, yangi kelganlarga dushmanlik, guruh a'zolarining muvaffaqiyati yoki omadsizligiga befarqlik mavjud.
Guruh ichidagi kichik guruhlar o'rtasida o'zaro hurmat, tushunish va hamkorlik mavjud.	Passivlik va boshqalardan ajralishga intilish kuzatiladi. Jamoa yopiq bo'lib, boshqa jamoalar bilan hamkorlikka intilmaydi. Qiyin vaziyatda birlashishga qodir emas.

Sinfda noqulay psixologik muhit va uning sabablarini aniqlashda maktab amaliyotchi psixologi sinf rahbariga quyidagi yo'nalishlarda maslahat yordamini ko'rsatadi:

- bolalarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish uchun sharoit yaratish (o'quvchilarni birlashtira oladigan umumiy qiziqishlarni aniqlash va ular asosida umumiy ishlarni tashkil etish);
- sinf jamoasida an'analarni shakllantirish;
- muhim voqealarga birgalikda hamdardlik qilish holatlarini yaratish, har bir bolaning sinf hayotiga emotsional jihatdan jalb qilinishiga intilish, sinf hayotiga umuminsoniy qadriyatlarni olib kirish;
- ta'lim muassasasida bolalarning o'zini qulay his qilishi uchun shart-sharoit yaratish va o'qituvchilar bilan o'quvchilar o'rtasida barqaror ijobiy munosabatlarni saqlash;
- muloqot madaniyati, kommunikativ ko'nikmalar va hamkorlik qilish malakalarini rivojlantirish.

Psixologik himoyalanganlik. Ta'lim muhitining himoyalanganligi — bu o'zaro munosabatlarda har qanday zo'ravonlik ko'rinishlaridan holi bo'lgan ta'lim muhitining holatidir.

U quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- psixologik himoyalanganlik – bu shaxs tomonidan o'z asosiy ehtiyojlarini qondirish va o'z huquqlarining ta'minlanganligini his qilish hamda anglash bilan bog'liq ijobiy emotsional kechinma: guruhga tegishlilik hissi, adekvat o'z-o'zini baholash, realistik da'volar darajasi, ortiqcha xavotir, nevroz, qo'rquv va boshqa salbiy holatlarning yo'qligi.

- jismoniy himoyalanganlik – insonning hayotiy muhim manfaatlari turli xavf-xatarlardan himoyalangan bo'lgan holati, bu tahdidlar odatda yovuz niyatli, noqonuniy (ruxsatsiz) harakatlar orqali amalga oshiriladi.

- axborot xavfsizligi (himoyalanganlik) – sog'liq va rivojlanishga zarar yetkazuvchi ma'lumotlardan himoyalaniish, shuningdek, axborotni axloqiy va madaniy qadriyatlarga tayangan holda to'g'ri qabul qilish, baholash va tanqidiy tahlil qilish orqali xavfsiz ma'lumotni tanlash ko'nikmasidir.[8]

Psixologik zo‘ravonlik — bu insonga nisbatan amalga oshiriladigan jismoniy, ruhiy va ma’naviy (ijtimoiy tashkil etilgan) ta’sir bo‘lib, u shaxsning axloqiy, ruhiy (ya’ni axloqiy va kommunikativ) va hayotiy maqomini (shu jumladan, huquqiy va ijtimoiy maqomini) pasaytiradi hamda unga jismoniy, ruhiy va ma’naviy azob yetkazadi yoki bunday ta’sir tahdidi mavjud bo‘ladi.

Jismoniy ta’sir:

Bolalar o‘rtasidagi munosabatlarda: qo‘l yoki oyoq bilan urish, har xil buyumlar yordamida zarba berish, kaltaklash, turtish, tepish, chimchilash, tishlash, quloqni burash, bo‘g‘ish, sochdan tortish, iflos latta yoki qog‘ozni tashlash (boshiga kiydirish), qandaydir buyum yoki qurol bilan hujum qilish va hokazo.

Ta’lim muassasasi xodimlari tomonidan: boshga urish, silkitish, siqish, qandaydir noqulay yoki kamsituvchi holatda turishga majburlash, ko‘rsatkich tayoq (yoki lineyka, supurgi tayoqchasi) bilan urish va hokazolar.

Psixologik ta’sir:

Masxaralash, haqoratli laqablar qo‘yish, ustidan kulish, qo‘pol hazillar, doimiy og‘zaki tahdidlar, haqoratlar, malomatlar, so‘kinish, shu jumladan so‘zlashuv madaniyatiga zid so‘zlar, yakka va ommaviy kamsitish, bosim o‘tkazish, qadr-qimmatni poymol qilish, mensimaslik munosabati, bu esa o‘zini hurmat qilish hissining yo‘qolishiga olib keladi, e’tiborsizlik va rad etish (suhbatdan chetlatish, bo‘kot e’lon qilish, guruhga, partaga yoki tadbirga qo‘ymaslik), g‘iybat, manipulyatsiya, hokimiyat namoyishi, yashirin qo‘rqitish, shantaj, “aybdor” sifatida ishlatish, kamsituvchi harakatlarni bajarishga majburlash, yordam bermasdan haddan tashqari mas’uliyat yuklash, o‘quvchilar yoki xodimlarning mulkini (kiyim, maktab anjomlari, shaxsiy buyumlar, telefonlar va boshqalar) buzish va/yoki zo‘rlik bilan olib qo‘yish;

Bir martalik yoki muntazam pul, buyumlar, tushliklar, talonlar talab qilish ko‘rinishidagi tahdid; jismoniy kuch ishlatish, shaxsiy ma’lumotlarni fosh qilish, mish-mish va g‘iybatlar tarqatish tahdidi orqali o‘g‘rilikka majburlash, bu holatlar jabrlanuvchini tushkunlikka,

xavotir holatiga olib keladi va uni o'z axloqiy prinsiplariga zid harakat qilishga majbur etadi.

Psixologik jihatdan xavfsiz deb quyidagi shaxslararo munosabatlarni hisoblash mumkin: ular ishtirokchilarda guruhga tegishlilik hissini (muhitning referent ahamiyatini) uyg'otadi; insonni xavf-xatardan xoli ekanligiga ishontiradi (yuqorida sanab o'tilgan tahdidlarning yo'qligi); ruhiy salomatlikni mustahkamlaydi.[92]

Ta'lim muhitidan qoniqish – bu o'quvchilar, ularning ota-onalari va pedagoglarning ta'lim muassasasida olib borilayotgan ta'limiy faoliyatdan mamnunlik holatidir. Ushbu mamnunlik quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: ta'lim muhiti demokratikligi, o'quv jarayonining tashkil etilishi va ta'lim jarayonini amalga oshirish uchun yaratilgan sharoitlar, bolalarning muvaffaqiyatli va samarali o'qishi hamda rivojlanishiga ko'maklashuvchi omillar, ularning ruhiy va jismoniy salomatligini saqlab qolish, o'quv jarayoniga qiziqishni qo'llab-quvvatlash, bilim olishga bo'lgan ichki motivatsiya va kognitiv qiziqishlarning shakllanishiga yordam berish, ko'rsatilayotgan ta'lim xizmatlarining sifati, shuningdek, ta'lim muassasasining ishtirokchilarning qadriyat tizimidagi ahamiyati va o'rni.

Ta'lim muhitining demokratikligi esa – bu o'quv jarayonining barcha ishtirokchilariga (o'quvchilar, ota-onalar, pedagoglar) maktab boshqaruvida ishtirok etish, shuningdek, o'z shaxsiy manfaatlariga taalluqli masalalarda qarorlar qabul qilishda qatnashish imkoniyatining mavjudligini anglatadi.

Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligiga tahdid soluvchi manbalar

Xavf omillari – bu bolalarning psixik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan sharoitlar bo'lib, ular muayyan salbiy holatlarning kelib chiqishini keltirib chiqaradi yoki bu holatlar rivojlanishining xavfini oshiradi:

1) noo'rin tashkil etilgan kun tartibi va kunlarning bir xilligi natijasida yuzaga keladigan intellektual-jismoniy va psixoemotsional zo'riqishlar;

2) bolalar jamiyatida ularning xulq-atvorini tartibga soluvchi tushunarli qoidalarining yoʻqligi;

3) ayrim bolalarning individual-shaxsiy xususiyatlari (masalan, haddan ortiq qoʻrqqoq boʻlish yoki eʼtibor markazida boʻlishga odatlanish);

4) ayrim bolalarning jismoniy rivojlanishdagi nuqsonlari (masalan, koʻrish, eshitish buzilishlari va h.k.);

5) bolalarning oʻz tengdoshlariga nisbatan muvaffaqiyatsizlik hissini anglashlari;

6) taʼlim muassasasida mavjud boʻlgan salbiy ijtimoiy-psixologik muhit;

7) taʼlim muassasasi pedagoglarining emotsional charchashi (emotsional yoqilganlik);

8) bolalarda mustaqillikning yoʻqligi (har bir harakatda kattalarga toʻliq bogʻliqlik) va kattalar tomonidan bolalarni manipulyatsiya qilish, bu esa shaxsning ijobiy rivojlanishiga jiddiy zarar yetkazadi;

9) oʻquvchilar tomonidan taʼlim muassasasi muhitining referent (ahamiyatli) deb qabul qilinmasligi;

10) tanaffus va "issiq nuqtalar"da (masalan, hojatxona, kiyim almashtirish xonalari, ovqatxona, bekinchoq joylar va h.k.) xulq-atvorni nazorat qilishning yoʻqligi;

11) oʻquvchilar va ularning ota-onalari tomonidan zoʻravonlikka nisbatan loqayd munosabat (ular nima qilishni bilmaydi va yordam berish mumkinligiga ishonmaydi);

12) pedagoglarning zoʻravonlik holatlarini aniqlab, ularga qarshi kurasha olmasligi va jabrlanuvchilarga oʻz vaqtida va yetarli darajada yordam koʻrsata olmasligi;

13) oʻquvchilar oʻrtasida raqobatni ragʻbatlantirish;

14) ayrim pedagoglarning muloqotdagi individualligi natijasida oʻquvchilarni rad etilishi va natijada ularga nisbatan zoʻravonlik (bulling) yuzaga kelishi;

15) taʼlim muassasasi maʼmuriyatining zoʻravonlik holatlarini inkor etishi va aybni jabrlanuvchining oʻziga yuklashi;

16) o‘quvchilar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik;

17) ta’lim muassasasida psixologik yordam tizimining yetarlicha rivojlanmaganligi.[9]

O‘quvchilar muhitida zo‘ravonlikni yuzaga keltiruvchi pedagoglarning harakatlari:

1) bolalarga nisbatan tanlab munosabatda bo‘lish (ayrimlarini ajratib ko‘rsatish);

2) ayrim o‘quvchilarga nisbatan alohida e’tibor ko‘rsatish (bu e’tibor ijobiy – muvaffaqiyatli bolalarga, yoki salbiy – o‘zlashtirishi sust bo‘lgan bolalarga nisbatan bo‘lishi mumkin);

3) bolalar o‘rtasida ierarxiya va raqobatni qo‘llab-quvvatlash;

4) salbiy baho va jazolardan ortiqcha foydalanish;

5) bir bolaning xatosi uchun butun sinfni jazolash orqali uni jamoaga qarshi qo‘yish;

6) darsda yoki darsdan tashqari tadbirlarda bolalarni bir-biri bilan solishtirish;

7) bolalarni bir-biriga masxara qilishga undash – baholarni omma oldida e’lon qilish yoki ayrim o‘quvchilarning xatolarini muhokama qilish, jamoadan chetda qolgan bolalar ustidan kulish;

8) bolalar jamoasidagi muhit uchun javobgarlikni o‘z zimmasidan chetlatish;

9) o‘z vakolatlarining bir qismini yetakchi bola zimmasiga bilmasdan topshirish.[9]

Oqibatlar:

emotsional noqulaylik;

o‘z fikrini va nuqtai nazarini bildirish istagining yo‘qligi;

o‘ziga nisbatan hurmatsiz munosabat;

shaxsiy qadr-qimmatning yo‘qolishi;

yordam so‘rashga bo‘lgan istakning yo‘qligi;

shaxsiy muammolar va atrofdagi o‘quvchilar hamda kattalarning manfaatlarini tan olmaslik;

diqqatning susayishi;

ta’lim muassasasining qadriyatlari va normalarini inkor etish, undan “qochishga” intilish;

pedagoglarda kasbiy deformatsiya;
o'quvchilar hamda pedagoglar shaxsining ruhiy salomatligiga
tahdid.

Shu tariqa, ta'lim muassasasining psixologik jihatdan xavfsiz ta'lim muhiti deb shunday muhitni atash mumkin, unda ishtirokchilarning aksariyati ushbu muhitga ijobiy munosabatda bo'ladi, muassasa muhitining xususiyatlaridan yuqori darajada qoniqadi hamda psixologik zo'ravonlikdan himoyalangan bo'ladi.

Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligini tahlil qilish: baholash va diagnostika usullari

Psixologik xavfsizlik kontekstida ta'lim muhitini o'rganishdan ko'zlangan maqsad — mavjud psixologik xatarlar va tahdidlarni aniqlashdir.

Ushbu tahdidlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- aniq (ochiq) va ehtimoliy (yashirin);
- anglangan va anglanmagan;
- bevosita va bilvosita.

Ta'lim muhitining psixologik xavfsizlik holatini aniqlash tizimli monitoring orqali amalga oshiriladi.

Mazkur monitoring ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari uchun ekspress-diagnostika asosida olib boriladi va ta'lim-tarbiya jarayonining psixologik sharoitlari sifatini nazorat qilish imkonini beradi.

Ekspress-diagnostika usullari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- ekspert so'rovi,
- anketali so'rovnoma,
- vizual psixodiagnostika,
- kontent-tahlil,
- test sinovlari.[35]

Olingan natijalar ta'lim muhitida mavjud ijobiy va salbiy tendensiyalarni aniqlash imkonini beradi.

O‘quvchilarning ta’lim muassasasiga bo‘lgan munosabati va sinf jamoalaridagi shaxslararo munosabatlarning xususiyatlarini quyidagi mavzulardagi bolalar insholari asosida kontent-tahlil usuli orqali aniqlash mumkin: "Mening maktabim", "Maktab – mening hayotimda", "Men o‘qiydigan sinf", "Orzularimdagi sinf (maktab)" va shunga o‘xshashlar.

Vizual diagnostika usuli sifatida E.A. Dorofeenkoning “Kuzatuv” metodikasini qo‘llash mumkin.[33] Uning mazmuni shundan iboratki, pedagoglar yoki yuqori sinf o‘quvchilari–ko‘ngillilar tomonidan 3–5 kun davomida tanaffus vaqtlarida bitta sinf o‘quvchilari ustidan kuzatuv olib boriladi.

Kuzatuv mezonlari sifatida quyidagilar xizmat qiladi:
 – barcha og‘zaki tajovuzlar (masalan, haqoratlash, laqab qo‘yish, g‘iybat yoki asossiz mish-mish tarqatish va h.k.);
 – barcha jismoniy tajovuzlar (masalan, tepish, turtish, urish, yuziga iflos latta otish va h.k.).

Kuzatuv natijalari maxsus jadvalga kiritiladi.

Jadvalda qayd etilgan eng ko‘p salbiy murojaatlar asosida dastlabki tarzda sinfda kim zo‘ravon (agressor), kim jabrlanuvchi (qurbon) ekanligini aniqlash mumkin.

2-jadval.

Zo‘ravon shaxs tomonidan sodir etilgan tajovuzkor harakatlar

F.I.O	A.I.	A.V.	B.S.
A.I.	!	*	
A.V.	*	!	*
B.S.		*	!

Shartli belgilar:

! – jismoniy tajovuz

* – og‘zaki (verbal) tajovuz

Psixologik xavfsizlikning ayrim xususiyatlarini o‘rganish uchun foydalanish mumkin bo‘lgan diagnostik metodikalar ro‘yxati:[35]

3-jadval.

Metodika nomi	Yosh toifasi	Metodika yordamida aniqlanadigan parametrlar	Manbalar
Ustunlik qiluvchi emotsional holat			
So‘rovnoma “Maktabdagi i his-tuyg‘ular” (S.V. Levchenko) modifikatsiya qilingan varianti	4-11-sinflar uchun	Sinfning “emotsional portreti”	Levchenko S.V. Beshinchi sinf o‘quvchilarining moslasha olmaslik sabablarini qanday tadqiq qilish mumkin // Maktabda ma’muriy ish yuritish amaliyoti. – 2005. – № 5. – B. 65–66.
Emotsiyalar testi (Bass-Darki testi, G.V. Rezapkina tomonidan modifikatsiya qilingan)	11 yoshdan boshlab	Tajovuzkor xulq-atvorning turli shakllari	Rezapkina G.V. Psixologiya va kasb tanlovi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. Moskva, 2006. – 208 bet.
Filippsning maktab xavotiri testi (B.N. Filipps) modifikatsiya qilingan varianti	6-13 yosh uchun	Maktab bilan bog‘liq holatlarda xavotirlanish darajasi, maktab hayotining turli sohalari bilan bog‘liq xavotirli kechinmalarning o‘ziga xosligi	Miklyaeva A.V., Rummyantseva P.V. Maktab xavotiri: diagnostika, profilaktika, korreksiya. Sankt-Peterburg: Rech’, 2004. – 248 bet. (64–69-betlar).

So‘rovnoma “Xavotirlanish darajasini baholash” modifikatsiya qilingan varianti	yuqori sinf o‘quvchilari uchun	Xavotirlanish darajasi	Smirnov N.K. “Sog‘lomlashtiruvchi ta’lim texnologiyalari va maktabda salomatlik psixologiyasi”, ARKTI nashriyoti, 2005. – 320 bet.
1. Ijtimoiy-psixologik muhit			
2.1. “O‘quvchi-o‘quvchi” (bola-bola) tizimidagi o‘zaro munosabatlar			
“Ikki uycha” (T.D. Marchinkovskaya) modifikatsiya qilingan varianti	4 yoshdan 9 yoshgacha	Bolaning muhim muloqot doirasi, guruhdagi munosabatlarning xususiyatlari	Bola amaliy psixologiyasi: Darslik / T.D. Marchinkovskayaning tahriri ostida. – Moskva: Gardariki, 2000. – 255 bet.
Sinf jamoasining jalb qiluvchanligini baholash metodikasi, modifikatsiya qilingan varianti	7-10 yosh uchun	O‘quvchi uchun sinf jamoasining jalb qiluvchanligini baholash	Tug‘ilgandan 10 yoshgacha bo‘lgan bolalarni psixologik testdan o‘tkazish / O.N. Istratova. – Rostov-na-Donu: Feniks, 2008. – 320 bet. (266–268-betlar).

Jamoadada psixologik muhitni baholash metodikasi (A.F. Fidler, Y.L. Khanin tomonidan moslashtirilgan)	oʻrta va yuqori sinf oʻquvchilari, kattalar uchun	Semantik differensial usuli asosida jamoadada psixologik muhitni baholash	Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manuyilov G.M. Shaxs va kichik guruhlarining rivojlanishini ijtimoiy-psixologik diagnostika qilish. – Moskva, Psixoterapiya Instituti nashriyoti, 2002. – 490 bet. (126–127-betlar).
K. Sishor usuli boʻyicha guruh jipsligi indeksini aniqlash, modifikatsiya qilingan varianti	oʻrta va yuqori sinf oʻquvchilari, kattalar uchun	Guruhning integratsiyalashganlik darajasi, yaʼni uning yagona butun jamoa sifatida jipsligi	Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manuyilov G.M. Shaxs va kichik guruhlarining rivojlanishini ijtimoiy-psixologik diagnostika qilish. – Moskva, Psixoterapiya Instituti nashriyoti, 2002. – 490 bet. (134-bet).
2.2. “Oʻquvchi-oʻqituvchi” (bola–pedagog) tizimidagi oʻzaro munosabatlar			
“Oʻqituvchi-ga nisbatan emotsional yaqinlik” metodikasi (muallif R. Jil), modifikatsiya qilingan	Maktab-gacha va kichik maktab yoshi	Oʻquvchining oʻqituvchiga nisbatan emotsional yaqinlik darajasi.	[E/r]: https://multiurok.ru/files/p-uti-dostizhieniia-uspiekha-naurokie.html

varianti			
So‘rovnoma “O‘quvchilarning o‘qituvchiga bo‘lgan munosabati” (E.I. Rogov), modifikatsiya qilingan varianti	9- sinf dan boshlab	O‘quvchilarning o‘qituvchiga bo‘lgan munosabati gnoseologik (bilimga oid), emotsional va xulq-atvoriy parametrlar bo‘yicha	Rogov E.I. O‘qituvchi psixologik tadqiqot obyekti sifatida. Moskva, 1998. – 356 bet.
3. Infrastrukturaning qulayligi va ta’lim jarayonining tashkil etilishi			
Moddiy muhit sharoitlari va ta’lim jarayonining tashkil etilishidan qoniqish darajasini aniqlash metodikasi (M.V. Lukyanova, N.V. Kalinina; N.P. Badina tomonidan moslashtiril gan), modifikatsiya	2-11 sinflar uchun	Psixologik qulaylikning tashkiliy komponenti	Lukyanova M.I., Kalinina N.V. Maktab faoliyatining psixologik-pedagogik ko‘rsatkichlari: mezonlar va diagnostika. – Moskva: TC Sfera, 2004. – 208 bet.

ya qilingan varianti			
4. Psixologik himoyalanganlik			
Maktab ta'lim muhitining psixologik xavfsizligig a oid so'rovnoma lar (I.A. Baeva) – o'quvchilar, ota-onalar va pedagoglar uchun	Boshla n-g'ich maktab yoshid an boshla b (*savol -lar yosh xususiy atlariga moslas htirilad i)	Maktabning ta'lim muhitiga bo'lgan munosabati; maktab ta'lim muhitining muhim xususiyatlari va ulardan qoniqish darajasi; o'zaro munosabatlarda psixologik zo'ravonlikdan himoyalanganlik.	Baeva I.A. Ta'limda psixologik xavfsizlik: Monografiya. – Sankt- Peterburg: “SOYUZ” nashriyoti, 2002. – 271 bet.
Voyaga yetmagan shaxs tomonidan qayta huquqbuzar lik sodir etish xavfini va reabilitatsiy a imkoniyatla rini strukturalas	12 yoshda n 19 yoshga cha	Jinoyatchilik faoliyati va huquqbuzarlik xavfi omillari; qayta huquqbuzarlik sodir etish xavfini baholash; bolaning shaxsiy imkoniyatlari, uning atrof-muhiti va reabilitatsiya muhiti potensialini baholash.	Voyaga yetmaganlar tomonidan qayta huquqbuzarlik sodir etish xavflari va reabilitatsiya imkoniyatlarini strukturalashtirilgan baholash metodikasi “Xavf va imkoniyatlarni baholash” (XIB) – Moskva: RBF NAN, 2010. – 40 bet.

htirilgan baholash metodikasi, modifikatsiya qilingan varianti			
“Suitsid xavfi xaritasi” metodikasi (L.B. Shneyder modifikatsiyasi) (pedagog tomonidan ijtimoiy pedagog va psixolog bilan birgalikda to‘ldiriladi), modifikatsiya qilingan varianti	o‘rta va yuqori yuqori sinflar uchun	O‘smirlarda suitsid xavfi omillarining namoyon bo‘lish darajasi	Shneyder L.B. Bolalar va o‘smirlarda krizis holatlari: maktab psixologi faoliyatining yo‘nalishlari // Maktab psixologi. – 2009. – № 22.
5. Axborot xavfsizligi			
“So‘rovnoma: Axborot xavfsizligi” (I.V. Sadchikova, K. Troshina)	o‘rta va yuqori yuqori sinflar uchun	o‘quvchilar duch keladigan axborot xavflari turlari bo‘yicha bilimlar va axborot bilan bog‘liq muammolar	[E/r]: https://infojournal.ru/wp-content/uploads/2017/04/Трошина-Садчикова.pdf

6. Ta'lim muhitidan qoniqish darajasi			
“Maktab ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi” (muallif I.A. Baeva) – qoniqish darajasi shkalasi	o'quvchilar, ota-onalar, pedagoglar uchun	Ta'lim muhitiga bo'lgan munosabatning xulq-atvoriy (irodali), emotsional va kognitiv (ratsional) komponentlari	Baeva I.A. Ta'limda psixologik xavfsizlik: Monografiya. – Sankt-Peterburg: «SOYUZ» nashriyoti, 2002. – 271 bet.

Shoshilinch psixologik yordam-bu favquloda vaziyatlarda ko'rsatiladigan psixologik faoliyat turi. Bu psixologning kasbiy faoliyat bilan shug'ullanishi kerak bo'lgan maxsus sharoitlar bilan bog'liq bo'lib, insonning kognitiv va shaxsiy sohalariga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadigan hodisadan so'ng darhol shoshilinch psixologik yordam ko'rsatish zarur. Bu texnogen yoki tabiiy favqulodda vaziyatlar bo'lishi mumkin, yo'l - transport hodisalari, yaqin kishining o'limi kabi ta'sirlardan kelib chiqadigan stressli omillar.

Ekstremal holat deb birdaniga vujudga kelgan holatni inson sog'ligiga tajovuz qiluvchi subektiv holati hisoblanadi. Ekstremal holatning asosiy belgilari quyidagilar:

"Oddatiy hayot tarzi buziladi, inson yangi shart sharoitga moslashishi shart bo'ladi" Bunday holatga tushgan odam maxsus holatda bo'ladi, u psixolog yordamiga va qo'llab quvatlashiga muhtoj bo'ladi. Odamda sodir bo'lgan aks tasirini odatiy holatga, odatiy aks tarzida qabul qilish kerak. Ekstremal holatga tushgan kishini maxsus psixolik holatida deb atash mumkin.

Bu holatni tibiiyot va psixologiyada stressning yuqori aks tasiri deb atasa bo‘ladi. Kishi ongsizlik holatiga tushishi mumkin xavotir, jahil, qo‘rquv yuqori harakatlanganlik kuzatiladi. Ammo uzoq vaqt davom etmaydi. Belgilar tezda o‘tadi (bir necha soatdan bir nech sutkagacha). Stress bilan uning simptomlari orasida yaqin vaqtiy aloqa bor (bir necha minut). Bunday hodisani boshdan kechirgan odam mutaxassisning yani psixolikning yoki vrach, yordamiga muhtojdir ko‘pgina aks tasirlar, insonda paydo bo‘ladigan noodatiy holatga odatiy aks javobidir.

Ekstremal vaziyatlarda asosiy muammo shuki jabrlanuvchiga mutaxassis emas unning o‘sha paytda yonida bo‘lgan oddiy odam qayta yordam ko‘rsata olishida tezkor (psixologgacha) yordam qo‘llanmasi ikki blokka bo‘lingan bo‘ladi.

Birinchi bo‘limda qanday qilib jabrlanuvchiga yordam berish va qanday qilib o‘z-o‘ziga yordam berish haqida bo‘ladi.

Ikkinchidan stressga aks tasirida tezkor psixologik yordam. Psixologik yordamda quyidagi qoidalarga e’tabor berish lozim.

Quyidagi holatlarda yordam berish usullari:qo‘rquv, xavotir, yig‘i, vasvasa, apatiya, aybdorlik hissi, qahr, jahl boshqarilmaydigan titroq, harakat holati. O‘zingizning xavfsizligingiz haqida o‘ylash lozim chunki qayg‘urayotgan odam o‘z harakatini nazorat qilolmaydi, shuning uchun ehtiyot bo‘lish kerak jismoniy jihatdan tayyor bo‘lmasangiz yoradam berishga urinmaganinggiz ma’qul (shunday voqealar sodir bo‘lganki, o‘z joniga qasd qilmoqchi bo‘lgan shaxslar o‘zi bilan yordam bermoqchi bo‘lgan kishini ham birga olib tushgan).

Tibbiy yordam ko‘rsatishni mo‘ljallang. Jabrlanuvchida jismoniy jarohatlar singan, joylari yurak holati bilan qiziqish kerak. Zarur bo‘lsa vrach tez yordam chaqirish zarur, qandaydir sabab orqali medesina yordami darhol ko‘rsatilmay qolishi mumkin. Bunday vaziyatda sizning harakatingiz quyidagiday bo‘lishi kerak. Jabrlanuvchiga yordam kelishi haqida xabar bering.

Unga bunday holatda qanday qilsa unga o‘ngay bo‘lishini maslahat bering: qanday qilib kuchni tejash mumkin, chuqur nafas olmaslik, nafasni sekin burundan olishi kerak bu organizimda

kislarodni tejash imkoniyatini beradi, hattoki atrofdagi kislorodni tejashga ham, jabrlanuvchiga o'zini-o'zi qutqarish uchun harakat qilishini taqiqlang.

Ekstremal faktorlar sababli psixologik jarohat olgan kishining yonida bo'lgan paytingizda (terrorchilik hujumi paytida, halokatda, yaqin kishisini yo'qotganda, mudhish xabar olganda, jismoniy yoki jinsiy zo'rlikda, va hakozo) jabrlanuvchining holati sizni hayron qoldirmasligi, qo'rqitmasligi yoki boshqa tasir ko'rsatmasligi kerak uning holati, harakatlari, hayojoni, noodatiy holga odatiy aks javob.

Yordam beraolmasligingizni sezsangiz, sizga noxush bo'lsa yaxshisi u bilan muloqotda bo'lmang, nima uchun deganda inson chin dildan qilinmagan harakatni to'xtash holatidan, yuz qo'l harakatidan imo-ishoradan, talaffuzdan, va yordamlashish

harakatidan yani jismoniy harakat sezadi va sizning chin ko'ngildan lekin ishonchsizlik bilan qilgan harakat muvoffaqiyatsiz bilan tugashi mumkin yaxshisi yordam beradigan boshqa kishini topish kerak.

Qo'rquvdagi yordam. Jabrlanuvchini yolg'iz qoldirmang chunki qo'rquv yolg'izlikda yomon kechadi. O'sha kishi qo'rqadigan narsa haqida gapiring, shunday fikr borki inson qo'rqadigan narsa haqida gapirilsa oldingi qo'rqinch kuchayadi, keyinchalik esa so'nadi. Agar jabrlanuvchi qo'rqadigan narsasi haqida gapirsa shu omilda suhbat qiling. Jabrlanuvchiga hech qachon bu haqida o'ylama bu bo'lmagan gap "bu ahmoqlik degan gaplarni ayt mang. Jabrlanuvchi bir nechta nafas olish mashqlarini taklif qiling.

1. Qo'llarni qoringa qo'ying: sekin nafas oling burun ko'krakni, keyin qorin havo bilan to'ldiriladi. 1-2 sekund nafas ushlab turiladi va nafas chiqariladi. Bu mashq 3-4 marta takrorlanadi.

2. Chuqur nafas oling .1-2 soniya nafas ushlab turiladi. Nafas chiqara boshlang yarimiga kelganda 1-2 soniya to'xtang va nafas chiqarishni davom ettiring. Kuchli nafas chiqarishga harakat qiling. Agar jabrlanuvchiga qiyinchilik tug'dirsa birga nafas oling bu unga tinchlanishga yordam beradi va sizni yonida ekanligingizni his qiladi.

Jabrlanuvchi bola bo'lsa, uning qo'rqayotgan narsasi haqida gaplashing va keyin u bilan o'ynag, va rasmlar chizing fuguralar yasang va hakoza. Jabrlanuvchini biron ish bilan taminlash harakat qiling.

Xavotirda beriladigan yordam. Jabrlanuvchi bilan suhbatlashib nima xavotirga solayotganini bilishi kerak. Shunday qilganda odam o'zini aynan nima xavotirga solayotganini bilib oladi.

Odam hodisa haqida aniq ma'lumotga ega bo'lmasa xavotirga tushadi. Jabrlanuvchini aqliy mehnat bilan yozish, o'qish va boshqalar bilan shug'ullantiring. "Jismoniy mehnat uy ishlari yaxshi tinchlantiruvchi vosita. Agar sharoit bo'lsa yugurish va mashq bajarish foydali."1

Yig'ida beriladigan yordam. Yig'i bu ichki zuriqishdan chiqadigan yaxshi vosita. Yig'layotgan paytda xalaqit bermaslik yaxshi lekin yig'layotgan odamning yonida turib uni tinchlantirmagan ham yaxshi emas. Yordam nimadan iborat bo'lishi kerak? O'zingizning munosabatizni so'zlar bilan emas balki harakatingiz bilan bildirishingiz mumkin. Uning yoniga o'tirib, og'ushingizga olishingiz, boshini silashingiz, yelkasini silashingiz, bu bilan o'zingizning yonida hamdard ekanligingizni bildirishingiz mumkin. Uning qo'lidan ushlashingiz mumkin ba'zida bosilgan qo'l yuzta so'zdan yaxshiroq.

Talvasaga tushish. Talvasa - bu darxol tuxtatishni talab qiladigan holat. Nima uchun deganda bu holatda kuchli jismoniy va psixologik kuch sarf qiladi. Jabrlanuvchiga quyidagicha yordam berish mumkin.

Tamoshabinlarni quvib tinch holat qiling jabrlanuvchi bilan yolg'iz qoling, agar bu xavfli bo'lmasa. Qo'qqisdan hayratlantiruvchi harakat qilishingiz kerak (masalan kutilmaganda shapaloq tushirishingiz mumkin, lekin qo'lni qo'yib yubormang va u bilan suhbatlashing bahslashmang. Xuruj o'tganda keyin ishonch bilan "suvni ich", degan so'zlarni ayting. Talvasadan keyin ko'p kuch yo'qotiladi. Kamiga dam olishga sharoit yarating.

Parishon xotirlikda yordam (apatiya). Apatiya (parishonxotirlik) holatida kuchdan qolish bilan birgalikda, bo'shliqqa

tushib qolish holatida kishini qo'llab-quvvatlanmasa u depressiya holatiga tushadi. Bu holatda quyidagilarni yordamlarni ko'rsatish talab qilinadi. Jabrlanuvchi bilan gaplashish, unga bir necha oddiy savollarni bering isming nima, o'zingni qanday sezyapsan, ovqatlanasanmi? Jabrlanuvchining dam olish joyiga olib boring. Uning o'ng'ay holatda joylashishiga ahamiyat bering. (oyoq kiyimi albatta yechilgan bo'lishi kerak). Qo'lidan ushlab, qo'lingizni peshonasiga qo'ying. Unga uxlashga, dam olishga sharoit yarating. Dam olishga sharoit bo'lmasa (ko'chada, jamoat transportda, kasalxonada kvartirada) jabrlanuvchi bilan ko'proq suhbat quring, uni birgalikdagi ishlarga jalb qiling (sayohat qilish, kofe, choy ichishga borish, atrofdagilarga birgalikda yordam qilish).

Gunohkorlikda yoki aybdorlik hissida beriladigan yordam.

Agar yoningizda aybdorlik hissi bilan qiynalayotgan odam bo'lsa unga mutaxassisga murojat qilishiga undang. Bunday holatga unga mutahassis psixolog, vrach, psixoterapeytning yordami kerak. Suhbat qiling, uni yotqizishga harakat qiling. Uni eshitayotganingizni va tushunayotganingizni (bosh qimirlatish "ha", "to'g'ri" kabilar bilan tasdiqlang). Uning harakatini baholamang sizga u aybdor tuyilsa ham uni qanday bo'lsa shundayligicha qabul qiling, unga sen aybdor emassan, bu holat hammada ham bo'ladi degan gaplar ayt mang. O'zingizni tajribangiz haqida gapirmang, savollar bermang, faqat eshiting.

Jismoniy harakatni boshqara olmaslikda yordam. Jismoniy harakatni boshqara olmaslik stresga qarshi o'tkir qarshi holatda harakatni boshqara olmaslik paytida yuzaga keladi. Atrofdagilar uchun va o'zi uchun xavfli bo'lishi mumkin. Bu holatda jabrlanuvchini jismoniy jihatdan to'xtatishga harakat qiling. Yordam berishga harakat qilishdan oldin o'zingizning imkoniyatlaringizni chegaralab ko'ring. Psixologik yordam agar jabrlanuvchi o'z holatiga javob bera olsagina ko'rsatiladi. Jabrlanuvchiga uning diqqatini jalb qiluvchi harakat yoki biron harakatga undovchi gap ayting. Intelektual (fikrlashga undovchi) faoliyat jismoniy faollikni chegaralaydi. Sayr qilishni taklif qiling bir nechta jismoniy mashqlar bajartiring. Biron jismoniy ishni (biron narsa

olib kelish yoki biron jismning o'rnini almashtirish) uning jismoniy charchashini taminlash kerak. Nafas olish mashqlarini bajarish tavsiya etiladi. Tikka turgan holda sekin nafas oldiring, nafas bilan oldin ko'krak qafasini keyin qorin bo'shlig'ini to'ldiring, nafas chiqarganda teskarisini oldin o'pkaning past qismidan keyin yuqori qismidan chiqariladi. 1-2 soniya to'xtab-to'xtab qiling mashqni bir marta takrorlang. Sekin-sekin nafas olish kerak aks holda kislarodning ko'p borishidan bosh aylanishi mumkin. Sekin chuqur nafas olishni davom etiring har nafas chiqarishda bo'shating qulayingizni kiftingizni yelkangizni bo'shashtiring xuddi ichingizdagi og'irligingizni chiqarayotganday his qilng 3-4 nafas chiqarib nafas oling.

Asabiy titroqda beriladigan yordam. Titroqni kuchaytirish kerak o'sha

kishining kiftidan ushlab 10-15 soniya mobaynida qattiq silkiting. Buni suhbatlashayotib qiling aks holda u buni hujumday qabul qilishi mumkin.

Holat tugagandan keyin unga dam olishiga imkoniyat berish kerak.

- 1- Uni qo'riqlab bag'riga bosish
- 2- Issiq narsa bilan o'rash
- 3- Tinchlantirish o'zingni qo'lga ol deyish.

Jahl, tajavvuzdan qanday yordam qilish. Ba'zida baxtsizlikka uchraganlarda bu holat namoyon bo'ladi. Bu tabiiy tezlikda jahl paydo bo'lganda uni boshqalarga va o'zizga zarar qilmagan holda chiqarishga urning. Atrofdagi odamlardan xoli bo'lish kerak. Jarohatlanuvchiga imkoniyat bering (biron narsani mushtlashi yoki gapirib olish). Ovozi bilan qattiq baqirishini aytng. Uning dardini eshiting.. Unga jismoniy kuchlanish bering. Kuch sarfayotganingizni his qilishini ta'minlang.. Yuqori jismoniy kuch sarflaydigan ish buyuring. Unga hattoki u to'g'ri bo'lmasa ham bu masalada unga xayrixoxlik bildiring uni ayblamang. Shunday qilmasaning tajavvuz ko'payishi mumkin sen qanaqa odamsan kabi so'zlarni aytishi kerak emas. Sen juda g'azablanayapsan , kel birgalikda hamma narsani hal qilamiz deng. Agar o'rinli bo'lsa, kulgili xatti - harakatlar bilan vaziyatni

yumshatishga harakat qiling. Agar tajovuzda biron foyda ko‘rilmasa jazo qo‘lanishi gumoni kuchli va jazo aniq bo‘lsa yakunida aytish mumkinki bu holatlarga tushganlarga to‘g‘ri va o‘z vaqtida ko‘rsatilgan yordam kelajakda jabir ko‘rganlarni yolg‘izlanib qolishi ehtimolidan asraydi.

Stressga tushganda o‘z-o‘ziga yordam. Demak, siz shunday hayotga tushib qoldingizki bunda sizni ko‘ngil xiraligi jahl, qahr, o‘z-o‘zini ayblash qo‘rquv va xavotir kabi sezgilar qamrab oldi. Bu holatda sizga javob olish uchun sharoit kerak va bu sizga favqulotda holatda ko‘pchilik kuchini tejash uchun kerak:

- Jismoniy mehnat bilan shug‘ulaning, ishlang.
- Piyoda yuring.
- Kitob o‘qing (badiiy).
- Yaqin kishingiz bilan suhbatlashing, dardingizni ayting.
- Musiqa tinglang.
- Uyqu.

Qo‘rquvda sezgi bir tomondan qaraganda bizni xavfdan ogohlanturuvchi, qutqaruvchidir. Boshqa tomondan qo‘rquv holati bizni o‘ylash va faoliyatdan mahrum qilish ham mumkin.

Xavotir. Inson qo‘rqqanda aniq nimadandir (metroga tushishdan, bolasining kasallanishdan, falokatdan) qo‘rqadi xavotirda esa u nimadan qo‘rqishini bilmaydi. Oxir qadam xavotirli qo‘rquvga aylantirish kerak nima xavotirga solishni tushunib olish kerak. Ba’zida bu tinchlanib olishga yordam beradi. Xavotirdagi eng azob beradigan narsa bu o‘zini erkin tuta bilmaslik osoyishtalikning yo‘qligi. Muskullarning tarangligi , bir fikrning miyada aylanavershidir. Bu holatni yo‘qotish uchun jismoniy mashqlar bajarib zo‘riqishdan qutilish mumkin. Yana xavotirni mukammal aqliy faoliyat bilan ham yo‘q qiling, masalan navbat bilan oldingi oyning ikkinchi dushanbasi qaysi sanada bo‘lganini aniqlang.

Yig‘lagan payti. Har qanday odam ham umri davomida bir marta bo‘lsayam yig‘lagan, ko‘z yoshlari ma’lum darajada yengillik beradi. Yig‘layotgan kishini ko‘rib ham uni ovutishga harakat qiladi. To‘yib yig‘layotgan odam yomon yig‘lamayaptimi demak u

tinglangan. Lekin oldindan ma'lumki ko'z yoshlari aytadiki ko'z yoshlarida stresss garmonlari mavjud . Shuning uchun yig'layotgan odam ulardan qutuladi, shuning uchun u yengil tortadi. Aytishadiki yengil tortsang yig'i ojizlik deb aytish noto'g'ri fikr ko'z yoshidan uyalish kerak emas. Ko'z yoshi to'xtatilganda emotsional bosh og'rish bo'lmaydi. Holat ko'ziga katta zarar yetadi. Shuning uchun darxol tinchlanish yarashmaydi. O'zingizga yig'lab olishga vaqt bering. Agar ko'z yoshi yordam bermay qolsa tinchlaning va ushbu usullarni sinab ko'ring . Bir stakan suv iching. Bu sinalgan hammaga tanish usul

Tahlika. Bu holat o'ziga-o'zi yordam berishi juda qiyin bo'lgan holat bu holatda kishi o'zi va atrofida nima bo'layotganini anglamaydi. Agar odamda tahlikani to'xtatish kerak degan fikr paydo bo'lsa, bu qutulish uchun qo'yilgan birinchi yordamdir. Shunda quyidagi usulni qo'llash kerak: atrofdagi odamlardan holi bo'lish kerak sovuq suv bilan yuvinish o'ziga kelishga yordamlashadi.

Harakatchanlik yuqori holatda. Harakatchanlikni qo'zg'alishida parishonxotirlikka teskari holat odam o'zida ortiqcha energiya sezadi, harakatchanlik qo'zg'alishi yengilroq bo'lsa odam xonada to'xtamasdan yuradi. Og'ir xollarda odam o'zining holatini sezmagan holda harakat qiladi. Harakatlanganligi holati odam biron yaqinini fojiali o'lishi xabaridan yoki biron narsani (yaqinining og'ir apiratsiyasini) kutganda namoyon bo'ladi. Bu holat vujudga kelganda faollikni biron ishga yo'naltiring mashqlarga yugurishga va hakoza. Nafas mashqlaridan foydalaning nafas chiqarganda ichingizdagi yomon nafaslarini chiqarganday, his qilsin, sezguncha uqalang yurak urushingizni eshitib uni ravon urayapti deb tasavvur qiling. O'zingizga yoqqan tinchlanturuvchi musiqa tinglang

Qaltiroqda o'z-o'ziga yordam. Ba'zida stressdan keyin kishining ko'llari ba'zida butun tanasi qaltiray boshlaydi. Bu holatdan tezda qutulishni o'ylashadi aslida esa bu stressga tabiiy aks ta'sirdir, organizm ortiqcha energiyadan qutulyapti. Agar sizda shunday holat boshlansa yuqoridagilarni sinab ko'ring:

Qaltiroqni kuchaytiring tana tezroq zo'riqishdan qutiladi.

Qaltiroqni to'xtatishga urinmang.

Qaltiroqqa e'tibor qilmang bir pasda u o'zi to'xtaydi.

Psixologik tahlil va tadqiq eng nozik va o'ziga xos san'at turlaridan biri bo'lib, kuchli bilim va mukammallikni talab etadi. Agarda biz ekstremal vaziyatda shaxsni psixologik o'rganish bilan bog'lasak bunda psixologiyaning tarmoqlari yanada kengayadi ham kerakli sohalardan biriga aylantiradi desak ham bo'ladi.

Hozirgi kunda taraqqiylashgan sivilizasion davrda ekstremal vaziyatga tez-tez duch kelishimiz mumkin. Bunday vaziyatda esa shaxs avvalambor yordamni o'zidan topishi zarurdir. Bu yordam esa psixologik yordam hisoblanadi. Qo'rquv, xavotir, yig'i, talvasa, parishonxotirlik, aybdorlik hissini tuyish, jismoniy harakatni boshqara olish, asabiy titroqlik, jahl, qahr, tajovuz va stressli holatlarda insonga psixologik ko'nikma, malaka va bilimni shakllantirish vaziyatni ijobiy tus olishiga ko'maklashadi. Ekstremal vaziyatlarda himoya mexanizmlarini ishlab chiqish, uning metodlarini hayotga tadbiq etish va bunday vaziyatlarda kechadigan holatdan nafaqat himoyalaniish balki mavjud holatni yenga olish xulq-atvorini shakllantirish zamon talabidir.

Ekstremal vaziyatlarda psixologik yordam

Ishdan maqsad: O'smirlarda suitsidga moyiligini aniqlash psixodiagnostik metodikalar bilan tanishtirish hamda ushbu holatlarni oldini olish bo'yicha korreksion dasturlarni tuzish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Amaliy mashg'ulotning olib borilishi:

1. Tinglovchilarga nazariy bilimlar beriladi
2. Har bir tinglovchi o'smirlar suitsid xolatlarni oldini olish yuzasidan diagnostik va korreksion dastur hamda uning prezentatsiyasini tayyorlaydi.
3. Guruhiy tahlil qilinadi.

Nazariy qismi

O'z joniga qasd qiluvchilarning ko'pchiligini 10-14 yosh oralig'idagi o'smirlar tashkil etadi. Tahlillarga ko'ra suitsid sodir etgan o'smirlar qarovsiz qolgan yoki kam ta'minlangan oila farzandlari,

shuningdek, suitsidentlarning ko‘pchiligi to‘kis oila farzandlarini ham o‘z ichiga olmoqda.

Quyida o‘z joniga qasd va suiqasd qilgan o‘smirlar hayotidan misollar keltiriladi:

Haqiqat izlab

Xo‘sh nimaga bolalar o‘z ixtiyori bilan haetni tark etishyapti? Bu savol ham psixologlarni ham ota-onalarni qiynaydi, Joniga qasd qilishga uringan bolalar va ularning ota-onalari bilan ishlaydigan psixologlarning kuzatuvlaridan kelib chiqib suitsidning asosiy 6 ta sababi belgilandi.

Javobsiz muhabbat

O‘n yoshli Inna yuqori sinfda o‘quvchi bir bolani yoqtirib qoladi va unga sevgi maktubini yozadi. Biroq bola sir saqlashni o‘rniga Innani barchaning oldida kulgiga qo‘ydi. Xatni butun maktab oldida ovoz chiqarib o‘qib,esh qizchaning ustidan kuladi. Inna uzoq vaqt siqilib yurib,so‘ng o‘z qayg‘usini onasi bilan bo‘lishadi. Eshitgach onasi ham kulib, o‘zing aybdorsan bunaqa bema’ni gapla ezmasliging kerak edi deydi. Qizcha xonasiga qulflanib olib uzoq yig‘laydi,onaning qiziga achinish haeligam ham kelmaydi. Natijada Inna o‘zini 3-qavatdan tashlaydi,natijada qovurg‘asi, oyoq-qo‘li sinadi lekin tirik qolgan. Onasi psixolog qabulidan keyingina bu vaziyatning asl aybdori o‘zi ekanini tan oldi. Agar u qizini vaqtida eshitib, uning «javobsiz muhabbati» ustidan kulmaganida vaziyat bu darajada ayanchli tus olmagan bo‘lardi.

Kurashishga kuch yo‘q

Ra‘no 13 yoshda biroq uning so‘zlashishi eshi katta odamlarni eslatadi, hayotda ko‘pni ko‘rgan insonlardek fikr yuritadi. Psixologning yoniga Ra‘noni tasodifan uning —o‘lim oldi maktubini o‘qib qolgan o‘qituvchisi olib keladi.Ma’lum bo‘lishicha Ra‘no Joniga qasd qilishni anchadan buen o‘ylab, rejalashtirib yurgan ekan. Ra‘noning otasi harbiy bo‘lganligi sababli yilida ikki marta bir joydan boshqa joyga ko‘chishardi. Qizga yangi sinfdoshlari bilan munosabatlarni yaxshilash qiyin kechardi. Endi dugonalari paydo bo‘lishni boshlaganda, ular yashash joyini yana o‘zgartirardi. Natijada qiz o‘z qobig‘iga o‘ralib

olib, odamlar bilan yaqinlashmay qo'ydi. Onasi og'ir-bosiq qizi borligidan xursand, kun bo'yi uyda o'tiradi, kitob o'qiydi. Qiz esa bunday haëtdan to'ygan edi.

Qasddan

12 yoshli Olga S.ning o'lim oldi xatida shunday ezilgan: — Mening o'limimda 9-A sinfdagi Oksana P. aybdor. U menga hasad qiladi va hammaga men haqimda noto'g'ri gaplar gapirib beradi. Bolalar unga ishonishadi, men boshqa bunday yashashni istamayman. U o'zini 4-qavatdan tashlaydi. Qizcha tirik qolgan biroq 2 yil davomida nogironlar aravachasiga mixlanib qoldi. Hozir sekin yurishni o'rganyapti. U hozir o'shanda o'ylamasdan noto'g'ri ish qilganini va bu hech narsani o'zgartirmasligini tushunib yetdi. U o'zining bemulohazaligi bilan 2 yilini ëqotdi, uning raqibasi Oksana esa oldingidek baxtli yashab yuripti. Keyinchalik u psixologa o'shanda Oksana aytgan gaplar hammasi rost bo'lganligini tan oldi.

Menga e'tibor qaratinglar

Ilhom 10 yoshda. U yashashni judayam xohlaydi. Lekin u yog'izlikdan judayam charchagan, onasi unga e'tibor berishi uchun hamma narsaga tayyor edi. Bolaning otasi yo'q. Onasi ishdan kech qaytadi, charchab kelib, vaqtli kirib uxlaydi. Dam olish kunlarida esa o'z shaxsiy hayotini yo'lga qo'yishga harakat qiladi. Ilxom kun bo'yi buvisi bilan o'tiradi. Biroq buvisining ham ishi juda ko'p-serial ko'rishi kerak, ovqat tayyorlashi kerak, telefonda suhbatlashish va h.k. Uning ishi uch mahal ovqatlanish va menga xalal berma degan tanbehlarni eshitishdan iborat. Ilxom to'rt marta joniga qasd qilishga uringan. U tomirini kesgan, lekin tirik qolish uchun chuqur kesmagan. Onasi uning joniga qasd qilishga urinishini hech jiddiy qabul qilmagan, shunchaki bolalarcha sho'xlik, erkalik deb qabul qilgan. Oxirgi 4-urinishda ko'p qon ëqotishdan dunyodan o'tishiga oz qoldi. Bolaning baxtiga u shifoxonada yaxshi shifokor bilan tanishdi, aynan o'sha shifokor uni psixologa olib keldi. Hozir Ilxom o'sha shifokorning yoniga tez-tez kelib turadi va kelajakda shu insonga o'xshab u ham bolalar shifokor bo'lmohchi. U boshqa o'z joniga qasd qilish to'g'risida o'ylamayapti va bu yo'l bilan onasining e'tiborini tortish fikridan qaytdi.

Boshqalar qiynalishi uchun

13 yoshli Temurdan uydagi aptechkadagi dorilarni hammasini nimaga ichgani haqida so‘rashganda shunday javob bergan: men anchadan beri uydagilardan menga baliqcha olib berishlarini so‘rayman,lekin ular xohlashmadi. Umrlarini qolgan qismida qiynalib,vijdonlari qiynalishi uchun shunday qildim deb javob berdim. U kuchli zaharlanish bilan shifoxonaga tushdi. Baxtiga uyida analgin,aspirin, suprastindan boshqa dorilar yo‘q ekan. Uyidagilari unga darhol baliq olib berishdi. Endi unga ozgina nimadir yoqmasa, u xohlaganidek bo‘lmasa yana o‘zimni zaharlayman, oynadan o‘zimni tashlayman deb po‘pisa qiladi. Onasi uning biror gapini ikki qilmaydi, chunki o‘g‘lining jonlantirish bo‘limida yotganidagi dahshatlarni unutgani yo‘q. Hozir ota-onasi psixolog bilan hamkorlikda nimada xato qilishganini aniqlab,to‘g‘rilashmoxchi.

Men hech kimga kerak emasman

11 yoshli Mashaning o‘lim oldi xatidan: Meni hech kim yaxshi ko‘rmaydi ,men hech kimga kerak emasman. Dadam boshqa qizining oldiga ketgan yashashga, menimcha u mendan yaxshi bo‘lsa kerak. Onam har doim mendan qanday qutulish yo‘lini o‘ylaydi.Onajon men sizni judayam yaxshi ko‘raman va boshqa hayotingizga xalal bermayman. Xayr... Keyin aniqlanishicha qizcha ota-onasining ajrashishini juda og‘ir kechirgan. Ota-ona bir-biriga bo‘lgan salbiy hissiyotlarini qizdan yashirishmagan, munosabatlarini uning oldida hal qilishgan. Aynan shunday u otasinig boshqa ayolning yoniga ketganini va u aèl qiz tug‘ib berganini eshitgan. Demak men yomonman shuninig uchun dadam bizni tashlab ketdi degan qarorga keladi. Qizga eng oxirgi yomon ta’sir qilgan voqea tasodifiy telefon qo‘ng‘irog‘i, onasi uni uxlayapti deb o‘ylab, dugonasi bilan hasratlashadi. Qizim shaxsiy hayotimni qurishimga to‘siq bo‘p turipti, 10 yoshli kap-katta qizim bilan hech kimga turmushga chiqolmayman deydi. Buni eshitgan qiz onasiga xalaqit bermaslik uchun bir upakovka uyqu dori ichadi.Unga vaqtida yordam ko‘rsatilib qizcha tirik qoldi. Bu voqeadan bir yil o‘tgach Masha ancha o‘zgargan, biroq onasi haliyam qizi bu ishni yana takrorlashidan qo‘rqib yashaydi.

Vahimali qo'ng'iroq

Psixologlar suitsidga moyilligi bor bolalarni bir necha tipga ajratishadi. Ota-onalar e'tibor qaratishi lozim bo'lgan asosiy signallarni keltirib o'tamiz.

Bolaning do'stlari yo'q, deyarli hech kim bilan muloqotga kirishmaydi, hatto ota-onasi bilan ham ochilib gaplashmaydi. Bola o'z muammolarini o'zi mustaqil hal qilishga o'rgangan, hech kimga ishonmaydi. Unga judayam qiyin, og'ir bo'lgan vaziyatlarda ham yig'lamaydi. Bola o'zidagi salbiy emotsiyani chiqarib tashlashni bilishi kerak, o'z qobig'iga o'ralib olmasligi kerak. Unga nisbatan muloyimroq bo'ling. Bola siz uni judayam yaxshi ko'rishingizni, har doim yordamga tayyorligingizni sezsiz. Ota-onasi ham ba'zan siqilishi, qo'rqishi mumkinligini bilishi kerak. Bir-biringizni ko'proq ayang.

Bolani hech narsa qiziqitirmaydi. Har qanday savolga uning javobi bir xil «menga baribir». U yaxshi o'qishi mumkin, lekin intilishi yo'q. U kattalarning barcha iltimoslarini bajarishi mumkin, chunki o'zining xohish-istaklari yo'q. Bunday bola barcha narsaga befarq qaraydi: ovqatga, o'qishga, atrofdagilar nima bilan shug'ullanaётganiga hech narsaga qiziqmaydi. Uning hatto qandaydir sho'xlik qilgisi ham kelmaydi. Ota-onada esa bu holat juda yaxshi bolam bor degan fikrni paydo qiladi. Biroq bu juda ham yanglish fikr. O'spirinning albatta o'ziga yoqadigan biror mashg'uloti bo'lishi kerak. Bu mashg'ulotning sizga yoqish-eqmasligi bu ikkinchi masala, chunki aynan ma'lum bir xobbilar yashashga bo'lgan qiziqishni ushlab turadi. Shuning uchun bolani nimagadir qiziqitirishga harakat qiling. Faqat bu mashg'ulotlarni o'z didingiz va qiziqishingizdan kelib chiqib tanlab, uni majburlamang. Siz har xil variantlarni taklif qilib ko'ring, u o'ziga ma'qulini tanlab olsin.

Agar bola kasal bo'lishni yoqtirsa, o'ziga har xil kasalliklar o'ylab topsa, bu sergakroq bo'lishingiz uchun signal. Bu bilan u siz ёnida bo'lganinigizdagina o'zini yaxshi his qilishini namoyish qiladi. Ota-onalar sekin-asta bunday «o'ylab topilgan kasalliklarga» ko'nikishadi va ahamiyat bermay qo'yishadi. Natijada bolalar yanada ayanchliroq harakatlarni boshlaydi. Ko'p bolalar hayotdan to'ygani

uchunmas, balki ota-onasini qo‘rqitib qo‘yish uchun suitsidga qo‘l uradi. Ular o‘lishni istashmaydi, balki shu yo‘l bilan djoimiy band ota-onasini ozgina bo‘lsada e‘tiborini o‘ziga qaratishni xohlashadi. Afsuski ba‘zan tez yordam vaqtida kelishga ulgurmaydi , shunda « yolg‘on o‘lim» haqiqatga aylanadi. Shuning uchun qanchalik band bo‘lishingizdan qat’iy nazar, farzandingiz borligini unutmang. Faqat kasal bo‘lganida emas, doimiy ularga bo‘lgan mehringizni namoyon qiling.

Yana bir xavfli alomat – **bola dunyodan o‘tsa, boshqalarga qanday qiyin bo‘lishini tez-tez tasavvur qilish.** Tajribalardan kelib chiqib aytganda ko‘pincha suitsidning asl sababi juda uzoq davom etgan ichki holatlarga bog‘liq bo‘ladi, insonning sabr kosasi to‘lgach , arzimagan qaysidir bir voqea so‘nggi tomchi vazifasini o‘taydi va suitsid umidsizlikka tushgan bolaning so‘nggi chorasi sifatida namo‘en bo‘ladi. Tirik qolgan bolalarning gapirib berishicha ularni o‘z joniga qasd qilish to‘g‘rsidagi fikrlar tez-tez hayoliga kelarkan. Boshida bu shunchaki fantaziya bo‘lgan. Ammo bitta narsa to‘g‘risida tez-tez o‘ylagach , haëllar haqiqatga yaqin kela boshlaydi. Agar siz bolada shunday fikrlar borligini sezsangiz, bu muammoni mustaqil hal qilishga urinmang, darhol bolalar psixologiga murojaat qiling.

Kim aybdor

O‘z joniga qasd qilishga uringan bolalar bilan ishlagan psixolog asosiy aybdor sifatida ota-onalarni ko‘rsatadi. Farzandi suitsidga qo‘l urgan oilalarni diqqat bilan kuzatadigan bo‘lsak, bunday oilalar faqatgina tashqaridan qaraganda baxtli ekanini tushunish qiyin emas. Aslida barchasi nosog‘lom muhit hukmron bo‘lgan oilalar. Hamma gap oiladagi ichki atmosferada. Bola hayotda barcha muammoning yechimi borligini bilishi zarur. Bolaning ichidagi dardlari, muammolari bilan qo‘rqmasdan bo‘lishadigan odami bo‘lishi kerak. Faqat bolalar emas, kattalarga ham qiyin vaqtlarda madad bo‘ladigan, xayrixohlik ko‘rsatadigan odam kerak. Bola ota-onasi har doim uni tushunishini hech bo‘lmaganda tushunishga urinib ko‘rishini bilishi zarur. Agar bolangiz siz bilan o‘z muammosini bo‘lishsa, pand nasihat berishga, yoki mojaro qilishga shoshilmang. Bu bilan siz uni

o'zingizdan itargan bo'lasiz. Birinchi o'rinda unga gapini oxirigacha aytishga imkon bering, a'yang a'chining. Hozir uni sizning nasihatlarigizni eshitishga kuchi yo'q. Pand- nasihatlarini keyinrog'ga qoldirsangiz yaxshi natija beradi, o'ziga kelgach bemalol gaplashib olishingiz mumkin.

Sizga oddiy arzimagan sabab bo'lib ko'rinsada, uning qayg'usini hech qachon mazax qilmang, janjal ko'tarmang. 10 yoshda ham javobsiz muhabbat bo'lishi mumkin. Bolalar kattalarga nisbatan maksimalist bo'lishadi. Ular faqat bugungi kun bilan «hammasi yoki hech narsa» prinsipi asosida yashashadi. Ularni Senda hali bunaqa Temurlardan juda ko'pi bo'ladil degan so'zlar tinchlantirmaydi. Ularga hamma narsa hozir ayni vaqtda kerak, uzoq kelajakdama. Agar o'smir o'zi istagan narsaga ayni o'zi xohlagan daqiqada erisholmasa, unga boshqa yo'l yo'qdek tuyiladi.

Shuning uchun farsandingiz sizga o'z muammosi bilan murojaat qilganda xursand bo'ling, sirini boshqa bir begonaga e'ki do'stiga emas o'zingizga ishongani uchun. Eng asosiysi uning sizga ishonishi, u sizga ishondimi demak birgalikda har qanday «katta muammoni» hal etishingiz mumkin.

Test savollari

✓ 1. Psixologik barqarorlik nima?

- A) O'zini doimo yaxshi his qilish
- B) Stressga, qiyinchiliklarga va o'zgarishlarga moslasha olish qobiliyati
- C) Har doim boshqalarga yoqishga harakat qilish
- D) Faqat ijobiy fikrlash

To'g'ri javob: B

✓ 2. Ijobiy psixologik muhitning asosiy belgisi qaysi?

- A) Raqobat va baholashga asoslangan yondashuv
- B) Talabalarni faqat dars bilan band qilish
- C) O'zaro hurmat, qo'llab-quvvatlash va xavfsizlik hissi
- D) Qat'iy intizom va nazorat

To'g'ri javob: C

✓ 3. Salomatligida nuqsoni bo'lgan ta'lim oluvchilarga psixologik yordam qanday yo'l bilan ko'rsatiladi?

- A) Faqat ota-onalar bilan ishlash orqali
- B) Yakka tartibda darslarni ko'paytirish bilan
- C) Maxsus psixologik xizmatlar va reabilitatsion markazlar orqali
- D) Ularga imtihonlar berilmaydi

To'g'ri javob: C

✓ 4. Yosh fiziologiyasi fanining asosiy maqsadi nima?

- A) O'quvchilarni jismoniy tayyorgarlikdan o'tkazish
- B) Bolalarning fiziologik rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish
- C) Tibbiy tekshiruvlar o'tkazish
- D) O'quv dasturlarini qisqartirish

To'g'ri javob: B

✓ 5. Gigienik sharoitlarga mos keladigan sinf xona harorati nechchi daraja bo'lishi lozim?

- A) 10–15°C
- B) 16–18°C
- C) 18–22°C
- D) 25–30°C

To'g'ri javob: C

✓ 6. Psixologik xavfsizlik deganda nimani tushunasiz?

- A) Sinfda doim jim turish
- B) O‘quvchi o‘z fikrini aytishda o‘zini erkin va himoyalangan his qilishi
- C) O‘quvchilarning o‘rtacha bahosi yuqori bo‘lishi
- D) Internetdan foydalanishni cheklash

To‘g‘ri javob: B

✓ 7. “Sotsiometriya” usuli nimani aniqlashga yordam beradi?

- A) O‘quvchilarning baholarini
- B) Sinfdagi ijtimoiy munosabatlar va mavqeini
- C) O‘quvchilarning IQ darajasini
- D) Mashg‘ulotlar davomiyligini

To‘g‘ri javob: B

✓ 8. Psixologik salomatlikni qo‘llab-quvvatlashda maktab psixologining vazifasi nimadan iborat?

- A) Faqat muammoli o‘quvchilar bilan ishlash
- B) Har oyda ota-onalarga dars o‘tish
- C) O‘quvchilarning emotsional holatini aniqlash va yordam berish
- D) Davomatni nazorat qilish

To‘g‘ri javob: C

3-MAVZU: NOGIRONLIGI BO‘LGAN BOLALARNING TA’LIM, PSIXOLOGIK, IJTIMOIIY VA KASBIY EHTIYOJLARINI QONDIRISHNING USUL VA VOSITALARI

Tipik rivojlanish – bu nima?

Tipik rivojlanish deganda bolaning yoshiga mos tarzda **jismoniy, aqliy, emotsional va ijtimoiy jihatdan normal rivojlanish yo‘li** nazarda tutiladi. Bunda bola umumiy qabul qilingan rivojlanish bosqichlariga mos tarzda o‘radi va o‘rganadi.

Misol:

1 yoshda yurishni boshlashi

2 yoshda gapirishni boshlashi

5-6 yoshda o‘z-o‘ziga xizmat qila olishi

Bu rivojlanish normal diapazon doirasida bo‘lib, jiddiy kechikishlar yoki og‘ishlar kuzatilmaydi.

Atipik rivojlanish – bu nima?

Atipik rivojlanish – bu bolaning rivojlanish jarayoni odatiy me‘yordan sekinroq, kechikkan yoki buzilgan shaklda kechishi. Bu holat jismoniy, kognitiv, ijtimoiy yoki emotsional rivojlanishda farqlar bilan ifodalanadi.

Misol:

3 yoshda ham to‘liq gapira olmasligi

Tengdoshlar bilan o‘ynashga qiziqmasligi. Jiddiy e‘tibor yoki eslab qolish muammolari. Atipik rivojlanish sabablari – genetik, tug‘ma kasalliklar, atrof-muhit ta‘siri yoki ijtimoiy-emotsional omillar bo‘lishi mumkin.

Nogironligi bo‘lgan bolalarning psixologik ehtiyojlarini qondirish — maktab amaliyotchi psixologining kasbiy faoliyatidagi muhim tarkibiy qismlardan biri bo‘lib, bolani ta‘lim muassasasida muvaffaqiyatli o‘qitish, ijtimoiylashtirish va rivojlantirish uchun optimal ijtimoiy-psixologik sharoitlarni yaratishni anglatadi. Ushbu faoliyat quyidagi o‘zaro bog‘liq harakatlarni o‘z ichiga oladi:

❖ bolaning ta‘lim faoliyati va maktabdagi muloqot jarayonida psixologik va pedagogik holatini monitoring qilish;

- ❖ uning muvaffaqiyatli o‘qishi, ijtimoiylashuvi va rivojlanishi uchun optimal ijtimoiy-psixologik sharoitlarni yaratish;

- ❖ psixik rivojlanish va ta’limda muammosi bo‘lgan bolalar (ya’ni alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalar) hamda iqtidorli bolalar uchun maxsus sharoitlar yaratish.

Nogironligi bo‘lgan bolalarning psixologik ehtiyojlarini qondirish quyidagilarni nazarda tutadi:

- ❖ maktab amaliyotchi psixologi tomonidan bolalar kontingenti yoki nogironligi mavjud bola uchun mos mazmun, metodika va ish shakllarini tanlash;

- ❖ o‘z faoliyatini istiqbolli ish rejalari asosida tashkil etish va ularning samaradorligini tahlil qilish;

- ❖ o‘z psixologik-pedagogik faoliyatining aniq obyektlarini (alohida o‘quvchilar yoki ularning guruhleri) belgilab, ular bilan ish olib borish uchun mos sharoitlarni yaratish.[2]

Nogironligi va salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolalarni o‘qitish jarayonida psixologik ehtiyojlarini qondirish – bu o‘quvchini ijtimoiy muloqotga jalb qilish, uni ta’lim muhitiga integratsiyalash imkoniyatini ta’minlashga yo‘naltirilgan mutaxassislar (maxsus pedagog, maktab amaliyotchi psixologi va boshqalar) bilan tizimli hamkorlik faoliyatidir.

Nogironligi bo‘lgan bolalarning psixologik ehtiyojlarini qondirishning asosi — maktab jamoasi (maktab amaliyotchi psixologi va ta’lim muassasasining boshqa xodimlari) tomonidan ushbu toifadagi o‘quvchilar duch kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni (makoniy, shaxsiy, kommunikativ, o‘quv-bilim olishga oid) anglash va ularni tizimli tarzda tahlil qilishdan iborat.

Muammo mavjud bo‘lgan sohalar aniqlangach, ehtimoliy qiyinchiliklarning oldini olish strategiyasini va yoki ularni yengib o‘tish taktikasi ishlab chiqiladi.

Nogironligi bo‘lgan bolalarning psixologik ehtiyojlarini qondirish bolalarning ta’lim muhitiga moslashuvi va integratsiyasi, fanlarni o‘zlashtirish va o‘qituvchilar hamda tengdoshlar bilan muloqot

jarayonida zarur kompetensiyalarni shakllantirish asosida amalga oshiriladi.

Nogironligi va salomatlik imkoniyatlari cheklangan o'quvchilarning psixologik ehtiyojlarini qondirish uchun quyidagi tamoyillarga amal qilish zarur:

ta'limning sotsiomadaniy muhitini bolaning moslashuv imkoniyatlariga moslashtirish tamoyili;

ta'lim olish jarayonida bolalarning teng imkoniyatlarini ta'minlash tamoyili;

hamkorlik va o'zaro aloqadorlik tamoyili, ya'ni nogironligi bo'lgan bolalar va sog'lom bolalardan tashkil topgan integratsiyalashgan (aralash) jamoaga tayanuvchi yondashuv;

psixologik ehtiyojni qondirishda uzluksizlik, tizimlilik va komplekslik tamoyili.[58]

Nogironligi va salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolalarni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlashda quyidagi yo'nalishlar asos qilib olinadi:

ularning psixofizik rivojlanish xususiyatlari, individual imkoniyatlari va sog'lig'i holatini maksimal darajada hisobga olish;

o'quv va muloqot ko'nikmalaridagi buzilishlar, shuningdek, ijtimoiy moslashuvdagi muammolarni individual yondashuv asosida korreksiya qilish;

o'z faoliyati natijalarini asabiylik va ortiqcha xavotirlarsiz adekvat qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;

o'quvchining individualligini saqlab qolish, o'zini erkin ifoda etish uchun sharoit yaratish;

boshqa bolalar va ta'lim muassasasi xodimlari bilan to'laqonli shaxslararo munosabatlar o'rnatish, jamoada qulay psixologik iqlimni shakllantirish.[57]

Nogironligi bo'lgan bolalarning psixologik ehtiyojlarini qondirishda qo'llaniladigan usullar va bu jarayonning o'ziga xos xususiyatlari har bir holatga qarab uning maqsadi va mazmuni asosida belgilanadi hamda quyidagilarni o'z ichiga oladi:

ularning salomatlik imkoniyatlariga moslashtirilgan ta'lim-metodik resurslar bilan ta'minlash;

nogironlik turiga qarab, axborotni qulay shaklda uzatish va qabul qilishni ta'minlaydigan elektron o'qitish texnologiyalaridan foydalanish;

sotsiomadaniy rehabilitatsiya texnologiyalarini qo'llash;

o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi, ko'nikma va malakalari, shuningdek, ularning faoliyat tezligini hisobga olgan holda ta'limni differensiallashtirish;

ta'lim dasturini o'zlashtirishni nazorat qilish shakllari va usullarini individuallashtirish.[63]

Nogironligi va salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolalarni psixologik-pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash jarayonida maktab amaliyotchi psixologining asosiy faoliyat turlari quyidagilardan iborat:[13]

1. Konsultatsiya o'tkazish;
2. Psixologik diagnostika;
3. Psixokorreksion va rivojlantiruvchi ishlar;
4. Psixologik-ma'rifiy faoliyat;
5. Psixoprofilaktika.

Konsultatsiya – bu o'quvchilarga, ularning ota-onalari (yoki qonuniy vakillariga), hamda ta'lim muassasasi xodimlariga rivojlanish, tarbiya va o'qitish masalalari bo'yicha psixologik maslahat orqali yordam ko'rsatishdir.

Masalan, yuqori sinf o'quvchilari va ularning ota-onalariga (yoki qonuniy vakillariga) kasbiy yo'naltirish bo'yicha psixologik maslahat berish orqali ularning bilim olish va ijodiy qobiliyatlari, shaxsiy qiziqishlari hisobga olingan holda, mos kasb tanlashlariga yordam berilishi mumkin.

O'quvchilar nafaqat o'quv faoliyatiga oid muammolar yuzasidan, balki shaxsiy rivojlanish, psixo-emotsional sohadagi salbiy holatlarni kamaytirish, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha ham maslahat olishlari mumkin.

Psixologik konsultatsiya individual tarzda ham, guruh shaklida ham amalga oshirilishi mumkin. Psixologik diagnostika bolaning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, uning shaxsiy va intellektual rivojlanish darajasini baholash imkonini beradi.

Psixologik diagnostika turli muammolarni hal etishda keng ko‘lamda qo‘llaniladi, jumladan:

yuqori sinf o‘quvchilarining kasbiy faoliyati istiqbolini prognoz qilish;

shaxsiy va individual-tipologik xususiyatlarni aniqlash;

psixologik salomatlik mezonlarini o‘rganish.

Psixologning psixokorreksion va rivojlantiruvchi faoliyati – bu o‘qishda qiynalayotgan yoki yangi sharoitga moslasha olmayotgan o‘quvchilar bilan maxsus ish olib borish jarayonidir. Bu ish reja asosida amalga oshiriladi va bolaning muammolarini yengishga yordam beradi.

Rivojlantiruvchi ishlar asosan quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi:

1. Bilish (kognitiv) qobiliyatlarini rivojlantirish – bolada diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur kabi asosiy aqliy faoliyatlar ustida ishlash.

2. Tashvish va xavotirni kamaytirish – bola o‘zini tinch tutishi va o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholay olishi uchun yordam berish.

3. O‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish – bola o‘z vaqtini to‘g‘ri rejalashtirishni va o‘z harakatlarini nazorat qilishni o‘rganadi.

4. Stressga chidamliligini oshirish – bola turli hayotiy holatlarga barqaror va to‘g‘ri munosabat bildirishga o‘rgatiladi.

5. Ichki imkoniyatlarini faollashtirish – bola o‘zining kuchli jihatlarini tanib, ulardan foydalana olishga o‘rgatiladi.

Ma’rifiy faoliyat — bu maktab amaliyotchi psixologining profilaktik ishlar doirasidagi yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, quyidagilarga qaratilgan:

- ❖ o‘quvchilar, ularning ota-onalari (yoki qonuniy vakillari) va o‘qituvchilarda psixologik yordamga ijobiy munosabat shakllantirish;
- ❖ psixolog faoliyatining ahamiyatini tushuntirish;
- ❖ psixologik bilimlar doirasini kengaytirish va ularga bo‘lgan qiziqishni oshirish.

Psixologik profilaktika — bu insonning ruhiy va shaxsiy rivojlanishida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy holatlarning oldini olishga hamda bu rivojlanish uchun maksimal qulay psixologik sharoitlar yaratishga qaratilgan faoliyatdir.

Psixologik profilaktika — bu maqsadli va tizimli ravishda bir nechta mutaxassislar tomonidan hamkorlikda olib boriladigan ish bo‘lib, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- ❖ ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy-psixologik muammolarni oldindan aniqlash va ularning oldini olish;
- ❖ xavf guruhlariga mansub o‘quvchilarni aniqlash, ya’ni o‘qish va moslashishda qiyinchilikka duch kelayotgan bolalarni erta aniqlash;
- ❖ ta’lim muassasasi jamoasida ijobiy emotsional va psixologik muhitni yaratish.[44]

Nogironligi va salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolani psixologik-pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlash jarayonida maktab amaliyotchi psixologining korreksion va rivojlantiruvchi faoliyati quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oladi:

1. Emotsional soha bilan ishlash – bolaning tashvishlanishi, o‘ziga ishonchsizlik, haddan tashqari shubhalanish kabi salbiy hissiy holatlarini yengish; kayfiyatni boshqarish, faollik va mustaqillikni rivojlantirish ko‘nikmalarini shakllantirish.
2. Shaxsiy soha bilan ishlash – bolaning o‘z-o‘zini baholashdagi salbiy jihatlarni to‘g‘rilash, o‘z shaxsiga xos xarakter xususiyatlarini o‘rganish, uning motivatsion ehtiyojlari va hayotiy qadriyatlarini aniqlash.
3. Xulq-atvor sohasi bilan ishlash – mavjud noqulay xatti-harakat shakllarining samarasizligini tushuntirish va bolaga

ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatli xulq ko'nikmalarini, muloqot qilish malakalarini rivojlantirish.[57]

Nogironligi bo'lgan o'quvchilarni kasbga yo'naltirish — bu shaxsiy va kasbiy jihatdan o'zini anglash, o'z yo'lini tanlash jarayonlarini faollashtirishga ko'maklashish va buning uchun zarur sharoitlar yaratishga qaratilgan maxsus kompleks choralar (tibbiy, psixologik, ijtimoiy-pedagogik, huquqiy, iqtisodiy va boshqalar) majmuasidir.

Bu choralar quyidagilarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi: bolaning nogironlik turi;

uning individual ahamiyatga ega bo'lgan kasbiy qiziqishlari va ehtiyojlari;

mehnat bozoridagi mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar.[72]

Mazkur yondashuv nogironligi bo'lgan o'quvchining eng maqbul mehnat faoliyati turini tanlashiga yordam berishga qaratilgan.

Nogironligi bo'lgan o'quvchilarning kasbiy ehtiyojini qondirishni psixologik-pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash maktab jamoasi tomonidan amalga oshiriladi.

Bu yo'nalishdagi asosiy vazifa — o'quvchida kasbiy rejalar va hayotiy yo'lni anglab yetish, uni mustaqil rejalashtirish, zarur hollarda tuzatish va amalga oshirishga ichki tayyorgarlikni bosqichma-bosqich shakllantirishdir.

Maktabda olib boriladigan kasbga yo'naltirish ishlarining asosiy funksiyalarini quyidagicha ajratish mumkin:[67]

1. Axborot-ma'rifiy funksiyasi — o'quvchilarning zamonaviy kasblar olamida ongli ravishda yo'nalish olishiga yordam berish, ularning kasblar haqida tasavvurini kengaytirish, muayyan mutaxassislikka qo'yiladigan kasbiy talablar to'g'risida tushuncha berish.

2. Faollashtiruvchi va rivojlantiruvchi funksiyasi — o'quvchilarda mantiqiy, tanqidiy, tizimli va prognozli fikrlashni rivojlantirish; o'zini anglash, o'z-o'zini tahlil qilish va o'zini qiziqtirgan mehnat faoliyati sohasida o'z-o'zini o'qitish jarayonlarini

faollashtirish; shuningdek, ijtimoiy ahamiyatga ega va kasbiy jihatdan muhim bo'lgan shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish uchun sharoit yaratish.

3. Jarayonli-shakllantiruvchi funksiyasi – o'quvchining individual imkoniyatlari, qobiliyatlari va tanlagan kasbiga qo'yiladigan talablar o'rtasida moslikni ta'minlash.

Nogironligi bo'lgan va salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun ta'lim olish — ularning jamiyatga muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuvi, jamiyat hayotida to'laqonli ishtirok etishi hamda turli kasbiy va ijtimoiy faoliyat sohalarida samarali o'zini namoyon qilishi uchun asosiy va ajralmas shartlardan biri hisoblanadi. Biroq, ushbu toifadagi shaxslar uchun haqiqiy va samarali mehnat bilan bandlikni ta'minlash ko'plab obyektiv va subyektiv sabablar tufayli jiddiy qiyinchilik tug'diradi. Obyektiv sabablarga quyidagilar kiradi:[73]

1. Nogironlar uchun qulay bo'lgan kasbiy sohalarda ish o'rinlarining yetarli emasligi;
2. Salomatlik imkoniyatlari cheklangan shaxslar uchun zarur mehnat sharoitlarining mavjud emasligi;
3. Transport tizimidagi qiyinchiliklar;
4. Binolarning zarur moslama va jihozlar bilan ta'minlanmaganligi va b.

Nogironlar tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirishga ta'sir qiluvchi subyektiv sabablarga quyidagilar kiradi:

1. Mehnat bozoriga mustaqil chiqish va ish jamoasiga moslashishdagi qiyinchiliklar bilan bog'liq yuqori darajadagi tashvish va xavotir;
2. O'zining nogironlik holatiga mos mehnat faoliyati mazmuni va xususiyatlari haqida yetarli ma'lumotga ega emaslik;
3. "Nogironlik kasbiy yo'l tanlash va uni amalga oshirishga imkon bermaydi", "insonning qadri faqat uning jismoniy mukammalligiga bog'liq" kabi individual-destruktiv fikr va e'tiqodlar;

4. O‘z imkoniyatlarini real baholay olmaslik – o‘z-o‘zini baholashning pasligi yoki aksincha, haddan tashqari yuqori kutishlar;
5. Kasbiy va shaxsiy imkoniyatlarini noadekvat anglash, jamiyatdagi real vaziyatdan uzilish va unga moslashishni istamaslik;
6. Shaxsning psixofizik xususiyatlari bilan bog‘liq holda – mehnat faoliyatining shaxsiy ma’nosini topish, kasbiy yo‘lni rejalashtirish va amalga oshirishda qiyinchiliklar, mavjud iqtisodiy, ijtimoiy va mintaqaviy sharoitlarni hisobga olmaslik;
7. Ish topishda va ish joyida mustahkamlanishda yetarli psixologik va ijtimoiy yordamning yo‘qligi va b.

Shu sababli, inklyuziv maktabdagi kasbga yo‘naltirish ishlari individuallashtirilgan xarakterga ega bo‘lishi kerak. Bunday ishlar salomatlik imkoniyatlari cheklangan o‘quvchiga nafaqat uning mehnat salohiyati, kasbiy ta’lim olish va ish bilan ta’minlanish istiqbollari to‘g‘ri aniqlashda yordam berishi, balki uning hayotiy vaziyati bilan bog‘liq subyektiv xususiyatlardan kelib chiqadigan psixologik, muloqot va emotsional qiyinchiliklarni yengib o‘tishga ko‘maklashishi lozim.

Psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlash yuqori sinf o‘quvchilarining shaxsiy va kasbiy jihatdan samarali o‘z yo‘lini topishi uchun zarur sharoitlarni yaratishni ta’minlaydi. Bu quyidagi aniq vazifalarni hal qilish orqali amalga oshiriladi:[17]

- ❖ yuqori sinf o‘quvchilarida mos o‘z-o‘zini baholash, o‘ziga va o‘z kuchiga ishonchni shakllantirish;
- ❖ irodaviy va motivatsion sohani, mustaqillik va mas’uliyat hissini rivojlantirish;
- ❖ hayotiy qadriyatlarni, orzu qilayotgan kelajak obrazini va unga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish;
- ❖ hayotiy reja tuzish – o‘quvchining hayotdagi maqsadlarini aniqlashtirish va uning qiziqishlari, qobiliyatlari hamda xarakter xususiyatlarini hisobga olgan holda kasb tanlashda yordam berish.

Maktab doirasida kasbga yoʻnaltirish tizimini psixologik jihatdan qoʻllab-quvvatlashning asosiy tamoyili — bu direktiv-dagnostik yondashuvdan voz kechishdir. Yaʼni, faqat kasb talablari bilan oʻquvchining individual xususiyatlari oʻrtasidagi muvofiqlikni aniqlashga qaratilgan yondashuv oʻrniga, rivojlantiruvchi (faollashtiruvchi) kasbiy maslahat berish uslubiga oʻtiladi. Bunday yondashuvda oʻquvchining oʻzi ham ushbu hayotiy muhim masalani hal qilish jarayonida faol ishtirok etadi va u toʻgʻri tanlov qilishdagi asosiy omil sifatida qaraladi.

Kasb tanlashda insonning psixologik xususiyatlari bilan tanlanayotgan kasbning talablari oʻrtasidagi moslik juda muhimdir. Har qanday faoliyat turida, insonda shunday “kasb uchun muhim sifatlar” deb ataluvchi fazilatlar mavjud boʻlishi zarur. Shu bois, maʼlum bir kasbni tanlayotganda, insonda ushbu kasb uchun zarur boʻlgan qobiliyat va sifatlarning mavjudligini aniqlash va baholash muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, tanlanayotgan kasbiy faoliyat turi insonning shaxsiyati, xarakteri va temperament tPI bilan mos boʻlishi kerak. Masalan, agar inson ochiqkoʻngil va muloqotga moyil boʻlsa, u koʻplab odamlar bilan aloqa qilishni talab qiladigan kasblarga mos keladi. Agar esa inson emotsional jihatdan beqaror boʻlsa, u uzoq vaqt diqqatni jamlashni talab qiladigan bir xil, rutinali ish turlarini bajara olmaydi. Salomatlik imkoniyatlari cheklangan oʻquvchilarni kasbga yoʻnaltirish jarayonida turli ish shakllaridan foydalanish zarur.

Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:[99]

kasb uchun muhim boʻlgan koʻnikmalarni rivojlantirishga qaratilgan guruhli treninglar;

turli kasbiy rollarni sinab koʻrishga imkon beruvchi rolli oʻyinlar;

videomateriallarni tomosha qilish va muhokama qilish.

Shuningdek, bu jarayonda oʻquvchilarning ota-onalari va oʻqituvchilarini jalb qilish katta ahamiyatga ega.

Kasbga yoʻnaltirish — bu oʻquvchilar uchun mustaqil fikrlash, tanlash (shu jumladan, kasbiy yoʻnaltirishni amalga oshirish usullarini

tanlash), tadbirlar tashkil etish uchun axborot va imkoniyatlar manbai hisoblanadi. Bunday vaziyatda maktab amaliyotchi psixologi yordam beruvchi va demokratik boshqaruv uslubiga ega shaxs rolini bajaradi.

U quyidagilarni amalga oshirishi kerak:

o'quvchilarga ish usullari va rejalari haqida ochiq ma'lumot berish,

ularni rejalashtirish va tashkil etish jarayoniga jalb qilish,

ularga fikr bildirish huquqi berish va kasbiy yo'naltirish jarayonini o'z ehtiyojlariga mos ravishda modellashtirish imkoniyatini yaratish.[49]

Hatto o'quvchilar hali bu jarayon va natijalari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyor bo'lmasalar ham, ularni bunday faoliyatga undash, ularga asta-sekinlik bilan vakolat va mas'uliyatni topshirish tavsiya etiladi. Salomatlik imkoniyatlari cheklangan o'quvchilarni kasbga yo'naltirishdagi asosiy xususiyatlardan biri — o'quvchining imkoniyatlari va qiziqishlariga mos keladigan kasblar haqida to'liq va aniq ma'lumot berishdir.

Maktab amaliyotchi psixologi quyidagi yo'nalishlarda ish olib borishi zarur:[49]

o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish;

mavjud kasblar va ularning mazmuni;

mehnat haqi darajasi;

bu kasblarni egallash yo'llari;

zamonaviy inson uchun kasbiy rejalashtirish va martaba qurish jarayonlari haqida umumiy hamda o'quvchining shaxsiy qiziqishlariga mos aniq ma'lumotlar berish.

Bu yondashuv o'quvchilarning ongli tanlov qilishiga yordam beradi. Nogironligi bo'lgan o'quvchilarni kasbga yo'naltirishdagi yana bir muhim xususiyat — bu kasbiy tayyorgarlik ko'rish imkoniyatlari va mavjud ish o'rinlarining real holatini hisobga olishdir, ya'ni salomatlik imkoniyatlari cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslar uchun mavjud va moslashtirilgan ish joylarining mavjudligini e'tiborga olish. Kasbga yo'naltirishdagi yana bir muhim jihat — bu kasbiy istiqbolni alternativ (muqobil) rejalashtirishdir.

Maktab amaliyotchi psixologi quyidagilarga e'tibor qaratishi maqsadga muvofiq:

o'quvchilar uchun turli hayotiy yo'llar va kasbiy rivojlanish yo'nalishlari bo'yicha sxemalar va algoritmlar tuzish;

bu orqali o'quvchilarga kelajakka bo'lgan xavotirni kamaytirish, strategik fikrlash va muqobil rejalashtirish ko'nikmalarini shakllantirish,

hayotiy istiqbolni ko'ra olish va sabab-oqibat bog'liqliklarini anglash malakalarini rivojlantirishga ko'maklashish.

Yuqorida aytilganlarning barchasi yana bir bor shuni isbotlaydiki, kasbiy shakllanish va kasb tanlash jarayonida psixologik yordam va psixologik qo'llab-quvvatlash juda zarur va muhimdir. Aynan maktab amaliyotchi psixologi zarur bilimlar, metodika va diagnostik hamda korreksion tadbirlarni amalga oshirish texnologiyasiga ega bo'lgan mutaxassis sifatida o'quvchining imkoniyatlari va istiqbollarini obyektiv baholay oladi, mehnat bozoridagi real vaziyatni tahlil qilib, o'quvchiga kasbiy va hayotiy yo'lini ongli tanlashda amaliy yordam ko'rsata oladi.

DTGS tibbiy holat bo'lib u miya rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. U shuningdek odamlarning o'zini tutishi, xulq-atvoriga ham ta'sir o'tkazishi mumkin. Giperfaollik ushbu holatning bir qismi bo'lishi mumkin, lekin diqqat tanqisligi (DT) bilan tashxislangan shaxslar introvert bo'lishi va giperfaollik belgilarini namoyon etmasligi ham mumkin. DT va DTGS xulq-atvoriga, vaqtni boshqarish, diqqat va impulsni nazoratda ushlash kabilarga salbiy ta'sir o'tkazadi. DTGS tashxisi qo'yilgan o'smirlar muloqot davomida gapni bo'lishi yoki faoliyatga xalaqt berishi va bu o'z navbatida ushbu o'smirlarning o'zgalar bilan do'stona munosabatlar o'rnatishini yanada qiyinlashtirishi kuzatiladi. Ular o'ylamay gapirib qo'yishlari va bu o'zgalarni hafa qilib qo'yishi mumkin. Ular ba'zan arzimagan kelishmovchilikka haddan tashqari reaksiya bildirib, asablarini tinchlantirishlari mushkul bo'ladi. DT va DTGS sindromi mavjud odamlar berilgan topshiriq va yo'l-yo'riqda tez-tez adashishadi va

buning oqibatida ularning tashkilotchilik qobiliyati sust rivojlangan bo'ladi.

Autizm rivojlanishdagi nuqson bo'lib, miyaning o'zgacha funksiyasi natijasida ro'y beradi. Ushbu sindromning spektrlari aniq bo'ladi. Neyroxilma-xillik ehtiyojlari mavjud insonlar bilan taqqoslaganda hammada ham bu darajadagi qiyinchiliklar mavjud emas. Autistik spektrning buzilishi, yoki ASB, tashxisi qo'yilgan odamlar ijtimoiy muloqot, odamlar bilan o'zaro muloqotga kirishishi, takrorlanib turuvchi doimiy xulq-atvorida muammolar kuzatiladi. Ular uchun muloqot davomidagi suhbat mazmunini tushunish, ayniqsa suhbat davomida hazil, mutoyiba, sha'ma yoki kinoya qo'llanilganda, qiyinchilik tug'diradi. Asperger sindromi autizm tashxisi qo'yilgan odamlarga nisbatan qo'llaniluvchi atama bo'lib, ular odatda o'rtacha intellekt yoki o'rtachadan yuqoriroq intellektga ega bo'ladilar. ASB tashxisi qo'yilgan o'smirlar tashkilotchilikda, vaqtni boshqarish va kundalik odatiy faoliyat turlarida o'zgarishlar bo'lganda qiyinchilikka uchrashadi.

Disleksiya yozilgan ma'lumotni o'qiy olish bilan bog'liq nuqson bo'lib, uning asosiy sababi miyada yuz beruvchi neyron bog'lanishlarning boshqachaligida bo'ladi. Ushbu nuqson asosan xatosiz o'qish va yozish bilan bog'liq ko'nikmalarga ta'sir ko'rsatadi. Disleksiyaga ega odamlar ham vaqtni boshqarish, tashkilotchilik, yodda saqlash va tartibga amal qilishda muammolarga duch keladi. Disleksik o'smirlar o'y vazifalari va yo'l-yo'riqlarni yoddan chiqarishadi va asosiy masalalarni umumlashtirish va ular asosida xulosalar yasashda qiyinchilikka uchrashadi. Ularda, shuningdek, ma'ruza davomida ma'ruzachi ortidan ulgurishda, bir nechta bosqichlarni o'z ichiga olgan yo'l-yo'riqlarni ketma-ketlikda bajarishda muammolar kuzatiladi.

Disgrafiya o'rganishdagi qiyinchilik turi bo'lib, bunda shaxsning tushunarli, mantiqiy ketma-ketlikda va tushunarli tarzda ma'lumotni yozma ifodalashi qiyin kechadi. Bu odatda motorika, ma'lumotga ishlov berish tezligi va fikrni yozma ravishda tashkillashtira olishga bog'liq bo'ladi. Bu holatga xos qiyinchiliklar

yozish bilan bog‘liq jismoniy faoliyatdan tortib g‘oya va fikrlarni qog‘ozga tushirishgacha bo‘lishi mumkin. Bunday holatdagi o‘smirlarning husnixatida kamchiliklar, yozish davomida qo‘lning tez charchashi, harflarni qoldirib ketish yoki qaytarish, varaqda matnni tashkillashtirish, berilgan ustunda sonlarni ketma-ketlikda bir tekis joylashtirish muammolar kuzatilishi mumkin. Disgrafik o‘smirlar o‘qib tushunish qiyin bo‘lgan diagramma va tablitsalar tuzishadi.

Diskalkuliya bu insonning raqamlarni tushunishi va ular bilan ishlashida kuzatiladigan muammolarda namoyon bo‘luvchi holat sanaladi. Bunga ba‘zan “matematik disleksiya” deya ta’rif beriladi. Bunda shaxsning raqamlarni anglashi, matematik fikrlashida muammolar kuzatiladi. Diskalkulik o‘smirlar shuningdek o‘lchov birliklari (masalan, vazn, masofa, kalendar va jadvallar, vaqtni aytish, vaqtdan samarali foydalanish)da qiyinchilikka duch kelishadi. Zamon va makondagi chalkashliklar, xaritalarni o‘qiy olish, masofalarni aniq belgilay olish hamda pul bilan bog‘liq masalalarni boshqara olish kabi kundalik faoliyat turlaridagi muammolar bu shaxslar uchun xos bo‘lgan qiyinchiliklar sanaladi.

Dispraksiya shuningdek Rivojlanish Koordinatsiyasidagi Buzilish (RKB) ham deb yuritilib, koordinatsiya, motor ko‘nikmalar va ba‘zan nutq faoliyatiga salbiy ta’sirda namoyon bo‘ladi. Bu holat o‘smirning kundalik o‘qib-o‘rganishga oid va ijtimoiy faoliyat turlarini oson va samarali tarzda bajarishiga salbiy ta’sir o‘tkazishi mumkin. Dispraksik shaxslar uchun sport turlari bilan shug‘ullanish va hatto avtomobil boshqarishni o‘rganish juda murakkab bo‘lishi mumkin. Dispraksik o‘smirlarda husnixatda, oyoq kiyim bog‘ichlarini bog‘lashda, o‘tkir tig‘li oshxona anjomlar (pichoq, sanchqi)idan foydalanishda, masofani aniqlik bilan belgilashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Ular bir nechta bosqichli topshiriqlarni rejalashtirish va to‘g‘ri ketma-ketlikda bajarishda, masalan, ilmiy tajriba-sinov ishlarida ketma-ketlikni eslab qolish kabi faoliyatlarda qiyinchilikka uchraydilar. Ular nutqida ovozning ohangi, balandligini to‘g‘ri belgilagan holda g‘oya va fikrlarni, ayniqsa bosim ostida aniq, xatosiz ifodalashga qiynaladilar.

2.Turli neyrotiplar bilan ishlash bo'yicha amaliyot

Autizm tashxisi qo'yilgan o'smirlar bilan ishlash murakkab va asabni sinovdan o'tkazadigan jarayon bo'lishi mumkin. Ularning qiziqishlari va ehtiyojlarini bilish autist o'smirlar bilan do'stona va o'zaro manfaatli munosabat o'rnatishga yordam berishi mumkin. Autistik o'smirlarning o'zgalar bilan o'zaro munosabatini yaxshilash uchun o'qituvchilar guruhda bajariladigan topshiriqlar davomida autist o'smirlarni ularni yaxshi tushunadigan tengdoshlari bilan hamkorlikda ishlashga undashi mumkin. Autizm spektri buzilgan o'quvchilar uchun shuningdek jamoada ishlashning ochiq strategiyalari hamda do'stona munosabatlarni o'rnatishni o'rgatish foydali bo'lishi mumkin.

Oldindan belgilangan jadvallar va kundalik vazifalarni o'zida mujassam etgan vizual nazorat ro'yxatlari bunday o'quvchilar uchun juda foydali hisoblanadi. Odat tusiga kirgan vazifa va topshiriqlar hamda kundalik ishlar jadvaliga o'zgartirish kiritilgan taqdirda, autizm tashxisi qo'yilgan o'quvchilar bunday o'zgarishlar haqida oldindan bilishi lozim.

Autizm spektr buzilishi mavjud o'quvchilarga ko'maklashuvchi boshqa strategiyalar o'z ichiga tanaffus uchun sokin muhit, joy va vaqt ajratish hamda ularga ko'rsatma va instruksiylar berayotganda iboralar, kinoya kabilar ishlatilmagan tilda gapirish hamda ushbu ko'rsatmalarni vizual yoki yozma ravishda tasvirlab berish kabilarni oladi.

Bu turdagi o'quvchilar tomonidan bajarilishi kerak bo'lgan topshiriqlar kichik qismlarga bo'lib berilishi, ularni bajarishga ajratilgan vaqtning chegaralangan bo'lishi hamda topshiriqlarni bajarishga ko'maklashuvchi diagramma, tablitsa, xarita yoki rasmlar bilan kelishi maqsada muvofiq.

O'quvchilarda o'ziga ishonchni shakllantirishda o'qituvchilar ularni qiziqtirgan va ular o'z iste'dodini namoyon eta oladigan mavzularni o'rganish va mashg'ulotlarni bajarishga undashi hamda bajarilgan ish yoki topshiriq qanchalik kichik bo'lishidan qat'iy nazar buni katta bir yutuq kabi nishonlashlari kerak.

DTGS sindromi tashxisi qo'yilgan o'quvchilar ham aniq, lo'nda va qisqa ko'rsatmalar va uddalash mumkin bo'lgan kichik bo'laklar, bosqichlarga ajratilgan faoliyat turlarini yoqtirishadi. Bunday o'quvchilarga nisbatan an'anaviy o'quvchilardan farqli ravishda baholashning muqobil usullaridan, masalan, og'zaki taqdimotlar kabilardan foydalanish hamda nazorat topshiriqlarini bajarishga qo'shimcha vaqt berilishi lozim.

Vizual eslatmalar bilan birga berilgan izchillikka ega kundalik faoliyat turlari bunday o'quvchilarga vazifalarni bajarishga mas'uliyatli bo'lish, vaqtni boshqarish va faoliyatini samarali tashkillashtirishga yordam beradi.

DTGS sindromli o'smirlarda kutilgan hulq-atvorni shakllantirish uchun ijobiy turtki kerak bo'ladi hamda har bir bajarilgan faoliyat turi bo'yicha hoh u salbiy aks ta'sir bo'ladimi yoki ijobiy darhol qayta aloqa berilishi lozim. Qayta aloqa doimiy o'tkazilib turiladigan tekshiruvlarda qo'llanilishi mumkin.

Dispraksik o'quvchilar qaydlar olib borishda noutbuk kompyuterlaridan foydalanish yoki baholash topshiriqlarini bajarishlari uchun chop etilgan qaydlardan foydalanishdan foyda ko'rishadi. Bosqichma-bosqich ko'rsatmalar, rejalarni yozib borish uchun mo'ljallangan vositalar, hamda eslatmalar bunday o'quvchilarga vaqtdan unumli foydalanish va uni boshqarishda qo'l keladi. Bunday o'quvchilarga materiallarni og'zaki ravishda tushuntirishda o'qituvchilardan vizual vositalardan foydalanish va iloji bo'lganda tushuntirilayotgan mavzuni namoyish qilib berish so'raladi.

Dispraksik o'quvchilarning bilimini baholashda o'qituvchilar baholashning muqobil usullaridan foydalanishni o'ylab ko'rishlari kerak bo'ladi. Bunda og'zaki taqdimotlar yoki loyihalar qo'l kelishi mumkin. O'quvchilar qo'lga kiritgan natijalarni, masalan, ijodkorlik, muammolarga yechim topish yoki ijtimoiy ko'nikmalar namoyishini birgalikda nishonlash dispraksik o'quvchilarda o'ziga ishonch hissini shakllantirishga yordam beradi.

Diskalkuliya tashxisi qo'yilgan o'smirlar bilan bir chiziqqa ketma-ketlikda berilgan raqamlardan, sanagichlar va tushunchalarni

ifodalashda vizualizatsiyadan foydalanish tavsiya etiladi. Raqamli ma'lumotlar diagramma va tablitsalar bilan birgalikda ishlatilganda bunday o'quvchilarning ma'lumotlarni vizualizatsiya qilishi oson kechadi. Bunday o'quvchilar uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan yana ikkita vosita bu kalkulyator va matematik mobil ilovalar sanaladi. Shuningdek, ma'lumotlarni grafik ko'rinishda taqdim etuvchi mobil yoki kompyuter dasturlari bunday o'quvchilarning matematik muammolarni yechishida qo'l keladi. Bunday o'quvchilarning o'qib o'rganishini osonlashtiruvchi qo'shimcha usullar qatoriga vazifa va topshiriqlarni kichik qismlarga bo'lib berish, ko'p bosqichli masalalarni yechishda sxema va grafiklardan foydalanish kabilarni kiritish mumkin.

Diskalkuliyaga ega o'smirlarning bilimini baholashda shuningdek nazorat topshiriqlarini bajarishga qo'shimcha vaqt berish hamda baholashning muqobil usullari, og'zaki taqdimotlar va loyihalardan foydalanish tavsiya etiladi.

Bunday o'quvchilarda o'ziga ishonchni kuchaytirish maqsadida o'qituvchilar asosiy e'tiborni vazifa yoki topshiriqning bexato bajarilganligiga emas, balki uni bajarishga sarflangan harakatga ko'proq e'tibor berish tavsiya etiladi. Shuningdek, bunday o'quvchilarning matematikaga oid bo'lmagan sohalarda erishgan yutuqlarini e'tirof etish ham katta foyda beradi.

Disgrafiya tashxisi qo'yilgan o'smirlar yozish talab etiladigan topshiriqlarga duch kelganda jismoniy charchoq va emotsional qiyinchiliklarni boshdan kechirishadi. Ularga bunday muammolar bilan kurashishda yordam berish uchun o'qituvchilar og'zaki nutqni yozma matnga o'giruvchi dasturlardan yoki diktant vositalaridan foydalanish imkoniyatini yaratib berishlari mumkin. Shuningdek, yozma topshiriqlarni strukturalashda va rejalashtirishda grafik organayzerlardan foydalanishini yo'lga qo'yish mumkin.

Disgrafik o'quvchilarga ko'maklashuvchi strategiyalar qatoriga shuningdek ularga topshiriqlarni bajarishlari uchun yozma ish shablonlarini, gapning boshlanishi berilgan matnlar yoki bajarilgan yozma ish namunalarini berish kabilarni kiritish mumkin. Baholash

topshiriqlarida bunday o'quvchilarga qo'shimcha vaqt berish maqsadga muvofiq. Bunday o'quvchilar bajarishi kerak bo'lgan yozma ish hajmi imkon darajasida qisqartirilgan holda berilishi lozim.

Disleksik o'quvchilar bilan matnlarning audio versiyalari yoki yozma matnni og'zaki matnga o'giruvchi vositalardan foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, bunday o'quvchilarga o'qish va yozish topshiriqlarini bajarishga qo'shimcha vaqt berish maqsadga muvofiq. O'qituvchilar bunday o'quvchilar bilan baholashning muqobil usullari, masalan og'zaki taqdimot yoki loyihalardan foydalanishi mumkin.

Disleksik o'smirlarga ham aniq va lo'nda, bosqichma-bosqich berilgan ko'rsatmalar berilishi lozim. Shuningdek, ular o'z salohiyatini to'liq namoyon qilishlari uchun strukturalashgan o'quv muhiti muhim ahamiyatga ega. Ularning kuchli tomonlarini e'tirof etish va nishonlash o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi hamda hayajon hissini yo'qotishga yordam beradi.

Barcha o'quvchilar, jumladan neyrotipik va neyroatipik o'quvchilar uchun quyidagilar foydali sanaladi:

- ❖ O'qitish usullarining xilma-xilligi
- ❖ Aniq va lo'nda ko'rsatmalar
- ❖ Qobiliyatidan qat'iy nazar barcha foydalanishi mumkin bo'lgan materiallar
- ❖ Ularni tinglashadigan, ular yordam so'ray oladigan va savollar bera oladigan havfsiz ta'lim muhiti
- ❖ Grafik organayzerlardan foydalanish
- ❖ Yutuqlar va erishilgan natijalarni e'tirof etish va nishonlash.

1. Nogironligi bo'lgan bolalarning ta'lim, psixologik, ijtimoiy va kasbiy ehtiyojlarini qondirish uslublari va baholash usullari.

Insoniyat taraqqiyotining muhim ko'rsatkichlaridan biri — bu jamiyatda har bir inson, ayniqsa, nogironligi bo'lgan bolalar uchun teng imkoniyatlar yaratilganligidir. Nogironligi bo'lgan bolalar o'ziga xos rivojlanish xususiyatlariga ega bo'lib, ular ta'lim olish,

ijtimoiylashish, kasbga yoʻnaltirilish va psixologik yordam olishga ehtiyoj sezadilar. Zamonaviy taʼlim siyosati ushbu bolalar uchun inklyuziv yondashuv asosida imkoniyatlar yaratishni nazarda tutadi. Ularning imkoniyatlarini toʻgʻri baholash, ehtiyojlariga mos yondashuvni belgilash va shu asosda taʼlim-tarbiyani olib borish – bu bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Nogironligi boʻlgan bolalarning asosiy ehtiyojlari.

Nogironlik — bu faqat jismoniy yoki aqliy imkoniyatlar cheklanishi emas, balki ijtimoiy va psixologik jihatdan toʻliq hayot kechirishda duch kelinadigan toʻsiqlarni ham anglatadi. Shu sababli, nogiron bolalarning ehtiyojlari faqat sogʻliq bilan bogʻliq emas, balki quyidagilarda koʻrinadi:

Taʼlimiy ehtiyojlar:

Moslashtirilgan darsliklar, oʻquv metodikalari. Oʻquv rejalarining yengillashtirilgan variant. Yordamchi pedagoglar, logoped va defektolog koʻmagida oʻqitish. Texnik vositalar: audiokitoblar, braille yozuvi, kompyuter dasturlari.

Psixologik ehtiyojlar:

Ijobiy oʻzini baholash. Tushunishga asoslangan muhit. Stressni yengish va emotsional barqarorlikni qoʻllab-quvvatlash. Oila va jamiyatdan ruhiy yordam

Ijtimoiy ehtiyojlar:

Tengdoshlar bilan aloqalarni oʻrnatish. Ijtimoiy oʻyinlar, guruhli mashgʻulotlar orqali muloqot qilishni oʻrganish. Jamiyatda oʻz oʻrnini topish, mustaqil hayotga tayyorgarlik.

Kasbiy ehtiyojlar:

Mos kasblarga yoʻnaltirish, maxsus oʻquv kurslari, mehnatga layoqatli faoliyatlarni oʻrgatish, ish joylarida moslashtirilgan sharoitlar yaratish.

Ehtiyojlarni qondirish uslublari.

Inklyuziv taʼlim.

Inklyuziv taʼlim — nogironligi boʻlgan bolalarni sogʻlom bolalar bilan birgalikda oʻqitish tizimi boʻlib, ularni jamiyatga yaqinlashtirish va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi.

Bu tizimda: Moslashtirilgan o'quv uslublari qo'llaniladi. O'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor beriladi

Tolerant muhit shakllantiriladi.

Individual ta'lim yondashuvi.

Har bir bolaning rivojlanish darajasi, imkoniyatlari, sog'lig'i va psixologik holatiga qarab alohida yondashuv tanlanadi. Shu asosda **Individual Ta'lim Rejasi (ITR)** ishlab chiqiladi.

Multidisciplinar yondashuv.

Bir bolaning ehtiyojlarini aniqlash va qondirish uchun o'qituvchi, psixolog, logoped, shifokor va ota-ona birgalikda ishlashi zarur. Bu yondashuv bolani har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi.

Psixologik yordam yondashuvlari.

Art-terapiya (rasm chizish orqali emotsiyalarni ifodalash).
Musika terapiyasi

Kognitiv-behavioral terapiya (fikrlar va xatti-harakatlarni tuzatish). O'yin terapiyasi (kichik yoshdagilar uchun).

Kasbiy yo'naltirish va reabilitatsiya.

Erta yoshdan qiziqishlariga mos kasbga yo'naltirish. Moslashtirilgan ishlab chiqarish amaliyotlari. Faoliyati yengillatilgan ish joylarini tashkil etish.

Baholash usullari.

Bolani rivojlantirish uchun avvalo uning ehtiyoj va imkoniyatlarini **aniqlash, baholash va doimiy monitoring qilish** talab etiladi.

Tashxis va diagnostika vositalari:

Intellektual darajani o'lchovchi testlar (IQ testlari). Nutq rivojlanishini baholovchi logopedik sinovlar. Harakat ko'nikmalarini aniqlovchi mashqlar. Emotsional rivojlanish holatini aniqlovchi psixologik testlar.

Rivojlanish monitoringi:

Bola har oyda yoki chorakda kuzatilib, yutuqlari va qiyinchiliklari tahlil qilinadi. Portfoliolar va kundaliklar yuritiladi.

Ota-ona va mutaxassislar bilan muloqot:

Har bir bolaning rivojlanish holati bo'yicha ota-onalar fikri va kuzatuvlari inobatga olinadi.

Mutaxassislarning xulosalari asosida ta'lim strategiyasi belgilanadi. Nogironligi bo'lgan bolalar jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida ko'rilishi lozim. Ular o'z imkoniyatlari doirasida rivojlanishi, o'qishi, kasb o'rganishi va mustaqil yashashi uchun har tomonlama shart-sharoit yaratib berilishi kerak. Ta'limda inklyuziv yondashuv, individual rejalashtirish, kasbiy tayyorlov va psixologik yordam — bu bolalarning hayot sifati va kelajagiga bo'lgan ishonchni oshiradi. Davlat, jamiyat, oila va ta'lim tizimi bu borada birgalikda harakat qilishi muhim.

Test savollari

1. Ta'lim oluvchilarning individual farqlari nimalarni o'z ichiga oladi?

- A) Faqat aqliy rivojlanish
- B) Faqat jismoniy rivojlanish
- C) Aqliy, psixologik, ijtimoiy va fiziologik xususiyatlar
- D) Faqat ijtimoiy kelib chiqishi

To'g'ri javob: C

2. Qaysi holat bolaning o'zini qadrlashiga salbiy ta'sir ko'rsatadi?

- A) Rag'batlantirish va e'tirof
- B) Guruhda ishlashga jalb qilish
- C) Beparvo munosabat va rad etish
- D) Shaxsiy qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash

To'g'ri javob: C

3. Disleksiya bu —

- A) Diqqatni jamlay olmaslik kasalligi
- B) O'qish qobiliyatidagi buzilish
- C) Harakatlarni muvofiqlashtira olmaslik

D) Nutqning yoʻqligi

Toʻgʻri javob: B

4. Autizm spektridagi bola qanday xususiyat bilan ajralib turadi?

A) Jismoniy holsizlik

B) Hissiy befarqlik va muloqotda qiyinchilik

C) Juda faol harakatlilik

D) Oʻtkir eshitish

Toʻgʻri javob: B

5. Bolaning psixologik rivojlanishiga quyidagilardan qaysi biri eng kuchli taʼsir qiladi?

A) Faqat oʻqituvchining saviyasi

B) Diniy, madaniy, iqtisodiy va oilaviy muhit

C) Texnologik vositalar

D) Imtihonlar soni

Toʻgʻri javob: B

6. Diqqat yetishmovchiligi va giperaktivlik sindromi (DYGS) boʻlgan bolalarga qanday yondashuv kerak?

A) Jazolash va koʻproq topshiriq berish

B) Yopiq muhitda saqlash

C) Sabr, moslashtirilgan topshiriqlar va qoʻllab-quvvatlash

D) Eʼtiborsizlik bilan qarash

Toʻgʻri javob: C

7. Daun sindromi qanday omil sababli yuzaga keladi?

A) Vrach xatosi

B) Ijtimoiy sharoitlar

C) Xromosomalar sonidagi oʻzgarish

D) Ovqatlanishdagi buzilish

Toʻgʻri javob: C

4-MAVZU: O‘QUVCHILAR, O‘QITUVCHILAR, OTA- ONALARNING PSIXOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Biz madaniyat haqida gapirganda, uni elitar va ommaviy ko‘rinishda tasniflashimiz mumkin. Madaniyat dunyoqarash darajasida izchil shakllanishi mumkin, yoki esa vaziyatga bog‘liq ravishda, parchalanib, o‘z-o‘zidan vujudga kelgan holda namoyon bo‘lishi ham mumkin.

Fan rivojlanishi bilan madaniyat fenomenini (yunoncha "phainomen" — hodisa, voqea) talqin etish yondashuvlari ham o‘zgarib bormoqda. Falsafiy yondashuv madaniyatni moddiy (real) va ma‘naviy (ideal) shakllarga ajratadi. Madaniyatni o‘rganishda yana bir yo‘nalish — bu madaniyatshunos-antropologlarning ishlari bo‘lib, ular madaniyatning universalligi — ya‘ni butun insoniyat uchun umumiy bo‘lgan qadriyatlar va har bir madaniyatga xos bo‘lgan o‘ziga xos xususiyatlar, shuningdek, ularning o‘zaro munosabatlari masalasini ko‘taradilar.

Sotsiologik yondashuv madaniyatni ijtimoiy munosabatlar va hodisalar prizmasi orqali tahlil qiladi. Semiotik yondashuv (yunoncha "semeion" — belgi, ishora) esa inson hayot faoliyati mahsullarini (ijtimoiy institutlar, folklor, ramziyat) tahlil qilish orqali madaniyatni o‘rganadi. Ijtimoiy-psixologik yondashuv esa “ijtimoiy jarayon — individlar, ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy institutlar va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirda psixikaning, ‘psixologik omil’ning rolini o‘rganish bilan shug‘ullanadi”. [88]

Shuningdek, madaniyatga psixologik yondashuv haqida ham so‘z yuritish mumkin. Ushbu yondashuv madaniyatni uni olib yuruvchi va yaratuvchi sifatida shaxs psixikasining faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanish mexanizmlari orqali tahlil qiladi. Pedagogik yondashuv esa madaniyatni insonni o‘qitish, tarbiyalash, rivojlantirish jarayonlari, zarur bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish hamda ta’limiy amaliyot orqali o‘rganadi.

Madaniyat yutuqlaridan foydalanishga nisbatan ham bir nechta yondashuv mavjud: ular orasida gumanistik yondashuv ajralib turadi, u madaniyat bilan uyg'unlikda yashashni anglatadi, hamda utilitar, texnokratik yondashuv, bu yondashuvda barcha harakatlar shaxsiy manfaat, foyda olish va egoistik hisob-kitoblarga bo'ysundiriladi.

Madaniyat mazmuni (ya'ni bir butunning aniqlovchi jihati, uning qismlarining yig'indisi tabiatan uning tizimlilik xususiyatiga bog'liq holda aniqlanadi. Madaniyatning tizimliliigi bir qator osttizimlar orqali namoyon bo'ladi, ular qatoriga qadriyatlar, normalar, manfaatlar, bilimlar, axborot va boshqalarni kiritish mumkin.

Ushbu ajratilgan osttizimlar o'z mohiyatiga ko'ra subyektiv xarakterga ega. Ular turli mezonlarga ko'ra farqlanadi: bu mezonlar obyektiv (masalan, ijtimoiy-iqtisodiy tuzum, moddiy va oilaviy holat, ta'lim darajasi) va subyektiv (masalan, ehtiyojlar, diniy e'tiqod, millat, yosh) bo'lishi mumkin.

Madaniyatning negizini quyidagi munosabatlar tashkil etadi: insonning o'ziga bo'lgan munosabati, boshqalarga bo'lgan munosabati, jamiyatga nisbatan pozitsiyasi, faoliyatga (mehnatga) va tabiatga nisbatan qarashi. Bu nuqtai nazardan shaxs bir vaqtning o'zida madaniyat yaratuvchisi ham, uning tashuvchisi ham hisoblanadi.

Madaniyatning bir nechta darajalari ajratib ko'rsatiladi: sivilizatsion, sotsiomadaniy, tashkilotga oid, guruhiiy va shaxsiy darajalar. Ushbu barcha darajalarda quyidagi turli nisbatlarni kuzatish mumkin: maqsadlar va vositalar o'rtasidagi muvozanat, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar, qisqa muddatli va uzoq muddatli foydalar, moddiy va ma'naviy qadriyatlar o'rtasidagi nisbatlar.

Madaniyatni rivojlantirish va takomillashtirishga oid ko'plab yondashuvlar mavjud. Bu muammo insoniyat sivilizatsiyasi tarixining boshidan to hozirgi kungacha dunyoning turli mamlakatlaridagi olimlar tomonidan muhokama qilinib kelinmoqda. Mazkur masala davlat va milliy ta'lim tizimlari oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Demak, madaniyat — insoniyat tomonidan uning mavjudligi davomida yaratilgan va rivojlantirilgan murakkab, tizimli va tarixiy shartlangan hodisadir.

Psixologik va pedagogik madaniyat esa umumiy madaniyatning tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Ular ko‘p darajali tizimli tuzilmalar bo‘lib, o‘ziga xos mazmun va namoyon bo‘lish shakllariga ega. Ushbu madaniyat turlarini o‘rganishda ham turli yondashuvlar, prinsiplar, usullar va shakllar mavjud.

Psixologiyada madaniyatni o‘rganishga oid turli yondashuvlar mavjud: ayrim kategoriyalar orqali (I. Kant, F.G. Gegel), ijtimoiy-madaniy o‘zaro ta’sirning psixologik mexanizmlari orqali (G. Lebon), psixoanalitik yondashuv (Z. Freyd, K. Yung), gumanistik yondashuv (A. Maslou), antropologik yondashuv (A. Kreber, M. Herskovits), psixoantropologik yondashuv (J. Xonigman, F. Xsyu), madaniy-tarixiy yondashuv (L.S. Vygotskiy) va boshqalar.

V.A. Spivak[86] madaniyat tushunchasini madaniyatshunoslik yondashuvi asosida ikki ma’noda qo‘llaydi:

1. Shaxsiy tizim sifatida — bu tarbiya va ta’lim jarayonida shakllangan aql, xarakter, tasavvur, xotira kabi ma’lum sifatlarning tizimidir, ular shaxs uchun ham, jamiyat uchun ham qadriyat bo‘lib xizmat qiladi. Bu ma’noda axloqiy, estetik, siyosiy, professional, gumanitar va ilmiy-texnik madaniyat haqida so‘z yuritish mumkin.

2. Ijtimoiy tizim sifatida — bu jamiyat ongida va amaliyotida mustahkamlangan, qadriyatlar va me’yorlar yordamida tashkil etilgan foydali faoliyat shakllarining ijtimoiy tizimidir.

S.P. Ivanova[42] psixologik madaniyatni ta’limning yangi, madaniyatga mos va gumanistik paradigmalarini amalga oshirishning asosiy sharti sifatida talqin qiladi.

L.B. Kulikov esa, etnik psixologiya doirasida “psixologik madaniyat” tushunchasini ko‘rib chiqib, bu sohani psixomadaniyatshunoslik deb ataluvchi fan doirasida o‘rganish lozimligini ta’kidlaydi. Ushbu fan — madaniyatshunoslik, psixologiya, etnologiya, antropologiya va sotsiologiya bilan eng yaqin aloqador bo‘lgan tarmoqlararo ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

Kulikovga ko‘ra, psixomadaniyatshunoslik doirasida quyidagi bo‘limlarni ajratish mumkin:

Hissiyotlar va emotsiyalar psixologik madaniyati,
Bilish va intellekt psixologik madaniyati,
Ong va o‘z-o‘zini anglash psixologik madaniyati,
Iroda va o‘zini boshqarish psixologik madaniyati,
Shaxsning o‘zini takomillashtirishi va rivojlantirishi psixologik madaniyati.[95]

“Amaliy psixologiyada psixologik yordam va maslahat” nomli kitobda esa psixologik madaniyat quyidagicha ta’riflanadi:

“...bu — insonning o‘z ruhiy salomatligi haqida qayg‘urishi, psixologik inqiroz holatlaridan mustaqil chiqib keta olish qobiliyati va yaqinlariga yordam bera olishidir...”.[71]

O.I. Motkovning fikricha, psixologik madaniyat — bu insonda rivojlangan maxsus ehtiyojlar, qobiliyatlar va ko‘nikmalar majmuidir.[68] Psixologik madaniyat insonning har qanday hayotiy faoliyatini, uning asosiy intilishlari va moyilliklarini, shuningdek, shaxsning o‘ziga, yaqin va uzoq atrofdagilarga, tirik va jonsiz tabiatga, umuman olamga bo‘lgan munosabatini o‘zini tashkil etish va o‘zini boshqarish orqali namoyon etadi. Ushbu madaniyat orqali inson o‘zining ruhiy va jismoniy ehtiyojlarini, hayot talablarini uyg‘unlikda hisobga oladi.[68]

L.S. Kolmogorovanning tadqiqoti psixologik madaniyatni mustaqil psixologik fenomen sifatida tizimli o‘rganishga qaratilgan birinchi urinish sifatida alohida e’tiborga loyiqdir.[53] U “umumiy psixologik madaniyat” tushunchasini joriy etadi va uni kasbiy psixologik madaniyat tushunchasidan farqlaydi hamda quyidagicha ta’riflaydi:

«Bu — shaxsning asosiy madaniyatining tarkibiy qismi bo‘lib, insonni tizimli jihatdan tavsiflovchi sifatida uning hayotda samarali ravishda o‘zini belgilashi va o‘zini ro‘yobga chiqarishini ta’minlaydi, ijtimoiy moslashuv, o‘zini rivojlantirish va hayotdan qoniqish holatiga erishishga ko‘maklashadi».[54]

L.S. Kolmogorova o'z hamkasblari bilan birgalikda psixologik madaniyatni tadqiq qilishga doir metodik ishlanmalarni ishlab chiqdi, shuningdek, turli yoshdagi o'quvchilar orasida psixologik madaniyat xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan bir qator tadqiqotlar o'tkazdi.

Bundan tashqari, u o'z konsepsiyasi asosida umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun "Insonshunoslik" nomli kursni ishlab chiqdi. Ushbu kurs o'quvchilarda psixologik madaniyat elementlarini shakllantirishga qaratilgan.

Shu bilan birga, psixologik madaniyatni madaniy-tarixiy yondashuv asosida hamda insonlar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro ta'sir kontekstida ko'rib chiqish lozim. U inson psixikasining ierarxik tizimli tuzilmasi va yangi shakllanishi sifatida talqin etilishi kerak.

Bundan tashqari, psixologik madaniyatning inson psixik tuzilmasidagi o'rni, uning boshqa psixik shakllanishlar bilan aloqasi, ichki tuzilmasi, shakllanish qonuniyatlari hamda insonlar o'rtasidagi turli ijtimoiy o'zaro ta'sir shakllarida tutgan o'rni alohida tadqiq etilishi zarur.

Shuningdek, psixologik madaniyatning pedagogik o'zaro ta'sirda va inson tarbiyasi jarayonida qanday namoyon bo'lish xususiyatlari mavjudligini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega.

Psixologik madaniyat, umumiy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida, integrativ tizimli psixik shakllanish, shaxs, uning faoliyati va jamiyatning xususiyati, jarayoni va holati bo'lib, o'z tarixiga ega va tarixiy tajriba asosida doimiy dialektik rivojlanishda bo'ladi. Boshqacha aytganda, biz shaxsning psixologik madaniyati, jamiyatning (sotsiumning) psixologik madaniyati hamda faoliyatning psixologik madaniyati haqida so'z yuritishimiz mumkin.

Endi psixologik madaniyatning ajratilgan turlari va uning tarkibiy qismlarini batafsil ko'rib chiqamiz.

L.S. Kolmogorovaning[54] ishida psixologik madaniyatning asosiy tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatishga urinish qilingan. U quyidagi tarkibiy qismlarni ilgari suradi:

Psixologik savodxonlik,

Psixologik kompetentlik,

Qadriyat-ma'no komponenti,
Refleksiya,
Madaniyat yaratish qobiliyati.

Ushbu yondashuv insondagi bu murakkab tizimli psixologik shakllanishning tuzilmasi haqidagi bizning qarashlarimizdan farqlanadi. L.S. Kolmogorova tomonidan ajratilgan birinchi ikki komponent — psixologik savodxonlik va psixologik kompetentlik — bizning nuqtai nazarimizga ko'ra, psixologik madaniyatning genezisida (rivojlanishida) muayyan izchil bosqichlarni tashkil etadi.

Psixologik madaniyatning genezisi (shakllanish jarayoni)da uchta asosiy darajani ajratib ko'rsatish lozim:

- Psixologik savodxonlik – bu psixologik bilim va ko'nikmalarning ma'lum bir minimal darajasidir. U shaxsning nisbatan adekvat xatti-harakati va ijtimoiy o'zaro ta'sirini ta'minlaydi.

- Psixologik kompetentlik – bu insonning xatti-harakatlari, faoliyati yoki boshqalar bilan ijtimoiy muloqoti samaradorligini ta'minlaydi.

- Yetuk psixologik madaniyat – bu shaxsning o'z-o'zini boshqarishning rivojlangan mexanizmi bo'lib, u samarali, xavfsiz va gumanistik o'zaro ta'sirni amalga oshirishga imkon yaratadi.[83]

Psixologik madaniyat tuzilmasi quyidagi asosiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi [83]:

- Kognitiv komponent – bu inson va odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar haqida ilmiy psixologik bilimlar tizimi, o'zining ichki psixik dunyosi va shaxsiy-individual sifatlari haqida adekvat tasavvurlar tizimi, rivojlangan ijtimoiy intellekt, ijodkorlik, ijtimoiy yaratuvchanlikka moyillik;

- Refleksiv-perseptiv komponent – bu kuzatuvchanlik, odamlar bilan ishlashda e'tiborlik, psixologik sezgirlik, o'zini va boshqalarni to'g'ri qabul qila bilish, kelajakni oldindan ko'ra bilish qobiliyati, identifikatsiya (o'zini boshqa bilan tenglashtirish) qobiliyati;

- Affektiv komponent – bu insonlarga nisbatan sezgirlik, rivojlangan empatiya va hamdardlik qilish qobiliyati, boy va faol emotsional kechinmalar, emotsional barqarorlik, o'zaro mehribonlik,

xushmuomalalik, bag‘rikenglik, rahmdillik, o‘z qadrini bilish, hazil-mutoyiba hissi;

– Iroda komponenti – bu tashqi bosimga qarshilik ko‘rsatish, salbiy emotsional ta’sirlar va kuchli kechinmalarni yenga olish, katta psixik va jismoniy yuklamalar ostida faoliyatni izdan chiqarmaslik, o‘zini boshqara olish, sabr-toqat, axloqiy qadriyatlar va tamoyillarni qat’iy himoya qila olish, ishonchlilik;

– Kommunikativ komponent – bu turli odamlar bilan muloqot qila olish, axborotni to‘g‘ri qabul qilish va uzatish, fikrni mantiqan, asosli va tushunarli ifoda eta olish, nutq madaniyati;

– Regulyativ (boshqaruv) komponent – bu moslasha olish, xatti-harakat va faoliyatni ixtiyoriy ravishda boshqara bilish, o‘z ustidan hukmronlik, psixik holatlar va aqlni boshqara olish, vijdonlilik, axloqiy o‘zini boshqarish;

– Ijtimoiy o‘zaro ta’sir tajribasi osttizimi – bu madaniyatli xulq-atvorga oid qarashlar va stereotiplar, ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari va malakalari, ijtimoiy faollik, odamlarga nisbatan bag‘rikenglik, muloyimlik, diplomatiklik, vijdonlilik, ichki qadr-qimmat hissi, ziyolilik;

– Qadriyat-ma’no komponenti – bu ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar va ularga nisbatan munosabat, insonlarga qiziqish, bag‘rikenglik, insonparvarlik, halollik, adolat, mas’uliyat, axloqlilik, o‘zini hurmat qilish.

Ushbu ko‘p o‘lchovli psixologik shakllanishda oxirgi uchta komponent (irodaviy, ijtimoiy o‘zaro ta’sir tajribasi va qadriyat-ma’no komponentlari) tizim hosil qiluvchi (sistemotvoruvchi) komponentlar hisoblanadi. Ular ichida qadriyat-ma’no komponenti esa asosiy, markaziy va integrallovchi rol o‘ynaydi.

Aynan shu komponent insonning psixologik madaniyatining chinakamligiga va yetukligiga asos bo‘ladi. Axloqiy e’tiqodlar, ichki axloqiy qonun va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan hayotiy ma’nolarsiz, insonning madaniyatli xatti-harakati shunchaki tashqi, sun’iy va aldovli bo‘lib qoladi.

Psixologik madaniyat — bu nafaqat ijtimoiylashuv va ta'lim natijasi, balki insonning o'z ustida olib borgan ichki ishlari, ya'ni shaxsiy hayotiy manfaatlari va ehtiyojlarini atrof-muhit va jamiyat manfaatlari bilan uyg'unlashtirish va muvofiqlashtirish bo'yicha qilgan ichki mehnati natijasidir.

Demak, yetuk psixologik madaniyat — bu eng uyg'un psixologik shakllanishlardan biridir.

U insonning jamiyatda samarali va mazmunli moslashuvini ta'minlovchi ijtimoiy-psixologik mexanizm, shaxsning atrofdagilar va madaniyat bilan muvaffaqiyatli o'zaro ta'siri uchun shart-sharoit, insonning psixologik salomatligining determinant omili, inson faoliyatining, jumladan, ta'limiy faoliyatning sifatini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Jamiyatning psixologik madaniyati o'z ifodasini quyidagi ijtimoiy-psixologik hodisalarda topadi: jamoaviy fikrlar, an'analar, o'zaro munosabatlar, kayfiyatlar, psixologik iqlim, yetakchilik, guruhiy me'yorlar va qadriyatlar, tashkilotdagi ijtimoiylashuv, tashkiliy jipslik va sodiqlik va boshqalar. Bugungi kunda etnoslar psixologik madaniyati, umumiy va etniklararo bag'rikenglik psixologiyasi masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat psixologik madaniyatining tarkibiy qismi sifatida tashkilot (yoki muassasa) madaniyati alohida e'tiborga loyiqdir.

Faoliyatning psixologik madaniyati esa odatda quyidagi tarkibiy qismlar orqali ko'rib chiqiladi: tashkiliy, axborot, kommunikativ va intellektual komponentlar, shuningdek, muayyan faoliyat turlarining xususiyatlari orqali, ayniqsa kasbiy faoliyat kontekstida. Bu jarayonda yuzaga keladigan muammolar, qonuniyatlar, qoidalar, mezonlar, psixologik effektlar va samaradorlikni oshirish shart-sharoitlari ham hisobga olinadi.

Xizmatchining mehnatini tavsiflovchi integrativ belgi sifatida uning individuallashtirilgan kasbiy faoliyat uslubi ko'rilishi mumkin.[81]

Madaniyatning idrok etilishi shaxslar tomonidan biologik (yosh va jins), subyektiv, shaxsiy va individual xususiyatlariga, insonning kasbiy faoliyatning turli bosqichlarida (kasbiylik fazalarida) bo'lishiga,

shuningdek, faoliyat sharoitlariga (ekstremal, xavfsiz, xavf darajasi yuqori bo'lgan) qarab sezilarli darajada farqlanishi mumkin.

Psixologik madaniyat ko'pincha pedagogik madaniyat bilan tenglashtirib yuboriladi. Biroq bu unchalik to'g'ri emas. Albatta, bu ikki tushuncha o'rtasida ko'plab umumiy jihatlar mavjud. Jumladan, ularning obyekti bir xil — insondir.

Ammo ular orasidagi farq ularning predmetida (ya'ni o'rganish sohasida) namoyon bo'ladi:

Psixologiya inson psixikasining yuzaga kelishi, faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishining qonuniyatlarini o'rganadi.

Pedagogika esa, psixologlar tomonidan ochilgan ushbu qonuniyatlarga tayangan holda, o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning yangi samarali texnologiyalarini asoslaydi va yaratadi.

Umuman olganda pedagogik madaniyat haqida so'z yuritish ekanmiz, biz odatda quyidagilarni nazarda tutamiz: shaxsning pedagogik madaniyati, jamiyatning pedagogik madaniyati va faoliyatning pedagogik madaniyati. Amalda esa, oxirgi ikki tushuncha ko'pincha pedagogik soha jamiyatining madaniyati va pedagogik faoliyat madaniyati bilan tenglashtirib yuboriladi. Biroq bu to'liq to'g'ri emas, chunki ular aslida ushbu madaniyat shakllarining faqat tarkibiy qismlarini tashkil etadi.[82]

E.V. Bondarevskaya va S.V. Kulnevichning fikriga ko'ra, "Pedagogik madaniyat — bu umuminsoniy madaniyatning bir qismi bo'lib, unda ta'lim va tarbiyaga oid ma'naviy va moddiy qadriyatlar hamda avlodlar almashinuvi va shaxsni ijtimoiylashuv jarayoniga xizmat qiluvchi ijodiy pedagogik faoliyat usullari eng to'laqonli tarzda o'z ifodasini topgan".[20]

Harbiy pedagogika vakillari pedagogik madaniyatni quyidagicha talqin etadilar: bu — o'qituvchining intellektual, ma'naviy, ijodiy-pedagogik qobiliyatlari, shaxsiy sifatleri va xususiyatlari, shakllangan pedagogik faoliyat uslubi, barqaror hayot tarzining majmui bo'lib, ular umumiy va soha xususiyatiga oid psixologik-pedagogik bilimlar, umumiy madaniyat, ijobiy tajriba asosida shakllangan va o'qituvchiga

ta'lim-tarbiya vazifalarini samarali va sifatli hal etish imkonini beradi.
[3]

O.Y.Yefremov boshchiligidagi mualliflar jamoasi nuqtai nazaridan qaraganda, pedagogik madaniyat quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi [79]:

Umumiy va kasbiy bilimdonlik (eruditsiya); Yuqori darajadagi psixologik-pedagogik bilimlar; Pedagogik yo'naltirilganlik; Bilish faoliyati madaniyati; Pedagogik tafakkur madaniyati; Nutq madaniyati; Pedagogik his-tuyg'ular madaniyati; Pedagogik yo'naltirilgan muloqot va xatti-harakat madaniyati; Kasbiy-axloqiy madaniyat; Tashqi ko'rinish madaniyati; Ish joyi madaniyati; Pedagogik mahorat.

Yuqorida sanab o'tilganlardan tashqari, quyidagi madaniyat turlari ham ajratib ko'rsatiladi: ekologik, texnologik, huquqiy, siyosiy, kommunikativ, gnoseologik (bilish faoliyatiga oid), iqtisodiy, oilaviy munosabatlar madaniyati va boshqalar.

Pedagogik madaniyat – bu pedagogik nazariya va amaliyotni, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish, shuningdek, pedagogik faoliyatda shaxsning ijodiy o'zini boshqarish imkoniyatlarini samarali amalga oshira olish darajasi sifatida qoraladi.

Kasbiy madaniyat esa, pedagog shaxsining kasbiy faoliyat doirasidagi mohiyaviy tavsifi bo'lib, u aksialogik (qadriyatga oid), texnologik, evristik (ijodiy izlanishga oid) va shaxsiy komponentlarni o'z ichiga oluvchi tizimli shakllanishdir.[68]

Ko'pincha pedagogik madaniyat tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- ❖ kasbiy mahorat,
- ❖ pedagogik muloqot uslubi,
- ❖ og'zaki va noverbal (nuto'g'ridan-to'g'ri ifoda etilmagan) madaniyat,
- ❖ ma'ruzachi va notiqlik mahorati,
- ❖ mehnatga layoqatlilik va stressga bardoshlilik,
- ❖ intellekt va bilimdonlik (eruditsiya),
- ❖ psixikaning individual xususiyatlari,
- ❖ qadriyat yo'nalishlari va pedagogik motivatsiya,
- ❖ pedagogik mahoratning barqaror jihatlari,

- ❖ o‘qituvchi imiji,
- ❖ pedagogik yo‘naltirilganlik va tasavvur,
- ❖ ilmiy-akademik salohiyat,
- ❖ diqqatni taqsimlash qobiliyati va boshqalar.

Boshqacha aytganda, biz bu yerda pedagogik va psixologik kategoriyalarning birikmasi — eklektikasini ko‘ramiz.

Ikkala fan — psixologiya va pedagogika — o‘z oldiga qo‘yilgan vazifalarni hal etishda ko‘pincha bir xil uslubiy vositalardan foydalanadi: psixologiyani pedagogik metodlar yordamida o‘rganishadi, pedagoglar esa o‘z amaliyotlarida psixologik metodlarni keng qo‘llaydilar. Bu holat bizni quyidagi xulosaga olib keladi: tushunchalar, maqsadlar, vazifalar, mazmun, vositalar, prinsiplar, metodlar va shakllarning yaqinlashuvi (konvergensiyasi) yuz bermoqda.

Shuning uchun ham psixologik va pedagogik madaniyatni qarama-qarshi qo‘yish o‘rniga, ularni masalalarni qo‘yish va hal qilishdagi yaqinlashish va farqlanish tendensiyalari orqali tahlil qilish to‘g‘riroq bo‘ladi. Ya’ni, psixologik-pedagogik madaniyat haqida so‘z yuritish maqsadga muvofiq.

Agar biz oliy ta’lim muassasasi o‘qituvchisining psixologik-pedagogik madaniyati, uni rivojlantirish shart-sharoitlari va yo‘llari haqida gapiradigan bo‘lsak, bu sifatning pedagog shaxsida mavjud bo‘lishi nazarda tutiladi. Bu masala ushbu madaniyatni o‘rganish va takomillashtirishga qaratilgan amaliy-texnologik reglamentlar va mexanizmlarni ishlab chiqish zaruratini ilgari suradi.

Ushbu jarayon esa biz yuqorida ajratib ko‘rsatgan psixologik madaniyatning uchta tarkibiy komponenti orqali amalga oshishi lozim:

1. Pedagog shaxsining psixologik madaniyati
2. Uning kasbiy faoliyati madaniyati
3. Pedagogik soha (sotsiumm)ning psixologik madaniyati.[82]

Albatta, pedagog madaniyatini rivojlantirishning asosiy usullari — bu uning o‘z ustida ishlashi jarayonlarida: o‘zini tarbiyalashi, o‘zini o‘qitishi va o‘zini rivojlantirishidadir. Bu borada taniqli rus psixofiziologi I.P. Pavlovning quyidagi fikrini eslash o‘rinlidir:

“Agar metod yaxshi bo‘lsa, hatto o‘rtamiyona olim ham yuksak natijalarga erisha oladi, ammo metod yomon bo‘lsa, hatto eng iqtidorli tadqiqotchi ham hech narsaga erisha olmaydi.” Bu fikrga qo‘shilmaslik qiyin.

Shunday qilib, psixologik va pedagogik madaniyatning madaniyat haqidagi umumiy tushunchadagi o‘rnini belgilab, ularning mazmuni va ahamiyatini ko‘rsatgan holda, quyidagi xulosaga kelish mumkin: bu ikki yo‘nalishning yaqinlashuvi natijasida psixologik-pedagogik madaniyat shakllanadi. Bu esa bizga uni shakllantirish va rivojlantirish shartlari hamda yo‘llarini ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Test savollari

1. Ta’lim oluvchilarning rivojlanishining yosh normalarini hisobga olib faoliyat tashkil qilishda eng muhim omil nima?

- A) Faqat ijtimoiy mavqei
- B) Jismoniy kuchi va qiziqishlari
- C) Psixologik va emotsional rivojlanish darajasi
- D) Ota-onasining kasbi

☒ **To‘g‘ri javob: C** – Psixologik va emotsional rivojlanish darajasi

2. Psixologik maslahat jarayonida axloqiy me’yorlarga amal qilish deganda nimani tushunasiz?

- A) Maslahat berishda qat’iy gapirish
- B) Shaxsiy fikrni ustun qo‘yish
- C) Maxfiylikni saqlash, hurmat va beg‘araz yondashuv
- D) Faqat muammo haqida suhbatlashish

✓ **To'g'ri javob: C** – Maxfiylikni saqlash, hurmat va beg'araz yondashuv

3. Yosh bolalar bilan individual faoliyatni tashkil etishda nimalarga e'tibor berish lozim?

- A) Ularning o'zaro raqobatiga
- B) Mustaqil ishlash darajasiga va qiziqishlariga
- C) O'qituvchining xohishiga
- D) Har bir bolaning oilaviy holatiga

✓ **To'g'ri javob: B** – Mustaqil ishlash darajasiga va qiziqishlariga

4. Ota-onalar bilan psixologik maslahat o'tkazishda qanday uslub muhim hisoblanadi?

- A) Tanqidiy yondashuv
- B) Buyruq tariqasida maslahat berish
- C) O'zaro ishonchga asoslangan ochiq muloqot
- D) Rasmiy, qisqa va aniq suhbat

✓ **To'g'ri javob: C** – O'zaro ishonchga asoslangan ochiq muloqot

5-MAVZU: O‘QUVCHILARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

O‘zbekiston jamiyatida ro‘y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va modernizatsiya jarayonlari, yosh avlodning yangi sharoitlarda oila qurishga tayyorligini shakllantirish masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirmoqda. Ushbu jarayon bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta’sirida kechmoqda va ular o‘z navbatida yoshlarning oila qurishga bo‘lgan tayyorgarligi hamda shaxs sifatida kamol topishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Hozirgi davrda o‘tib kelayotgan avlodni axloqiy tarbiyalashning eng muhim jihatlaridan biri — bu yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashni samarali tashkil etishdir. Bugungi kunda yoshlarda oila va nikohning axloqiy-psixologik asoslari, shuningdek, oilaviy-nikohiy munosabatlardagi xulq-atvorni tartibga solish bo‘yicha tasavvurlar tizimini shakllantirish zarurati nihoyatda dolzarb bo‘lib bormoqda.

Oilaviy hayotga tayyorgarlik keng ma’noda qaralganda, bu bir qator vazifalarni hal etishni nazarda tutadi, ularning aksariyati bevosita shaxsni shakllantirishga qaratilgan umumiy tarbiyaviy ishlar bilan bog‘liq yoki ular bilan kesishadi. Shaxsning axloqiy shakllanishi asoslari — bu yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash bo‘yicha torroq va maxsus tayyorgarlik asosida quriladigan poydevordir. Shu sababli, yosh avlodni nikoh-oila munosabatlariga tayyorlashning eng muhim vazifalaridan biri — bu bo‘lajak oila boshlig‘i yoki oila a’zosining shaxsini shakllantirishdir.

Bunda asosiy e’tibor quyidagilarga qaratiladi: axloqiy ongni shakllantirish, axloqiy sifatlar va odatlarni rivojlantirish, axloqiy ong, xulq-atvor va tuyg‘ular birligini tarbiyalash, shuningdek, yoshlarda axloqiy saviyani oshirish. Torroq ma’noda esa, bo‘lajak oilaviy va nikohiy rollarni samarali bajarishlari uchun yoshlar oilaviy hayot sohasida ma’lum bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlari zarur.

Oilaviy hayotga tayyorgarlikning muhim vazifalaridan biri — yigit va qizlarda nikoh-oila munosabatlariga doir to‘g‘ri va mos qarashlarni shakllantirishdir. Bo‘lajak oilaviy rollarni samarali bajara

olishlari uchun yoshlarda barqaror, baxtli oila qurishga va oilaviy funksiyalarni — reproduktiv, tarbiyaviy, iqtisodiy va boshqa vazifalarni — mas’uliyat bilan ado etishga yo‘naltirilgan ijobiy qarashlar tizimi shakllanishi lozim.

Shuningdek, insonda oilaga ehtiyoj hissini, uning zarurligi va muqaddasligiga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash; oilaning inson hayotidagi qadri, jamiyatdagi roli va shaxs rivojlanishidagi ahamiyatini anglash; oilaviy hayot idealiga nisbatan sog‘lom tasavvurlarni shakllantirish va zarur hollarda ularni to‘g‘rilash; farzandli bo‘lishga psixologik tayyorgarlik va ularni to‘g‘ri tarbiyalash istagini rivojlantirish zarur.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashdagi muhim vazifalardan biri — nikohga motivatsiyani shakllantirish, umr yo‘ldoshini ongli ravishda tanlashga psixologik tayyorlikni rivojlantirish va o‘zining shaxsiy jozibasini to‘g‘ri baholashga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlashdir. Bunda yoshlar ushbu sohada yetarli darajada xabardor bo‘lishi, zarur bilim va ma’lumotlarni egallashi, shuningdek, ularning muhabbat, nikoh, oila haqidagi mavjud qarashlari, psixoseksual yo‘nalishlari va qadriyatlar tizimi aniqlanishi muhim ahamiyatga ega.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning yana bir yo‘nalishi — zamonaviy oilaning funksiyalari, yosh oilaning shakllanish xususiyatlari haqida ma’lumot berish, nikoh-oila munosabatlarini tartibga solish va uyg‘unlashtirishga doir yo‘naltiruvchi asoslarni shakllantirish, shuningdek, muloqotda paydo bo‘ladigan destruktiv (buzuvchi) nizolarni oldini olish usullarini egallashga qaratilgan amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishdan iborat.

Keng ma’noda olganda, o‘sib kelayotgan avlodni oilaviy hayotga tayyorlashning asosiy maqsadi — bu yigit-qizlarda faol hayotiy pozitsiyaga ega bo‘lgan, nikoh-oila munosabatlarini muvaffaqiyatli qurish va ularni uyg‘unlashtirish, nikoh mustahkamligini ta’minlash, mas’uliyatli turmush o‘rtog‘i va ota-ona bo‘lishga yo‘naltirilgan qarashlarni shakllantira oladigan shaxsni tarbiyalashdan iboratdir.

Bu esa faqatgina yoshlarga oilaviy hayotning muhim jihatlari haqida yetarli ma'lumot berish bilangina cheklanmaydi, balki ularning dunyoqarashida mazmunli hayotiy yo'nalishlarni shakllantirish, qarama-qarshi jins vakillari bilan to'g'ri muloqot qilish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va jinsiy ijtimoiylashuv (sotsializatsiya) jarayonini to'g'ri tashkil etishni ham nazarda tutadi.

Oila a'zolarini sifatli tayyorlashning muhim jihatlaridan biri — bu ularning kelajakdagi oilaviy hayot haqida ma'lumotlilik darajasidir. Bunday ma'lumotlilik oila va nikohga doir bilimlar, oilaviy-nikohiy munosabatlar sohasidagi ko'nikma va malakalar majmuasi bilan belgilanadi va quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:[91]

1) xo'jalik-iqtisodiy tayyorgarlik – bu kundalik hayotda zarur bo'lgan iqtisodiy bilimlar va xo'jalik yuritish ko'nikmalari majmuini o'z ichiga oladi. Bu ko'nikmalar yigit va qizlar tomonidan egallanishi lozim bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: turmush o'rtoqlar o'rtasida xo'jalik vazifalarini teng taqsimlash, uy ro'zg'orini va bo'sh vaqtni tashkil eta olish, oilaviy byudjetni rejalashtirish va unga rioya qilish va boshqalar;

2) ijtimoiy mustaqillik – bu bo'lajak turmush o'rtoqlarning qurilgan oilaga bo'lgan mas'uliyatini anglashlari, iqtisodiy mustaqilliklari, oilani moddiy jihatdan ta'minlash va unga normal yashash va turmush sharoitlarini yaratish borasidagi real imkoniyatlarini anglashlarini nazarda tutadi;

3) oilaviy-nikohiy munosabatlar bo'yicha ijtimoiy va huquqiy bilimlar – bu oila jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini tushunishni bildiradi (turmush o'rtoqlar, otalalar, bolalarning huquq va majburiyatlari, nikoh va oiladagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar, oilaviy qonunchilik asoslari bilan tanishish va boshqalar);

4) jinsiy tarbiya – turmush o'rtoqlarning shaxsiy hayotida intim munosabatlar haqida zarur bilimlarga ega bo'lish;

5) oilaviy hayotga axloqiy-psixologik tayyorgarlik – bu bir qator sifatlarni o'z ichiga oladi: nikohga, umr yo'ldoshini tanlashga jiddiy munosabatda bo'lish, qurilgan oilaga nisbatan mas'uliyat hissi,

oilada sog'lom axloqiy-psixologik muhitni shakllantirishga tayyorlik, oiladagi murakkab mojarolarni hal qila olish qobiliyati, oila a'zolarining kamchiliklariga bag'rikenglik, turmush o'rtoqlarning xatti-harakatlarini adolatli baholay olish va boshqalar.

Tor ma'noda esa oilaviy hayotga tayyorgarlik vazifalari orasida olimlarning aksariyati quyidagilarni qayd etadi: nikoh va oilaviy hayot haqida to'g'ri tasavvurlarni shakllantirish, o'quvchilarni qarama-qarshi jins vakillarining psixologiyasi xususiyatlari bilan tanishtirish, turli jins vakillari o'rtasidagi munosabatlar haqida muayyan bilimlarga ega bo'lish, ushbu munosabatlarni tartibga soluvchi axloqiy me'yorlar bo'yicha bilim olish, muloqotni to'g'rilash, oilaviy hayot asoslari, uy-ro'zg'or yuritish bo'yicha zarur bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni egallash hamda oilaviy hayotni tashkil etishda muhim bo'lgan amaliy qobiliyatlarni shakllantirish.

O'sib kelayotgan avlodni oilaviy hayotga tayyorlashda zarur bo'lgan tarkibiy qismlarning eng keng qamrovli tahlili I.V. Grebennikov[30] tadqiqotida keltirilgan bo'lib, u ushbu faoliyatning quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatadi:

1) umumijtimoiy — bu nikoh-oila munosabatlari va demografiya sohasidagi davlat siyosatini yoritish bilan birga, turmush o'rtoqlar va ota-onalarning ijtimoiy rollari haqidagi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi;

2) axloqiy (etika) — bu, eng avvalo, quyidagi axloqiy sifatlarni tarbiyalashni o'z ichiga oladi: qarama-qarshi jins vakillariga nisbatan teng huquqli do'stona munosabat; do'stlik; ona, ota, kattalar va kichiklarga hurmat; farzand tarbiyasiga bo'lgan ehtiyoj; mas'uliyat, sadoqat, halollik, o'zini tuta bilish, mehribonlik, murosaliilik; nikoh-oila munosabatlarining axloqiy asoslarini anglash; muhabbatni nikohning axloqiy asosi sifatida tushunish; turmush o'rtog'i, oila va farzandlar oldidagi burch tuyg'usi; intim his-tuyg'ular madaniyati; ideal er va xotin, ota va ona haqidagi to'g'ri tasavvurlarni shakllantirish;

3) huquqiy — nikoh va oila qonunchiligi asoslari bilan tanishtirish; oilaviy huquqning eng muhim qoidalari; turmush

o'rtoqlarning bir-birlariga, bolalarga va jamiyatga nisbatan majburiyatlari;

4) psixologik — shaxs tushunchasi va ularning rivojlanish darajasi; o'smirlik davrida yuzaga keladigan shaxslararo munosabatlar psixologiyasi; nikoh va oilaviy hayotning psixologik asoslari, boshqalar psixologiyasini tushuna olish qobiliyatini shakllantirish; turmush o'rtog'i va oilaviy hayot uchun zarur bo'lgan his-tuyg'ularni rivojlantirish; muloqot ko'nikmalariga ega bo'lish va boshqalar;

5) fiziologik-gigiyenik — erkak va ayol organizmlarining fiziologik xususiyatlari, shaxsiy gigiyenaga oid bilimlar va boshqalar;

6) pedagogik — oilaning bolalar tarbiyasidagi o'rni, uning pedagogik salohiyati, oilaviy tarbiyaning o'ziga xos jihatlari, ota va onaning tarbiyaviy funksiyalari, ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish yo'llari, yoshlarga o'z-o'zini tarbiyalash va bolalarni tarbiyalashga oid aniq bilim va ko'nikmalarni berish;

7) estetik — oilaviy hayotga mustaqil estetik qadriyat sifatida munosabatni shakllantirish;

8) xo'jalik-iqtisodiy — oila byudjeti, turmush madaniyati, uy-ro'zg'or yuritish ko'nikmalari va hokazolarga oid bilimlar bilan qurollantirish.

Nikohga kirish va uyg'un oilaviy-nikohiy munosabatlarni shakllantirishda bo'lajak turmush o'rtoqlarda oilaviy hayot uchun zarur bo'lgan ma'lum ko'nikma va malakalar tizimining mavjudligi katta ahamiyatga ega. Nikohga kirish va oilaviy hayotni tashkil etishda muhim bo'lgan asosiy ko'nikmalarni tasniflashga bo'lgan urinish V. Barskiy (1983) tadqiqotida qayd etilgan bo'lib, u quyidagi ko'nikma va malakalar guruhlarini ajratib ko'rsatadi:

Kommunikativ ko'nikmalar: er-xotinning ota-onalari, qarindoshlari bilan do'stona munosabatlar o'rnatish; turmush o'rtog'ini eshita bilish, uning ichki dunyosini sezgirlik bilan anglay olish; turmush o'rtog'i bilan munosabatlarga ta'sir qiluvchi harakatlarning natijasini oldindan ko'ra bilish; oila ichidagi munosabatlarni tartibga solish;

Tashkiliy ko‘nikmalar: oilaning turli faoliyat turlarini tashkil eta bilish; oila dam olishini tashkil etish; oilaviy an‘analarni rivojlantirish;

Amaliy ko‘nikmalar: mehmon kutish; dasturxon atrofida mazmunli suhbat tashkil etish; uy ishlarining turli yo‘nalishlarida yordam ko‘rsatish;

Gnosiologik (bilimiy) ko‘nikmalar: o‘z harakatlari va shaxsiy sifatlarini tahlil qilish; ularni takomillashtirish va qayta qurishga qodir bo‘lish.

Nikoh va oilaviy hayotga tayyorgarlikning yakuniy natijasi — bu shaxsda nikoh-oila munosabatlariga tayyorgarlikning shakllanishidir. Kelajakda mustaqil oilaviy hayotni tashkil etishga tayyorgarlik, eng avvalo, insonning turmush o‘rtog‘i bilan munosabatlarga tayyor bo‘lishini anglatadi, chunki aynan shu munosabatlarning yetarlicha shakllanmaganligi oilaning barqarorligiga birinchi navbatda salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Bunday tayyorgarlik o‘zida kelayotgan avlodni erkaklar va ayollar o‘rtasidagi munosabatlarning axloqiy asoslari haqida yetarli darajadagi nazariy bilimlar bilan qurollantirish hamda ular o‘rtasida axloqiy munosabatlar tajribasini, axloqiy xulq-atvor amaliyotini, o‘g‘il va qizlar o‘rtasidagi sog‘lom muloqot madaniyatini shakllantirish sharoitida ta‘minlanadi.

Shaxsning nikohga tayyorgarligi uning biologik, ijtimoiy va psixologik yetukligidan tarkib topadi. Xususan, turmush o‘rtoqlarning ijtimoiy-psixologik va emotsional yetukligi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: ota-onalik oilasidan nisbiy moddiy mustaqillik, ota-onalar nazoratidan ozodlik, oilaviy va turmush o‘rtoqlik rollarini hamda oilani saqlab qolish uchun mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olish qobiliyati, o‘z harakatlari va qabul qilinayotgan qarorlar oqibatlari uchun javobgarlikni o‘z bo‘yniga olishga tayyorlik, turmush o‘rtog‘iga moslasha olish, muhim his-tuyg‘ular haqida erkin muloqot qila olish, ularni nazorat qilish qobiliyati va hokazo.[66]

A.N. Sizanov[84] tadqiqotlarida oila qurishga tayyorgarlik muammosi muhim o‘rin egallaydi. U yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash quyidagi shartlar asosida amalga oshirilishini ta‘kidlaydi:

1) Axloqiy tayyorgarlik – bu fuqarolik yetukligini nazarda tutadi (majburiy o‘rta ma’lumot, kasbga ega bo‘lish, axloqiy ong darajasi, yoshga doir mezonlar, iqtisodiy mustaqillik, sog‘liq holati);

2) Motivatsion tayyorgarlik – bu oila qurishning asosiy motivi sifatida muhabbatni, mustaqil hayotga, tuzilgan oilaga mas’uliyat bilan yondashishga, farzand ko‘rish va ularni tarbiyalashga tayyorlikni o‘z ichiga oladi;

3) Psixologik tayyorgarlik – bu shaxslararo muloqot ko‘nikmalariga ega bo‘lish, hayot va oilaga oid qarashlarning uyg‘unligi yoki o‘xshashligi, oilada ma’naviy-psixologik muhit yaratish qobiliyati, xarakter va his-tuyg‘ularda barqarorlik, irodaviy sifatlarning rivojlanganligi bilan ifodalanadi;

4) Pedagogik tayyorgarlik – bu zarur bilim, ko‘nikma va malakalar, kundalik hayotda zarur bo‘lgan xo‘jalik-iqtisodiy ko‘nikmalar, jinsiy tarbiya bilan bog‘liq tayyorgarlikni o‘z ichiga oladi.

A.N. Sizanovning fikricha, yoshlarning oilaviy hayotga axloqiy-psixologik tayyorgarligi ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, “birinchi muhabbat maktabi” tajribalari hamda amaliy ko‘nikma va malakalari bilan belgilanadi.[85]

Nikohga tayyorgarlik jarayonida umumiy nikoh-oila munosabatlari haqidagi tasavvurlarni shakllantirish bilan bir qatorda, bolaning o‘zini ma’lum jins vakili sifatida anglash tizimini ham shakllantirish zarur. Shaxsni shakllantirish jarayonida o‘z jinsiga mansublikni anglash va unga mos — erkak yoki ayol — rollarni o‘zlashtirish eng muhim asosiy yo‘nalishlardan biridir. Shu sababli, bolalarda “haqiqiy erkak” yoki “haqiqiy ayol” namunasi haqida tasavvurlarni shakllantirish hamda ushbu namunaga amal qilish ehtiyojini tarbiyalash zarur bo‘lib, bu shaxsning normal va samarali ijtimoiylashuvini ta’minlashga xizmat qiladi.[51]

Fiziologlar D.N. Isayev[45] va V.E. Kagan[48] fikricha, erkaklik va ayollikning psixologik xususiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq shakllantirish, jinsiy rolni anglab yetish va ichki ongga singdirish shaxsda o‘ziga bo‘lgan ishonch, his-tuyg‘ularda yaxlitlik, hayotiy qarashlarda aniqlik, natijada esa — odamlar bilan muloqot, oila va

jamoada munosabatlar samaradorligini ta'minlaydi. Erkaklik va ayollik haqida, erkak — turmush o'rtoqi, ota, ayol esa — turmush o'rtog'i, ona sifatidagi tasavvurlarni maqsadli shakllantirishning yo'qligi esa, kelajakdagi turmush o'rtog'iga nisbatan noto'g'ri, hayotga mos kelmaydigan kutishlar va munosabatlar yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

Oilaviy hayotga tayyorgarlik amalda bolalikning ilk davrlaridanoq boshlanadi. Bola oiladagi va ota-onalarga xos xatti-harakatlar obrazlari orqali erkak va ayol rollari, ularning o'zaro munosabatlari haqida ilk tasavvurlarni hosil qiladi. Allaqachon hayotining ikkinchi yilidayoq bola oila muhitida muloqot jarayonida erkaklik (masulinlik) va ayollik (femininlik) namunalari bilan tanisha boshlaydi va shu orqali unda turmush o'rtoqlik va ota-onalik sotsializatsiyasi boshlanadi. Ikki-uch yoshda bola odatda o'z jinsini anglaydi va o'z "men"ini o'ziga mos jins vakillari hamda qarama-qarshi jins vakillari haqidagi tasavvurlar bilan taqqoslay boshlaydi. Erkaklik va ayollikka xos xatti-harakatlar, asosan, "dada-ona", "qizaloq-ona" kabi o'yinlar orqali turmush o'rtoqlik va ota-onalik rollarida ifodalanadi. Uch-besh yosh oralig'idagi o'yinlarda esa bola o'z oilasi yoki o'zi ko'rgan boshqa oilalarning hayot tarzini taqlid qiladi, ularni ko'chiradi. Shu yoshda qizlar va o'g'il bolalarning qiziqishlarini hisobga olgan holda syujetli-rolli o'yinlarni tashkil etish ularni kelajakdagi oilaviy hayotga, shuningdek, jinsga mos ijtimoiy rollarni bajarishga tayyorlash shakli hisoblanadi.

Boshlang'ich maktab yoshida bola oilaviy vaziyatni anglash, ota-onasining umumiy xatti-harakatlari va alohida harakatlarini baholashga urinadi. Ya'ni, bu yoshda bolalarda ota yoki onaga nisbatan ancha barqaror tasavvurlar, fikrlar va munosabatlar shakllana boshlaydi. Agar oilada keskin ziddiyatli vaziyatlar yuzaga kelsa, ayrim bolalarda ota-onadan biri yoki har ikkala ota-onaga nisbatan "ularga o'xshamaslik" istagi yaqqol shakllanishi mumkin.

Bundan tashqari, ba'zi bolalarda o'zlari bilan bir jinsdagi ota yoki onaga yaqinlashishga bo'lgan ichki ehtiyoj kuzatiladi. Agar bu

istak oilaviy muhitda amalga oshmasa, bola oiladan tashqarida — o‘z jinsidagi kattalar bilan do‘stlik va yaqinlik izlashga harakat qiladi.[45]

O‘smirlik yoshida yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashni tashkil etish masalasi ayniqsa dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan o‘smirlik davrining asosiy mazmuni — bolalikdan kattalik bosqichiga o‘tishdir. Ushbu davrda psixik rivojlanish o‘ziga xos xususiyatlar va murakkabliklarga ega bo‘lib, bu holat o‘smirning ijtimoiy holati va jinsiy yetilishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Aynan shu bosqichda o‘g‘il va qizlarda shunchaki kattalik hissi emas, balki jinsiy xususiyatlarga asoslangan ancha farqlangan shaxsiy yetuklik shakllanadi — ya’ni “erkakka xos ichki pozitsiya” yoki “ayolga xos ichki pozitsiya”. [52]

Biroq, jinsiy yetilishning o‘zi o‘smir shaxsining shakllanishini belgilamaydi, u faqatgina jismoniy holatga ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu davrda hissiyotlar, mehr-oqibat, ideallar xarakteri asosan shaxsda ilgari shakllangan sifatlar, do‘stlik tajribasi, faoliyat va o‘rtoqlar hamda kattalar bilan bo‘lgan muloqot tajribasiga bog‘liq bo‘ladi.

O‘smirlik va yigitlik davrida insonda qarama-qarshi jins vakillari bilan muloqot qilishda nisbatan barqaror tasavvurlar va ko‘nikmalar shakllanadi, bo‘lajak turmush o‘rtog‘i haqidagi qarashlar, shuningdek, o‘zini erkak yoki ayol sifatida tasavvur qilish, erkaklik va ayollikning ideal obrazlari yuzaga keladi.[96]

Zamonaviy erkaklik (maskulinlik) va ayollik (femininlik) ideal tasavvurlari yetarlicha qarama-qarshiliklarga ega. Aslida, an’anaviy jinsiy rollar tizimi va unga mos madaniy stereotiplar yemirilmoqda. Qattiq me’yoriy tasavvurlar o‘rnini erkaklik va ayollikka xos sifatlarning uzluksiz bir butun tizimi (kontinuumi) mavjud degan g‘oya egallamoqda.

An’anaviy jinsiy rollar va stereotiplarning o‘zgarishi erkaklar va ayollarning psixikasi hamda xatti-harakatlariga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu esa erkaklarning feminizatsiyasi (ya’ni ayollarga xos xususiyatlarni egallashi) va ayollarning maskulinizatsiyasi (erkaklarga xos xususiyatlarni egallashi) muammosini yuzaga keltirmoqda.

Jamiyatimizda erkaklar va ayollar o‘zaro munosabatda turli xil va doimiy o‘zgarib turuvchi rollar tizimida hamkorlik qiladilar. Jinsiy rollarga oid qarashlardagi qarama-qarshilik va noaniqlik, masalan, shunda namoyon bo‘lishi mumkin: ayol kundalik hayotda erkakdan ritsarlik (e’tibor, himoya, mehr) kutadi, biroq ayni paytda ijtimoiy-ishlab chiqarish sohasida erkaklar bilan muvaffaqiyatli raqobat olib boradi.

Bunday holatlar ko‘pincha umumiy psixologik noqulaylik, ichki ziddiyat va xavotirlikning oshishiga olib keladi. Shu bois, psixologik moslashuvchanlik, qat’iy jinsiy tipajlardan nisbiy ozodlik, xulq-atvorning kengroq repertuariga ega bo‘lish shubhasiz ko‘proq moslashuvchanlikka olib keladi va bu holat insonning psixologik farovonligini ta’minlashda an’anaviy jinsiy rol stereotiplariga mutlaq sodiqlikdan ko‘ra samaraliroq hisoblanadi.

Qattiq me’yoriylik, faoliyat va qarashlarning keskin qarama-qarshiligi asta-sekin jinsga bog‘liq bo‘lsa-da, faqatgina jinsiy mansublik bilan cheklanmaydigan individual “o‘zgaruvchanlik” (ya’ni variativlik) bilan almashtirilmoqda.[55, 56]

O‘sib kelayotgan avlodda erkaklik/ayollik namunalarini va qarama-qarshi jins vakillariga nisbatan sog‘lom munosabatni shakllantirish — oilaviy hayotga tayyorgarlikning asosiy bosqichlaridan biridir. Ushbu yo‘nalishda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda bolalarning jinsiy va yoshga doir xususiyatlarini, ularning psixoseksual rivojlanish dinamikasini inobatga olish zarur. Bu masalalar shaxsning umumiy axloqiy tarbiyasining tarkibiy qismlari sifatida jinsiy tarbiya va jinsiy ma’rifat doirasida hal etiladi.

Turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi ziddiyat (konflikt) — bu murakkab hodisa bo‘lib, er-xotinning o‘zaro munosabatlarining turli darajalarini qamrab oladi. Oila hayotida ziddiyatni faqatgina salbiy holat sifatida baholash biryoqlama yondashuv bo‘ladi. Ziddiyatning oila hayotidagi roli ko‘p jihatdan oiladagi psixologik muhit, umumiy muloqot fonining ijobiy yoki salbiyligi, turmush o‘rtoqlarning o‘zaro qoniqishi va emotsional bog‘liqlik darajasi bilan belgilanadi.

Hozirgi kunda oilaviy ziddiyatlarning bir necha tipologiyalari mavjud. Xususan, oilaviy ziddiyatlar konstruktiv va destruktiv turlarga bo'linadi. Konstruktiv ziddiyat holatida turli fikr va baholarning to'qnashuvi natijasida tomonlar uchun maqbul bo'lgan yechim topiladi, o'zaro tushunish kuchayadi, qoniqish hissi paydo bo'ladi, ruhiy bosim, asabiylashish kamayadi. Destruktiv ziddiyat esa, odatda, muammoning o'zaro maqbul yechimi topilmagan holatda yuz beradi. Natijada tomonlarda norozilik, kelgusida yana shunga o'xshash to'qnashuvlar bo'lishi muqarrarliligi haqidagi tushuncha, emotsional taranglik, jahl, ranjish kabi holatlar saqlanib qoladi.

O'zining namoyon bo'lish dinamikasiga ko'ra ziddiyatlar quyidagi turlarga bo'linadi:

1) Aktual (dolzarb) ziddiyatlar – bu qandaydir bevosita va shu zahotiy oq yuzaga kelgan sabab tufayli yuzaga keladigan kuchli emotsional portlashlar bilan ifodalanadi;

2) Progressiv (kuchayib boruvchi) ziddiyatlar – bu turdagi ziddiyatlar, odatda, turmush o'rtoqlarning uzoq vaqt davomida bir-biriga moslasha olmasligi natijasida paydo bo'ladi va asta-sekin ruhiy taranglik kuchayib boradi;

3) Odatiy (doimiy) ziddiyatlar – bu turmush o'rtoqlar o'rtasida shakllangan barqaror qarama-qarshiliklarga asoslangan bo'lib, bu ziddiyatlarni mavjud xulq-atvor stereotiplari sababli er-xotinning o'zlari hal qilishi juda mushkul bo'ladi.

Shuningdek, ziddiyatlar oshkora va yashirin turlarga ajratiladi. Yashirin ziddiyatlar turmush o'rtoqlar o'rtasidagi munosabatlar darajasida shakllanadi va ma'lum vaqt davomida xulq-atvorda ochiq namoyon bo'lmaydi. Yashirin ziddiyatlar quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi: ishonchsizlik, befarqlik, o'zidan norozilik, ichki yopilish (o'ziga chekinish), uzoq davom etadigan yomon kayfiyat. Bunday ziddiyatlar ko'pincha cho'zilgan, og'riqli kechadi va ularni aniqlash har doim ham oson emas. Turmush o'rtoqlar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi natijasida ziddiyat muloqot sohasini ham qamrab oladi va u turli ko'rinishdagi ziddiyatli xatti-harakatlarda namoyon bo'ladi (og'zaki va noverbal tajovuz, ochiq qarama-qarshilik

va boshqalar). Ziddiyatning xulq-atvor darajasiga o'tishi uning kuchayganidan, yashirin shakldan ochiq shaklga o'tgani haqida dalolat beradi.[4]

Ziddiyatning yuzaga kelishi va uning xarakteri ham obyektiv omillar (voqealarning kechish sharoitlari, ishtirokchilarning xususiyatlari va hokazo), ham subyektiv omillar (ziddiyat ishtirokchilarining o'zlari yoki turmush o'rtoqlari haqidagi tasavvurlari, tomonlarning mojarodagi rolini to'g'ri yoki noto'g'ri anglash va boshqalar) bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ziddiyatning yuzaga kelishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan omillardan biri — bu odamlarning nikohga kirish vaqtiga kelib o'z bo'lajak oilasi haqidagi shakllangan kutishlari, ularning shaxsiy moyilliklari, individual xususiyatlari, shuningdek, ularning tarbiyalangan ijtimoiy-madaniy muhitining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Oila psixologiyasi sohasidagi mutaxassislar turmush o'rtoqlar o'rtasidagi ziddiyatlarning eng ko'p uchraydigan manbalari bo'lgan quyidagi oilaviy hayot sohalarini ajratib ko'rsatadilar:

- 1) qarindoshlar va do'stlar bilan munosabatlarga oid muammolar;
- 2) bolalarni tarbiyalash bilan bog'liq masalalar;
- 3) turmush o'rtoqlarning mustaqillikka intilishi;
- 4) rollarga oid kutishlarning buzilishi;
- 5) xulq-atvor normalarining mos kelmasligi;
- 6) hukmronlikka, ustunlikka intilish;
- 7) rashk hissining namoyon bo'lishi;
- 8) moliyaviy masalalarga bo'lgan munosabatdagi tafovutlar.[36]

O.Yo. Zuskova va V.P. Levkovich[62] tomonidan olib borilgan tadqiqotda turmush o'rtoqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda quyidagi ziddiyat manbalari aniqlangan:

- 1) Oila ichidagi muloqot etikasi doimiy ravishda buzilishi, past darajadagi muloqot madaniyati (e'tiborsizlik, qo'pollik, kinoya va hokazo);

2) “Men-konsepsiyasi”ni himoya qilish ehtiyojining yetarli darajada qondirilmaslgi. “Men-konsepsiyasi”ning barqarorligi, xususan, muloqot shakllarining doimiyliigi, yaqin ijtimoiy muhit tomonidan kutilayotgan munosabatlar orqali qo‘llab-quvvatlanadi. Qo‘llab-quvvatlov, o‘zaro tushunish, emotsional qulaylik o‘z “men”ining ahamiyatini va qadrini anglashga, shaxsiy qadr-qimmatni saqlab qolishga xizmat qiladi;

3) Oilaviy rollarni taqsimlash va ularni bajarish bo‘yicha turmush o‘rtoqlarning qarashlaridagi tafovutlar. Ayniqsa, oilada yetakchilik (liderlik) haqidagi qarashlarning farqlanishi ziddiyatning keskin kechishiga olib kelishi mumkin;

4) Turmush o‘rtoqlarning bir-birining hayoti va shaxsiy jihatlari to‘g‘risida xabardorlik darajasi bilan bog‘liq o‘zaro munosabatlar xususiyatlari. Turmush o‘rtoqlarning o‘z ishlari, niyatlari, rejalarini bir-biridan yashirishga intilishi, axborotni bo‘lishishni istamasligi gumon, o‘zaro ishonchsizlik va emotsional taranglikni keltirib chiqaradi;

5) Oiladagi ziddiyatlilik turmush o‘rtoqlarning axloqiy motivatsiya xususiyatlari bilan bog‘liqdir: turmush o‘rtoqlarning axloqiy motivatsiyasi qanchalik yuqori bo‘lsa, oiladagi ziddiyat darajasi shunchalik past bo‘ladi. Yuqori darajadagi motivatsion tuzilma shaxsning xatti-harakatlarida atrofdagilarning bahosiga emas, balki o‘z-o‘zini baholashga tayanishini bildiradi. Bunday turmush o‘rtoqlar o‘z faoliyatida o‘zlarini faol subyekt deb anglaydilar, o‘z harakatlarida asosiy tartibga soluvchi sifatida vijdoniga tayanishadi.

Turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi, shuningdek, har qanday shaxslararo ziddiyatlarning sabablarini tahlil qilishda eng keng tarqalgan yondashuvlardan biri shundan iboratki, ziddiyat bir yoki ikkala tomonning ma‘lum ehtiyojlari qondirilmaganidan kelib chiqadi. Nikoh, asosan, turli ehtiyojlarni o‘zaro qondirish maqsadida tuzilgani bois, bu ehtiyojlarning qisman yoki to‘liq qondirilmaslgi er-xotin o‘rtasida janjallar, keyinchalik esa surunkali ziddiyatlar paydo bo‘lishiga olib keladi va natijada nikohning barqarorligini izdan chiqaradi.

V.A. Sisenko[90] tomonidan ehtiyojlarning qondirilmasligi asosida yuzaga keladigan ziddiyatlarning quyidagi sabablari ajratib ko'rsatilgan:

1. "Men" konsepsiyasi va ahamiyatining tan olinmasligi bilan bog'liq ziddiyatlar — bu turmush o'rtoqlardan biri tomonidan ikkinchisining shaxsiy qadr-qimmatini mensimaslik, hurmatsizlik, haqorat, asossiz tanqid kabi xatti-harakatlar natijasida yuzaga keladigan ranjish va nizolarni o'z ichiga oladi.

2. Jinsiy ehtiyojlarning qondirilmasligiga asoslangan ziddiyatlar — bu er-xotinlardan biri yoki ikkisining jinsiy hayotdagi ehtiyojlari qondirilmagan hollarda paydo bo'ladigan janjallar, tushkunlik va ruhiy bosimlar.

3. Ijobiy hissiy ehtiyojlarning qondirilmasligi bilan bog'liq nizolar — bu mehr, g'amxo'rlik, e'tibor va tushunishning yetishmasligi, ruhiy begonalashuv, sovuqlik natijasida yuzaga keladigan janjal, ziddiyat, ruhiy tushkunlik holatlari.

4. Spirtli ichimliklarga, qimor o'yinlariga yoki boshqa zararli odatlarga qaramlik bilan bog'liq nizolar — bu holatlar ko'pincha oilaning mablag'larini maqsadsiz va isrofgarchilik bilan sarflashga olib keladi.

5. Moliyaviy kelishmovchiliklar — bu turmush o'rtoqlardan birining ortiqcha moddiy talablar qo'yishi, oila byudjeti, oila xarajatlarini taqsimlash va har bir turmush o'rtog'ining moddiy ta'minotdagi hissasi bilan bog'liq muammolar.

6. Oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or va shaxsiy ehtiyojlarni ta'minlash bilan bog'liq ziddiyatlar — turmushda qulayliklar yaratish va shaxsiy xarajatlarga sarflanadigan mablag'lar sababli yuzaga keladigan nizolar.

7. O'zaro yordam, ko'mak, hamkorlik ehtiyojlari bilan bog'liq ziddiyatlar — oilaviy mehnat taqsimoti, uy ishlari, bolalarga qarash masalalari bo'yicha kelishmovchiliklar.

8. Dam olish va bo'sh vaqtni o'tkazishdagi farqlar asosida kelib chiqadigan ziddiyatlar — turli xil qiziqishlar, hobbilar, er-

xotinning bo'sh vaqtini o'tkazishdagi afzalliklari to'qnashuvi natijasida yuzaga keladigan nizolar.

Shunday qilib, V.A. Sisenko[89] nikohning barqarorligi yoki beqarorligini turmush o'rtoqlarning ehtiyojlarining qondirilishi prizmasi orqali ko'rib chiqadi. Nikohning barqarorligi faqat moddiy ehtiyojlarning emas, balki emotsional-psixologik ehtiyojlarning ham qondirilishiga bog'liq. Har bir turmush o'rtog'i o'zining ijobiy emotsional his-tuyg'ularga bo'lgan ehtiyojini qondira olishi kerak. Nikoh faqatgina o'sha holda barqaror bo'ladi-ki, agar turmush o'rtoqlar o'rtasidagi muloqot ijobiy emotsional quvvatga ega bo'lsa, va ulardan hech biri o'zini begonalashgan yoki ruhiy yolg'izlikda his qilmasa.

Oiladagi har bir turmush o'rtog'i uchun ma'lum darajada zarur bo'lgan ehtiyojlarni qondirishning eng kam darajasi ta'minlanishi lozim. Aks holda, oilaviy hayotda noqulaylik yuzaga keladi, salbiy his-tuyg'ular shakllanadi va mustahkamlanadi. To'liq yoki qisman qondirilmagan ehtiyojlar asosida vaqtinchalik yoki surunkali jismoniy va ruhiy zo'riqish paydo bo'lishi mumkin. Bu esa asta-sekin nikohning emotsional-psixologik barqarorligini yemiradi va oilaning poydevorini zaiflashtiradi.

Turmush o'rtoqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xarakteri ko'p jihatdan ularning shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Ziddiyatli muloqot, odatda, quyidagi sifatlarga ega bo'lgan insonlarga xos bo'ladi: tajovuzkorlik, boshqalarni ayblashga moyillik, ranjiguvchanlik, avtoritarlik, ustunlikka intilish, masxara va kinoya qilish, ortiqcha xavotirchanlik, emotsional beqarorlik, oshirilgan egotsentrizm (ya'ni, shaxsning o'z maqsadlari, istaklari, his-tuyg'ulariga haddan ziyod e'tibor qaratib, boshqalarning harakati va holatiga yetarlicha e'tibor bermasligi, empatiyaning yo'qolishi).

Turmush o'rtoqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda har birining shaxsiy yetuklik darajasi muhim rol o'ynaydi.

Turmush o'rtoqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning muvaffaqiyati va konstruktiv xarakteri ko'p jihatdan ularning individual oilaviy hayot uslubining shakllangan xususiyatlariga bog'liq bo'lib, bu uslub har bir turmush o'rtog'ining ontogenezigiga (shaxsiy

rivojlanish tarixiga) va shaxsiy fazilatlariga mos bo'lishi, shuningdek, o'zaro muloqot jarayonida namoyon bo'lishi kerak. Muloqotning muvaffaqiyati quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

1) Ochiqlik – ya'ni turmush o'rtoqlarning bir-biridan nimanidir yashirmasligi;

2) O'zaro baholashni qo'llab-quvvatlash – bu har ikki tomonning o'z-o'zini ijobiy qabul qilishi va o'z shaxsini qadrlashiga ko'maklashadi;

3) Chuquroq o'zaro tushunish – yuqori darajadagi empatiya, turmush o'rtog'ining fikrlarini tushunish va uning emotsional holatini his eta olish, fikr almashinuvining faol bo'lishi;

4) Vaziyatga moslashuvchanlik – muloqotning holatga mos ravishda turlicha shakllarda olib borilishi;

5) O'xshash kutishlar va yo'nalishlarning mavjudligi – muloqot jarayonida umumiy qadriyatlar va hayotga qarashlarning o'zaro yaqinligi, bu esa ruhiy yaqinlikni, dunyoqarashlar uyg'unligini doimiy his etishga yordam beradi;

6) Noverbal muloqotning aniqligi – tana holati, qarash, imo-ishoralar va yuz ifodalarini “to'g'ri o'qiy olish” qobiliyati;

7) Muloqotdagi umumiy belgilar (ramzlar) – er-xotin orasida faqat ular tushunadigan, yaqinlikni bildiruvchi mehrli laqablar, maxsus murojaatlar, ikki kishigagina tushunarli tilda ifodalar va boshqalar;

8) O'zaro o'xshashlikni doimiy tarzda tasdiqlab borish – turli muloqot shakllari orqali turmush o'rtoqlarning oila ichidagi rollarni qanday tasavvur qilishi, oiladagi o'rnini qanday anglashlari, kundalik vazifalar va funksiyalarni bajarishdagi moslikni tasdiqlab borish.[36]

Muloqotga to'sqinlik qiluvchi omillar orasida quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

1) Boshqa kishining fikrini kamsituvchi barcha xulq-atvor shakllari — bu qarama-qarshi fikrlar bildirish, tugallanmagan gaplar, ishoralar, gapirishdagi sun'iylik, asossiz ravishda boshqaning fikr va his-tuyg'ularini unga nisbat berish, metaforalarning to'g'ridan-to'g'ri talqini va hokazolarni o'z ichiga oladi;

2) Sabab va oqibatni aralashtirib yuborish — masalan, turmush oʻrtoqlarning janjalni kim birinchi boshlaganini aniqlashga qatʼiy urinishi kabi holatlar;

3) Turmush oʻrtoqlarda har kim nima qilishi, nima demoqchi boʻlishi kerakligi haqida qatʼiy (rigid) ideal tasavvurlarning mavjudligi — ayniqsa, bu qatʼiylik nafaqat er (yoki xotin), balki barcha insonlarga nisbatan qoʻllanilganda;

4) Odamlar oʻz xatti-harakatlari va fikrlarida mutlaq mantiqiy boʻlishi kerak degan ishonch, bu mantiqni har doim izlab topishga urinish;

5) Turmushdagi har xil murakkab vaziyatlarda doim kim haq va kim aybdor ekanini sinchiklab, mayda-chuydasigacha tahlil qilishga urinish.[4]

Ziddiyatli muloqotni psixologik korreksiya qilish muammosini tahlil qilar ekan, A.P. Egides shuni taʼkidlaydiki, dekonfliktizatsiya (yaʼni ziddiyatdan chiqish) koʻnikmalarini egallash orqali ziddiyatni hal qilishga emas, balki uni oldini olishga urgʻu berish mumkin boʻladi. Muallif ziddiyatlarni yuzaga keltirmaslik yoki ularni konstruktiv ravishda yumshatish, ruhiy taranglikni oldini olishga xizmat qiluvchi butun bir ziddiyatga qarshi usullar tizimini tasvirlab beradi:

1. Oila faoliyatining muhim sohalarida oʻz ustunligini ochiq yoki bilvosita koʻrsatish tavsiya etilmaydi. Har qanday taklifni “muhokama uchun” shaklida kiritish ancha toʻgʻriroq boʻladi. Masalan, “Menga shunday tuyulyapti...” kabi iboralarni ishlatish oʻrinlidir.

2. Tanqidiy fikrlar bildirayotganda buni ehtiyotkor, qabul qilinadigan shaklda qilish zarur. Asosiy eʼtibor konstruktiv takliflarga qaratilishi lozim. Shu bilan birga, tanqid bilan bir qatorda oʻz-oʻzini tanqid qilish ham muhimdir (masalan: “Albatta, bunga men ham bir oz sababchi boʻlgan boʻlishim mumkin...”).

3. Bir-biriga taʼsir oʻtkazishda asosan demokratik uslubdan foydalanish tavsiya etiladi (“mening fikrim — mumkin boʻlgan fikrlardan biri xolos”). Masala yechimini majburan qabul qildirmasdan,

mavjud variantlarning afzallik va kamchiliklarini birgalikda muhokama qilish taklif etiladi.

4. Oilaviy hamkorlikda har bir turmush o'rtog'ining o'z zimmasidagi vazifalar, kutishlar, maqsadlarga erishish shartlari, usullari va vositalari haqida aniq tasavvurga ega bo'lishi muhim.

5. Turmush o'rtog'ining harakati bilan bog'liq salbiy jihatlarni unga bevosita ayb qo'ymasdan yetkazish samarali usullardan biridir. Bunda asosiy urg'u o'zining bu holatga bo'lgan his-tuyg'ulari, fikrlari, kechinmalari va holati ta'rifi orqali beriladi.

6. Turmush o'rtoqlarda bir-birini diqqat bilan tinglay olish va tushunish ko'nikmasining shakllangan bo'lishi muhim. Chunki aynan tinglay olmaslik muloqotning samarasiz bo'lishiga, tushunmovchiliklarga va ziddiyatlar paydo bo'lishiga olib keluvchi asosiy sababdir.

Samarali tinglashning quyidagi turlari ajratiladi: reflektiv tinglash va noreflektiv tinglash. Noreflektiv tinglash — bu, asosan, suhbatdoshga iloji boricha to'liq fikr bildirish imkonini berish maqsadida qiziqish bilan sokin tinglay olish mahoratidir. Noreflektiv tinglash neytral, qisqa va mazmunsiz bo'lsa-da, suhbatni mazmunli davom ettirishga imkon beruvchi javoblar yoki iboralarini o'z ichiga oladi. Eng oddiy reaksiyalar sifatida boshni tasdiqlab qimirlatish yoki quyidagi kabi iboralar xizmat qilishi mumkin: — «Nimadandir xavotirdasanmi?» — «Senga biror narsa ta'sir qilayaptimi?» — «Nima bo'ldi o'zi?» Bunday iboralar “ochuvchi” iboralar deb ataladi, ya'ni ular suhbatni davom ettirishga yordam beradi, ayniqsa suhbatning boshida. Bu iboralar suhbatdoshni ilhomlantiradi, ruhiy taranglikni kamaytiradi. Qisqa javoblar noverbal (so'zsiz) muloqot shakllari bilan birga bo'lishi mumkin, masalan, suhbatdoshning qo'lidan ushlash — bu holat ko'pincha so'zlardan ko'ra ko'proq tushunish va hamdardlikni bildiradi. Noreflektiv tinglash ayniqsa o'rinli bo'ladi, agar suhbatdosh chuqur va kuchli hissiy kechinmalar (g'azab, qayg'u, ranjish, xafalik)ni boshidan kechirayotgan bo'lsa.

Reflektiv tinglash — bu suhbatdoshga nisbatan faolroq qo'llab-quvvatlash, ma'qullash yoki norozilik bildirish, muhokama

qilinayotgan masalalar bo'yicha o'z pozitsiyasi va fikrini yetkazishni nazarda tutadi. Reflektiv tinglashda suhbatdoshni fikr bildirishga undash, uni to'g'ri tushunilayotganini tasdiqlash, yaxshi aloqa o'rnatish uchun maxsus javob shakllari va reaksiyalar qo'llaniladi: aniqlashtirish, parafraz qilish (qayta bayon qilish), hissiyotlarni aks ettirish, xulosa chiqarish.

Aniqlashtirish — bu qo'shimcha faktlarni bilish maqsadida suhbatdoshga murojaat qilishdir. Masalan: «Men nima demoqchi ekanligingni tushunmadim?», «Shuni menga tushuntirib bera olmayсанmi?»

Parafraz qilish — bu suhbatdoshning fikrini o'z so'zlaring bilan bayon etib, uning fikrini to'g'ri tushunganligingni tasdiqlashga imkon beruvchi usuldir.

Hissiyotlarni aks ettirish — bu suhbatdoshning his-tuyg'ulari, emotsional holati va munosabatlariga e'tiborni qaratishni o'z ichiga oladi. Reflektiv tinglashni osonlashtirish uchun quyidagi iboralar ishlatiladi: «Ehtimol, sen shunday his qilyapsan...», «Senga shunday tuyulyapti...».

Xulosa chiqarish — bu suhbat davomida ilgari surilgan asosiy g'oya va hissiyotlarni umumlashtiruvchi javoblardir. Xulosa chiqaruvchi fikrlar suhbatning alohida qismlarini bir-biriga bog'lab, yaxlit mazmun hosil qiladi va muloqotdan butunlik taassuroti qoldiradi. Ayniqsa, kelishmovchiliklarni muhokama qilish, muammolarni birgalikda hal etish va nizolarni tartibga solishda juda muhim bo'ladi.[36]

Shunday qilib, nikoh va oilaviy munosabatlarda destruktiv (zararli) ziddiyatlarning oldini olish va rivojlanishini to'xtatishda muhim omillardan biri — turmush o'rtoqlarning kommunikativ kompetentligini oshirish hisoblanadi. Bu esa, avvalo, atrof-muhitga, odamlar va o'ziga bo'lgan munosabatni o'zgartirish bilan bog'liq. Shu bilan birga, turmush o'rtoqlarning nizolarsiz muloqot yuritish bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi ham katta ahamiyatga ega.

Oilaviy munosabatlarning muvaffaqiyatli bo'lishi ko'p jihatdan shaxsiy juftlik o'zaro ta'sir uslubining shakllanganligi, ya'ni: muloqot

xususiyatlari, atrofdagilar bilan aloqa usullari, kelishmovchiliklarni bartaraf etish yo‘llari, oiladagi psixologik mikroiqlimga bog‘liqdir.

Test savollari:

1. Tarbiyaning ta‘rifini to‘g‘ri belgilang.

A) Bu shaxsning ijtimoiy, ma‘naviy va ishlab chikarish faoliyatiga tayyorlash maksadida uning ma‘naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta‘sir ko‘rsatish jarayonidir;

B) Bu bevosita, kishilarni ijod kilishga, mehnat bilan shug‘ullanishga undaydigan jarayondir;

V) Uning yordamida kishi bilim, ko‘nikma va malakalarni nisbatan osonlik bilan egallab oladi va biror faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug‘ullanadi.

2. Tarbiyaning psixologik asoslari nimalardan iborat.

A) Odamda ma‘lum bir odatlar, xulq-atvor sifatleri, e‘tikod va dunyokarashni tarkib toptirish;

B) Bolalarda jamiyatning axlokiy normalariga javob beradigan xulk-atvor, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish;

V) Odamning tabiatiga xos bo‘lgan asosiy shaxs xususiyatlarini shakllantirish.

3. Inson shaxsi qaysi omillar ta‘sirida tarkib topadi.

A) Tashqi ijtimoiy muhit;

B) Uzoq muddat davomida beriladigan ta‘lim-tarbiya va nasliy yo‘l bilan o‘tadigan irsiy omillar;

V) Barcha javoblar to‘g‘ri.

4. ”Eskini o‘zlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo‘la oladi” – bu fikr kaysi allomaga tegishli.

A) Arastu;

B) Konfutsiy;

V) A. Avloniy.

5. Ta'lim va tarbiyaning birligi nimalardan iborat.

A) Ular umumiy masalani yechishga, bola shahsining shakllantirishga uning qobiliyatining rivojlantirishga karatilgan.

B) Talim – bu tarbiya bilan bog'lik bo'lmagan mustakil xarakterga ega jarayon.

V) Tarbiya har doim ham ta'lim bilan chambarchas bog'lik bo'lmasligi mumkin.

6. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan kimlar shug'ullanadi.

A) Oila, mahalla, ta'lim muassasalari;

B) Ommaviy axborot vositalari, huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar, ilmiy-pedagogik kadrlar;

V) Barcha javoblar to'g'ri.

6-MAVZU: TA'LIM MUHITI QULAYLIGI VA XAVSIZLIGINI PSIXOLOGIK BAHOLASH

Ta'lim muassasasidagi xavfsiz muhitni to'liq o'rganish, uning barcha jihatlarini yoritish psixologik iqlim (keyingi o'rinlarda — PI) kabi muhim hodisaga e'tibor qaratmasdan imkonsizdir. PIning ta'lim muhitining ajralmas qismi sifatida tahlil qilish mumkin. Ma'lumki, ijobiy psixologik iqlim nafaqat alohida jamoaning, balki butun ta'lim muassasasining samarali faoliyat yuritishiga yordam beradi.[59]

Zamonaviy odamlarning (ayniqsa, ta'lim tashkilotlarida tahsil olayotgan o'quvchilarning) hayoti jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy tendensiyalarga muvofiq ravishda tobora murakkablashib bormoqda. Shaxsiy intilishlar ortib borayotgan bir paytda, bolalarning ta'lim jarayoniga psixologik jihatdan jalb etilishi darajasi ham oshmoqda.

Shu sababli, ta'lim tashkilotida shakllangan qulay psixologik iqlim psixologik xavfsizlikni ta'minlash uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni o'zida mujassam etadi va bu esa o'z navbatida shaxsning ijtimoiy faolligini rivojlantirish uchun qulay zamin yaratadi.

Qator psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni isbotlaganini ta'kidlaydi: psixologik iqlim (PI) jamoa a'zolarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga, shuningdek, ularning ushbu jamoada bo'lishdan qoniqish darajasiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.[24] Bu ayniqsa muhim omil bo'lib, ta'lim muassasasidagi PI va u yerda o'quvchilar, pedagogik xodimlar, ota-onalar (yoki ularning qonuniy vakillari) uchun psixologik xavfsizlikni ta'minlaydigan sharoitlarni yaratish haqida gap ketganda albatta hisobga olinishi zarur.

PIning xususiyatlari, uning tavsiflari va tarkibiy komponentlariga oid masalalarni o'rganish ko'plab xorijiy va mahalliy olimlarni qiziqtirgan. Ushbu mavzuni psixologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilish va ishlab chiqishga o'z hissasini quyidagi olimlar qo'shgan: I. P. Volkov, E. S. Kuzmin, G. A. Mochenov, K. K. Platonov, B. D. Prygin, V. M. Shepel, A. I. Sherbakova va

boshqalar.[80] Xorijiy psixologlardan esa bu sohada D. Litvi, M. Armstrong, R. Stringer va boshqalar[97] izlanish olib borganlar.

Pedagogik yondashuv nuqtayi nazaridan PI muammolarini o'rganishda quyidagi mahalliy olimlar o'z tadqiqot g'oyalari bilan ajralib turgan: I. F. Isayeva, V. I. Zagvyazinskiy, V. A. Slastenin va boshqalar.

O'tkazilgan tahlilimiz shuni ko'rsatdiki, "psixologik iqlim" (PI) tushunchasining mazmuni va uni ifodalovchi ta'riflarni o'rganish natijasida jahonda hali hanuzgacha bu tushunchaning yagona, aniq va har tomonlama mukammal ta'rfi mavjud emas. Bu holat yana bir bor ushbu hodisaning murakkab va ko'p qirrali ekanligini tasdiqlaydi.[76]

Shunga qaramay, xalqaro ilmiy adabiyotlarda PI tushunchasiga nisbatan umumiy bir yondashuv mavjud – ya'ni, tadqiqotchilar PI ni guruh (jamo) a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar prizmasida ko'rib chiqish lozim, deb hisoblaydilar. Rus olimlari esa PI ni jamoaning ijtimoiy-psixologik muhitini tahlil qilish va undagi shaxslararo munosabatlar darajasini baholash orqali tushuntirishga moyil ekanliklarini ko'rsatmoqda.[47]

Shubhasiz, psixologik iqlim (PI) bevosita shaxslararo munosabatlarda namoyon bo'ladi, ya'ni u jamoada samarali hamkorlik faoliyatiga qanchalik to'sqinlik qilishi yoki aksincha, uni rag'batlantirishi bilan ifodalanadi.[5]

Ta'lim muassasalarida qulay PI ni shakllantirish muammosini hal etishda fanlararo yondashuv nuqtai nazaridan bu juda muhim ahamiyatga ega. Muassasada PI xususiyatlarini ko'rsatuvchi belgilar tarbiyaviy ishlar sifati, jamoaning ichki jipsligi va samaradorligining muhim ko'rsatkichlari bo'lib xizmat qiladi, shuningdek, o'quvchilarning ta'lim dasturini muvaffaqiyatli o'zlashtirishida muhim omil hisoblanadi.

Ta'lim muassasasi jamoasining iqlimi, boshqa har qanday jamoa kabi, avvalo, hamkorlikdagi faoliyatga xos bo'lgan muhit bilan tavsiflanadi. Bu muhit ishtirokchilarning psixologik xususiyatlari va ularning emotsional holatini hisobga oladi. Jamoada hukm surayotgan muhit uning a'zolarining psixologik kayfiyatida o'z aksini topadi.

PI (psixologik iqlim)ni baholashda ijobiy muhitni shakllantirishga ta'sir ko'rsatuvchi xarakterli omillardan biri bu — jamoada shaxslararo munosabatlar xususiyatlarining tavsifidir. Shubhasiz, guruhdagi emotsional-shaxsiy aloqalarning buzilishi o'zaro hamkorlik qilayotgan ishtirokchilarda umumiy ish samaradorligi va undan qoniqish darajasining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, jamoaviy o'zaro ta'sir samaradorligiga rahbarlik yoki liderlik uslubi ham bevosita ta'sir qiladi. Ko'p bora tasdiqlanganidek, hamkorlik uslubiga ega bo'lgan o'quv jamoalari, raqobatga asoslangan tashkilotlarga qaraganda, ta'lim jarayoniga xos umumiy muhit hamda faoliyat natijalari bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga erishadilar. Yuqorida keltirilgan dalillardan kelib chiqib, ta'limiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirning yuqori darajadagi ahamiyati haqida xulosa qilish mumkin.

Ushbu ichki guruhiy yaxlitlikni shakllantirish guruh a'zolari fikrlarining o'xshashligi, qarashlar va baholarning yaqinlashuvi, hissiyotlar, harakatlar, individual-shaxsiy xususiyatlar hamda intellektual darajadagi umumiylik orqali amalga oshiriladi — bularning barchasi jamoaning jipslashuviga, umumiy qadriyatlar va manfaatlarning aniqlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli, ta'lim muassasasi rahbarining ustuvor vazifalaridan biri — shaxslararo munosabatlar darajasini yaxshilash va natijada pedagogik hamda o'quv jamoasidagi psixologik iqlimni (PI) optimallashtirish hisoblanadi.[7]

Shaxslararo munosabatlar va ishchan aloqalarning optimal darajasini saqlab turish, bu borada yaratilgan ijobiy emotsional muhit asosida, nafaqat ta'lim oluvchilar jamoasining yuqori ish qobiliyati va samaradorligida namoyon bo'ladi, balki ta'lim muhitining psixologik xavfsizligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Yana bir bor ta'kidlash kerakki, ta'lim muassasalari PI'ining farqlanuvchi xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- u jamoa a'zolarining hayot faoliyati bilan chambarchas bog'liq;
- PI darajasi turli o'quv jamoalarida (sinf, parallel sinflar, ta'lim muassasasi doirasida) bir xilda namoyon bo'lmaydi;

- u guruh a'zolariga, demak, ularning psixologik holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

PI (psixologik iqlim) — bu axloqiy-etik mikroiklim va ma'naviy muhitning murakkab uyg'unligidan iborat bo'lib, u ta'limiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari — ma'muriyat, pedagogik xodimlar, o'quvchilar hamda ularning ota-onalari (yoki qonuniy vakillari)ga bog'liq. [23]

Ta'lim muassasasida PI ni shakllantirishda, eng avvalo, umumiy axloqiy qadriyatlarga tayanuvchi shaxslararo munosabatlar katta ahamiyatga ega. Bu, birinchi navbatda, rahbariyat va ta'lim muassasasining pedagogik jamoasi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga taalluqlidir.

Ta'lim muassasasida psixologik iqlim (PI)ni shakllantirish pedagogik takt ta'siriga bo'ysunadi. Bu esa pedagogik xodimlar va ta'lim muassasasi rahbarlarining irodaviy fazilatlari, his-tuyg'ularni mos ravishda ifodalash ko'nikmalari hamda yuqori intellektual rivojlanishining uyg'unligidan iboratdir.

Pedagogik takt o'z ifodasini ko'plab jihatlarida va nozik tomonlarda topadi: pedagogik xodim (yoki rahbar)ning tashqi ko'rinishida, ularning o'quvchilar, ota-onalar (qonuniy vakillar), hamkasblar bilan muloqot olib borish mahoratida — bu e'tibor va chuqur hurmat bilan tinglay olish, ixchamlik, odob, talabchanlik va adolatli yondashuv kabi jihatlarni o'z ichiga oladi.[76]

Psixologik iqlim (PI)ning poydevori sifatida ta'lim muassasasida o'quvchilar bilan pedagogik xodimlar, pedagogik jamoa bilan rahbariyat o'rtasidagi masofa (subordinatsiya) mavjudligi qaraladi. Bu subordinatsiya — o'zaro hurmat va muloyimlikning kafolati bo'lib xizmat qiladi hamda hech bir tomon tomonidan buzilmasligi lozim.

Odatda, bu masofa aniq ifodalangan rasmiy qoidalar emas, balki nozik shakllangan, deyarli sezilmaydigan yozilmagan qoidalar ko'rinishida mavjud bo'ladi. Biroq ularning buzilishi darhol seziladi va deyarli har doim PIga salbiy ta'sir ko'rsatadigan oqibatlarga olib keladi.

Ta'lim muassasasi yoki uning alohida guruhidagi (masalan, alohida sinfdagi) psixologik iqlimning (PI) mavjud holati haqida obyektiv xulosalar chiqarish uchun, bu guruhga qanday yo'l bilan va aynan qaysi jihatlar orqali ta'sir ko'rsatish lozimligini bilish maqsadida, ma'lum baholash ko'rsatkichlariga tayanish zarur bo'ladi.

PI bu — jamoaning (bizning holatda — ta'lim muassasasi jamoasining) holatini ifodalovchi murakkab xususiyatlar majmuasi bo'lib, turli sifatlarning yig'indisidan iborat kompleks tushuncha ekanligini inobatga olgan holda, uni hatto eng ko'p o'lchovli indikator yoki keng qamrovli metodika orqali ham to'liq o'lchab bo'lmasligi ayon bo'ladi.

Ta'limiy munosabatlar ishtirokchilari o'rtasida sog'lom PIning shakllantirish va rivojlantirishda quyidagi muhim xususiyatlar hisobga olinishi zarur:[26]

- o'z fikrini ochiq ifoda etish va uni atrofdagilar tomonidan xavfsiz tarzda qabul qilinishi sharoitida erkin qarashlarga rioya qilish imkoniyati;

- ta'limiy munosabatlar ishtirokchilari tomonidan zarur hollarda yordam ko'rsatishga yo'naltirilganlik va o'zaro yordamga intilish;

- ongli mas'uliyat, barqaror intizom va ta'lim jamoasining bir-biriga nisbatan yuqori talab darajasi, shuningdek, ishonchning yuqori darajasi — jamoaning mustahkam xususiyati sifatida;

- jamoaviy va individual mas'uliyatning yuqori darajasiga yo'naltirilganlik;

- o'quvchilar va pedagogik xodimlarning ta'lim muassasasi hayotidagi muhim qarorlarni qabul qilishda ishtirok etish imkoniyati;

- sinf va ta'lim muassasasi faoliyatiga oid maqsad va vazifalar haqida xabardorlik;

- ma'lum bir pedagogik jamoaga (sinfga, maktabga va boshqalarga) mansublikdan qoniqish.

Yuqorida aytilganlarning barchasidan kelib chiqib, psixologik iqlim (PI) ikki asosiy komponentdan shakllanadi: bu — qoniqarli shaxslararo munosabatlar va faoliyatga bo'lgan munosabat (pedagogik xodimlarda — kasbiy faoliyatga, o'quvchilarda — o'quv faoliyatiga va

hokazo). Eng uyg'un PI bu — ishtirokchilarning ta'lim jarayoniga faol jalb qilinishiga, ularning yuqori darajadagi qoniqish holatining shakllanishiga imkon yaratadigan muhit bo'ladi. Bu holat birgalikdagi faoliyat davomida optimal darajadagi qulaylik, jamoaning yuqori darajadagi jipsligi, guruh ichidagi ishonchli va bag'rikeng munosabatlar, shuningdek, o'quvchilarning o'quv natijadorligini va pedagogik xodimlar, shu jumladan ta'lim muassasasi ma'muriyatining kasbiy faoliyatini uzluksiz oshirish uchun zarur sharoitlar bilan ifodalanadi. PI ta'lim muassasasining murakkab kompleks xususiyati bo'lgani sababli, uni baholash va o'lchash turli xildagi metodikalar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Nafaqat ta'lim muassasasini, balki ma'lum belgilarga asoslanib ajratilgan istalgan insonlar guruhini ham jamoa nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish mumkin. Shu sababli, "guruh" (jamo) mezonlariga nafaqat o'quv sinfi, balki o'quvchilarning norasmiy kichik guruhlari ham mos keladi. Shunga asosan, "guruh"ni birlashtiruvchi mezonlar sifatida ko'pincha quyidagilar qabul qilinadi:[6]

- guruh a'zolarining bir-biri bilan bevosita shaxsiy aloqasi, o'zaro ta'siri va o'zaro ta'sirchanligi, umumiy maqsad va faoliyat, hissiyotlar, qadriyatlar va normalar, g'oyalar birligi;

- funksional vazifalar va rollarning taqsimlanishi, vaqt mobaynida nisbatan barqarorlik hamda ma'lum bir makondagi joylashuv.

Guruhning (bu yerda biz umumta'lim muassasasi jamoasini kichik guruh – masalan, o'quv sinfi sifatida ko'rib chiqyapmiz) asosiy parametrlariga uning tuzilmasi va kompozitsiyasi kiradi.

Tuzilma deganda guruh ichidagi aloqalar majmuasi tushuniladi: bu aloqalar rasmiy yoki norasmiy, funksional yoki emotsional va boshqacha bo'lishi mumkin. Ular guruhning alohida a'zolari (ta'lim muhiti ishtirokchilari) o'rtasida ham, ushbu tuzilmaning elementlari bo'lgan mikro-guruhlar o'rtasida ham shakllanishi mumkin.

O'z navbatida, guruh kompozitsiyasi deganda uning a'zolariga xos bo'lgan shaxsiy xususiyatlar majmuasi tushuniladi. Bu xususiyatlar

guruhni yagona butunlik sifatida tavsiflashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- jins,
- yosh,
- milliy va konfessional (diniy) mansublik,
- ta’lim darajasi,
- ijtimoiy maqom,
- shuningdek, individual-psixologik xususiyatlar.

Ta’lim muhitining psixologik xavfsizligini shakllantirish va qo‘llab-quvvatlashga kuchli ta’sir ko‘rsatadigan ijtimoiy-psixologik guruh hodisalari alohida tahlil qilish uchun katta qiziqish uyg‘otadi. Ular quyidagilardir:

- ❖ ta’lim muassasasidagi psixologik iqlim (shu jumladan, alohida guruhlardagi holat);
- ❖ jamoaning spalochganlik (birlik) darajasi;
- ❖ rasmiy va norasmiy tuzilmalar muvofiqligi;
- ❖ shaxslararo munosabatlarning emotsional tus olishi va xarakteri;
- ❖ shaxslararo ziddiyatlarning mavjudligi/yoki yo‘qligi;
- ❖ shaxs va guruh o‘rtasidagi moslik muammolari;
- ❖ yetakchilik va guruh rollari bilan bog‘liq muammolar;
- ❖ guruh motivatsiyasi xarakteri va uning guruh oldidagi vazifalarga moslik darajasi va boshqa shu kabi psixologik-ijtimoiy hodisalar.

PI (psixologik iqlim)ning shakllanish jarayoni o‘zining ko‘p qirraliligi va ko‘plab o‘zgaruvchan omillar ishtirok etishi tufayli uzoq vaqt davomida yuzaga keladi va tashkilotning turli ichki tuzilmalarida bir xil bo‘lmagan xususiyatga ega bo‘lishi mumkin. Biroq aniq aytish mumkinki, ta’lim muassasasining umumiy PIsi uning alohida tuzilmalari (sinf, bo‘lim, jamoa va h.k.) ustidan asosiy, boshqaruvchi ta’sirga ega bo‘ladi.[78]

PIni faqat lokal darajada — masalan, faqat bitta sinf yoki alohida bo‘limda — saqlab qolish yoki unga asoslangan psixologik xavfsizlik muhitini shakllantirish mumkin emas. Aksincha, umumiy

tizimning qayta tashkil etilishi, ya'ni butun ta'lim muassasasining psixologik iqlimini yaxshilashga qaratilgan yondashuv — barcha ishtirokchilar (o'quvchilar, o'qituvchilar, rahbariyat, ota-onalar) uchun farovonlik va ulardagi salohiyatni maksimal darajada ochib berishning garovidir.

Ushbu barqaror va ijobiy PIni shakllantirish va saqlab qolish bo'yicha uzoq davom etadigan va mehnat talab qiladigan jarayon quyidagilarga tayanadi:

ishtirokchilarning birgalikdagi faoliyatiga;

hissiy almashinuvga;

o'z fikr va qarashlarini erkin va qo'rqmasdan ifoda etish imkoniyatiga;

holatga bog'liq jamoaviy kayfiyatlarning shakllanishi va mustahkamlanishiga.

Ko'pincha PI (psixologik iqlim) holatini tahlil qilishning asosiy birligi kichik guruh bo'ladi, u odatda ikki nafardan o'ttiz nafargacha ishtirokchini o'z ichiga oladi.

Bunday hollarda diagnostik vositalar majmuasiga butun guruhni yaxlit tizim sifatida baholashga yo'naltirilgan metodikalar kiritilishi mumkin. Shu sababli, ushbu metodikalarni ta'lim jarayonidagi barcha ishtirokchilar orasida yoki hech bo'lmaganda ularning aksariyat qismida o'tkazish talab etiladi.

Shundan so'ng guruh ko'rsatkichlari (indekslari) hisoblab chiqiladi, bu esa ta'lim muassasasidagi PIning aktual holatini to'liq tasvirlovchi manzarani yaratishga imkon beradi.

Bunga parallel ravishda, shaxsga xos individual xususiyatlarni ham hisobga olish muhimdir. Shuning uchun, "guruh" va "shaxslararo munosabatlar" ko'rsatkichlarini o'rganishga yo'naltirilgan kompleks testlar majmuasidan tashqari, shaxsning ayrim jihatlarini rivojlanish darajasiga ham yetarli e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Faqat shunday ko'p o'lchovli va kompleks yondashuv orqali ta'lim muassasasidagi PI (psixologik iqlim) holatini to'g'ri baholash mumkin bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, psixologik jihatdan xavfsiz ta'lim muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodikalar majmuasini o‘tkazish jarayonida ishonchli va haqiqatga yaqin natijalarga erishish uchun bir qator muhim qoidalarga rioya qilish lozim. Ayniqsa, bu holat guruh ichidagi ijtimoiy-psixologik hodisalarni baholashda, o‘zaro baholashga asoslangan metodikalardan foydalangan holda o‘tkaziladigan tadqiqotlar uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur metodikalarga xususan “Sotsiometriya”, “Referentometriya” va boshqalar kiradi. Quyida keltirilgan asosiy shartlar bunday tadqiqot jarayonlarini samarali tashkil etishda muhim o‘rin tutadi:[75]

- ❖ Tadqiqot protsedurasining reglamentlanganligi – tadqiqot aniq boshlanish va tugash vaqtlariga ega bo‘lgan belgilangan davomiylik doirasida olib borilishi lozim;

- ❖ Guruh a‘zolari o‘rtasida yetarlicha tajribali o‘zaro munosabat mavjud bo‘lishi – ya’ni ishtirokchilar kamida 6 oy davomida bir jamoada bo‘lgan bo‘lishi tavsiya etiladi. Bu ularga yetarli darajada muloqot va hamkorlik tajribasini ta’minlaydi;

- ❖ Protsedura qoidalariga rioya etilishi – testlarni guruhli blanklarda yoki kompyuter orqali o‘tkazishda ta’lim muassasasi rahbariyati vakillarining (direktor, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari, sinf rahbari va boshqalar) xonada bo‘lishi tavsiya etilmaydi. Faqat ular ham ishtirokchi sifatida testda qatnashayotgan hollarda bundan istisno qilinadi;

- ❖ Mutaxassisning kontakt o‘rnatish qobiliyati – tadqiqotni olib boruvchi psixolog ishtirokchilar bilan ishonchli aloqa o‘rnata olishi, ularda qiziqish uyg‘otishi, musbat ruhda testga tayyorlashi lozim. Ayniqsa, metodikalar hajman katta bo‘lsa, bu holat muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Chunki ijtimoiy-psixologik hodisalar dinamik xarakterga ega bo‘lib, uzoq davom etuvchi testlar ishtirokchilarning charchashi sababli ishonchsiz natijalarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois, samimiylilik va vijdonan ishtirok etish muhim;

- ❖ Baholash tartibining qat’iyligi (intizomiy jihat) – tadqiqot davomida ishtirokchilarni maslahatlashishi, o‘zaro suhbat qurishi (maslahatlar, hazillar va h.k.) qat’iy taqiqlanadi;

❖ Olingan natijalarning maxfiyligi – ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar natijalari, ayniqsa individual baholar bo'yicha ma'lumotlar oshkor etilmasligi kerak. Aks holda bu psixologik iqlimning yomonlashishiga olib keladi;

❖ Tanlanmaning keng qamrovliligi – testda ishtirok etuvchilarning soni ta'lim muassasasi yoki alohida sinf (bo'linma) a'zolarining 90 foizidan kam bo'lmasligi lozim;

❖ Metodikalarning o'tkazilish chastotasi – bunday ijtimoiy-psixologik baholash metodikalari uch oydan ko'p bo'lmagan oraliqda takroran qo'llanishi mumkin, ya'ni bir oydan kam oraliqda ularni o'tkazish maqsadga muvofiq emas.

Yuqoridagi shartlarga rioya qilish PI (psixologik iqlim) holatini haqqoniy baholashga xizmat qiladi hamda ta'lim muassasasida sog'lom psixologik muhitni shakllantirish imkonini yaratadi.

Kollektivga xos bo'lgan qo'shimcha miqdoriy tahlil ko'rsatkichlari quyidagi amallar orqali aniqlanishi mumkin: “guruhlash”, “statistika”, “reytinglarni hisoblash” va boshqalar.

Ekspert xulosasida quyidagi majburiy jihatlar uchta asosiy bo'limda aks ettirilishi muhim:

1. Kirish qismi – tadqiqotning maqsadi, vazifalari, o'tkazilgan shart-sharoitlar va ishlatilgan metodikalar haqida umumiy ma'lumot;

2. Asosiy qism – guruhdagi ijtimoiy-psixologik jarayonlar holatini batafsil tahlil qilish, olingan natijalar, kuzatilgan muammolar va ijobiy tomonlar;

3. Tavsiyalar / takliflar – jamoaning ijtimoiy-psixologik holatini optimallashtirish va guruh ichidagi ijtimoiy hodisalarni yaxshilash bo'yicha aniq chora-tadbirlar.

Ushbu yondashuv psixologik iqlimni chuqur tahlil qilishga va ta'lim muassasasi muhitini yaxshilash bo'yicha samarali qarorlar qabul qilishga imkon beradi.

Guruhiy tekshiruv natijalari bo'yicha psixologik xulosaning kirish qismida quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak:

tekshiruvdan o'tgan guruhning son jihatidan tarkibi (nechta a'zo ishtirok etganligi);

guruhning aynan shu tarkibda qancha vaqt davomida birgalikda faoliyat yuritgani;

guruhdagi ierarxik tuzilma (a'zolar o'rtasidagi bo'ysunish munosabatlari);

guruhning ijtimoiy-demografik tarkibi;

pedagogik xodimlarning ta'lim darajasi va kasbiy malakasi;

birgalikdagi faoliyatning shart-sharoitlari, uning xarakteri va o'ziga xos xususiyatlari;

guruhning birgalikdagi faoliyatidagi samaradorlik va mahsuldorlik darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar.

Mazkur kirish qismi ekspert xulosasining umumiy kontekstini aniqlashtiradi va asosiy tahlil uchun zarur kontekstual asosni ta'minlaydi.

Ijtimoiy-psixologik parametrlar tavsifining asosiy qismi, tanlanma hajmi va qo'llanilgan metodikalarning xususiyatlarini hisobga olgan holda, jamoa a'zolarining status-rol differensiallashuvini ko'rsatishi kerak. Unda quyidagi aniqlangan xususiyatlarga e'tibor qaratiladi:

guruhda eng ko'p va eng kam obro'ga ega bo'lgan a'zolarining mavjudligi (yaqqol/g'ayri-rasmiy yetakchilar);

guruhga eng ko'p va eng kam moslashgan a'zolar;

liderlik, axloqiy, professional va boshqa sifatlar bo'yicha eng yuqori va eng past baholangan a'zolar;

diadik munosabatlar (ya'ni, ikki a'zo o'rtasidagi aloqalar) doirasidagi holatlar: ularning soni, tarkibi, mavjud mojarolar, bir-birini qabul qilmaslik holatlari va potentsial nizolar;

guruh ichidagi formal va noformal tuzilmalarda diametral qarama-qarshi status-rol pozitsiyalarida turgan a'zolar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va munosabatlarning xususiyatlari;

guruhdagi emotsional va ishbilarmon yetakchilar;

jamoaviy motivatsiya strukturasida ustun bo'lgan motivlar.[76]

Ushbu bo‘lim guruh ichidagi ijtimoiy-psixologik holatni chuqur tahlil qilishga xizmat qiladi hamda psixologik xavfsizlik va jamoaviy samaradorlikni baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, asosiy qism quyidagilarni ham o‘z ichiga oladi:

mikroguruhlar tarkibi va ularning mazmuniy xususiyatlari haqida tavsif;

o‘quvchilar, pedagogik xodimlar, ota-onalar (yoki qonuniy vakillar) jamoasida mavjud bo‘lgan ichki guruh hodisalarining hozirgi rivojlanish darajasi yoki mavjudligi haqida umumlashtirilgan tavsif;

guruhda mavjud ichki guruh fenomenlari (masalan, guruh dinamikasi bilan bog‘liq xususiyatlar) bo‘yicha umumiy xulosa va umumlashtirilgan tavsif;

ijtimoiy-psixologik fenomenlarga xos guruh indeksleri qiymatlarini tahlil qilish va qayd etish (ular orasida jipslik, moslashuvchanlik, integrallashgan referentlik kabi ko‘rsatkichlar bo‘lishi mumkin).

Bu qismlar guruh ichidagi ijtimoiy-psixologik holatni kompleks tarzda baholashga, shuningdek, uni rivojlantirish yo‘nalishlarini belgilashga xizmat qiladi.

Hisobotning yakuniy qismida ichki jamoaviy hodisalarining ijtimoiy-psixologik holatini chuqur tahlil qilish asosida psixologik iqlimni (PI) optimallashtirish (muvozanatlashtirish/yaxshilash) bo‘yicha tavsiya etilgan takliflar bayon etiladi. Ushbu bo‘lim quyidagi tavsiyalarni o‘z ichiga olishi mumkin:

jamoaa yoki tashkilot strukturasi qayta tashkil etilishi (reorganizatsiyasi) bo‘yicha uslubiy tavsiyalar;

guruh a‘zolari o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlarni psixokorreksiya qilish, ya‘ni nizolarni oldini olish uchun profilaktik choralar;

o‘tkazilgan tadqiqot natijalari asosida ayrim jamoaa a‘zolarida aniqlangan muammolar asosida individual psixoprofilaktik yoki psixokorreksion ishlar olib borish bo‘yicha tavsiyalar.

Qator tadqiqotlar asosida biz quyidagicha xulosa qilishimiz mumkin:

ta'lim tashkilotidagi psixologik iqlim (PI) qulay bo'lishi mumkin, agar:

tashkilotda pedagogik tarkibning barqarorligi ta'minlansa;

ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari o'rtasidagi muloqot sifati ustida doimiy ish olib borilsa (ya'ni pedagoglar va o'quvchilar, pedagoglar va rahbariyat, pedagoglar va ota-onalar (yoki qonuniy vakillar) o'rtasida);

ta'lim tashkiloti tomonidan belgilangan xulq-atvor qoidalarining aniq va izchil rioya qilinishi ta'minlansa.[12]

Shunday qilib, bunday murakkab tizim — psixologik iqlimning har bir mezonini asoslash uchun psixologiyada isbotga asoslangan yondashuvga tayanish muhim hisoblanadi. Bu yondashuv yordamida valid metodikalar orqali obyektiv baho berish imkonini beradi.

Biroq bu bilan bog'liq ravishda quyidagi asosli savollar paydo bo'lishi mumkin: ta'lim muassasasida yaratilayotgan tuzilma haddan tashqari qat'iy va qotib qolgan bo'lib qolmaydimi?

Psixologik xavfsizlikni ta'minlash o'rniga, qat'iy nazorat ostidagi muhit vujudga kelmayaptimi? Natijada, ijodiy atmosfera o'rniga, bezovtalik va shafqatsiz bo'ysunish muhiti shakllanmayaptimi?[76]

Bunday salbiy holatlardan qochish yo'llaridan biri — bu ta'lim va tarbiya jarayonida insonparvarlik prinsiplarini qo'llashdir. Ya'ni, o'quv masalasi yoki axloqiy-etika muammosini hal etishda pedagogik xodim va o'quvchilar o'rtasidagi ochiq muloqot, hamfikrlik, maslahatlashuv yo'lini tanlash muhim hisoblanadi.

7-MAVZU: XAVFSIZ TA'LIM MUHITINI TA'MINLASHNI REJALASHTIRISH VA NAZORAT USULLARI

Ta'lim tizimidagi psixologik amaliyotning vazifalaridan biri — jamiyatni yangi muammolardan himoya qilishdan iborat bo'lib, shu asosda psixologik jihatdan xavfsiz va qulay ta'lim muhitini yaratish bo'yicha eng muhim faoliyat yo'nalishlari shakllanadi.

I. Psixologik profilaktika – ta'lim-tarbiya jarayonining barcha ishtirokchilarining shaxsini har tomonlama rivojlantirishga ko'maklashish, o'zaro ta'sir jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan shaxsiy buzilishlarning oldini olish, psixologik zo'rvonlikning destruktiv ta'sirini anglashda yordam berish. Psixoprofilaktik ishlar olib borilishi natijasida tarbiya-ta'lim jarayoni ishtirokchilarining ijtimoiy-psixologik kompetentligi oshadi hamda ularning xavfsiz o'zaro munosabatlariga oid qoidalar shakllanadi.[10]

Ushbu yo'nalishning vazifalari pedagoglar va bolalarda psixologik bilimlarga ehtiyojni shakllantirish, bu bilimlarni bola bilan ishlashda yoki o'zini rivojlantirish maqsadida qo'llash istagini uyg'otish, bolani har bir yosh bosqichida to'laqonli ruhiy rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, shaxs va intellektning shakllanishida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan buzilishlarning oldini olish zarurati bilan belgilanadi. Psixoprofilaktik ishlar asosan pedagogik jamoa a'zolari, ota-onalar va bolaning, o'smirning shaxsini shakllantirishga ta'sir ko'rsatuvchi boshqa kattalar bilan olib boriladi.

Profilaktika quyidagi tamoyillarni amalga oshirishni nazarda tutadi:

- kompleks yondashuv;
- aniq yo'naltirilganlik (maqsadli auditoriyaga moslashtirish);
- ommaviylik;
- ijobiy axborot yetkazish;
- salbiy oqibatlarni minimallashtirish;
- ishtirokchilarning shaxsiy qiziqishi va mas'uliyati;

- shaxsning maksimal faolligi;
- kelajakka yo‘naltirilganlik.[39]

Psixologik-pedagogik profilaktik ishlarning turli shakllari mavjud.

1. Ijtimoiy muhitni tashkil etish – bu psixologik jihatdan xavfsiz va qulay muhitni yaratish uchun ijtimoiy omillarga ta’sir ko‘rsatishni nazarda tutadi. Ushbu ta’sir butun jamiyatga (ta’lim muassasalariga va ularda sodir bo‘layotgan jarayonlarga nisbatan jamoatchilik fikrini shakllantirish), muayyan ijtimoiy guruhga (oilal, maktab, sinf) yoki aniq bir shaxsga qaratilgan bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy muhitni tashkil etish quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- ijtimoiy reklama yaratish;
- submadaniyat bilan ishlash;
- ta’lim muassasalarida xavfsiz va qulay muhitni yaratishga qaratilgan ishlarga odamlarni jalb qilishni nazarda tutuvchi volontyorlik harakatlarini yo‘lga qo‘yish.

2. Psixologik jihatdan xavfsiz va qulay ta’lim muhitining mohiyati hamda uning somatik va psixologik salomatlikka ta’siri haqida ma’lumot berish.

Ma’lumot berish – bu ma’ruzalar, suhbatlar, maxsus adabiyotlar va filmlarni tarqatish shaklida amalga oshiriladi. «Ushbu yondashuvning mohiyati shaxsning kognitiv jarayonlariga ta’sir ko‘rsatish orqali uning konstruktiv qarorlar qabul qilish qobiliyatini oshirishga harakat qilishdan iborat».[39]

Berilayotgan ma’lumot:

- faqat ta’lim muassasasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan turli tahdidlarning oqibatlarini muhokama qilish bilan cheklanmasligi,
- eng asosiysi, ta’lim jarayoni ishtirokchilarida xavfsiz ta’lim muhitiga nisbatan faol shaxsiy pozitsiyani shakllantirishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Muhim jihat shundaki, ma’lumotlar:

- o‘z vaqtida berilishi;

– yoshga, jinsga va boshqa xususiyatlarga muvofiq tarzda moslashtirilgan bo‘lishi kerak.

Mazkur ma’lumot berish faoliyati, ayniqsa, pedagoglar va otalilar bilan olib borilayotgan ishlar uchun samarali hisoblanadi.

3. Ijtimoiy ahamiyatga ega ko‘nikmalarni faol ijtimoiy o‘rgatish, bu asosan guruhli ish shaklida amalga oshiriladi. Faol ijtimoiy o‘rgatish — insonlar o‘rtasidagi muloqotni belgilaydigan va unga hamrohlik qiladigan psixik hodisalarga qiziqishni uyg‘otgan holda, ruhiy hayotning ideal modellari — ya’ni psixik faoliyat madaniyatini ongli ravishda shakllantirishga yordam beradi. Ijtimoiy ahamiyatga ega ko‘nikmalarni faol o‘rgatish: – psixologik jihatdan xavfsiz muhitni yaratishda mustaqil yordam ko‘rsatish shakli sifatida ham qaraladi.

4. Sog‘lom turmush tarzini tashkil etish – bu sog‘liq, tashqi muhit va inson organizmi bilan uyg‘unlikda yashash hamda sog‘liq uchun shaxsiy javobgarlik tushunchalariga asoslanadi.

Insonning optimal ruhiy va jismoniy holatga erisha olishi va atrof-muhitning salbiy omillariga muvaffaqiyatli qarshilik ko‘rsatish qobiliyati ayniqsa qadrlil xisoblanadi.

Sog‘lom turmush tarzi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- sog‘lom ovqatlanish,
- muntazam jismoniy mashg‘ulotlar,
- mehnat va dam olish tartibiga rioya qilish,
- tabiat bilan muloqot qilish,
- ortiqcha odatlarni istisno etish.

Bunday turmush tarzi ekologik tafakkurga tayanadi va jamiyat taraqqiyot darajasiga bevosita bog‘liq bo‘ladi.

5. Shaxsiy resurslarni faollashtirish.

Bunday resurslar sifatida quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- sport bilan faol shug‘ullanish,
- ijodiy o‘zini ifoda etish,
- muloqot va shaxsiy o‘rishni qo‘llab-quvvatlovchi guruhlarda ishtirok etish va boshqalar.

Bu omillar insonning faolligini, sog'lig'ini va tashqi salbiy ta'sirlarga nisbatan barqarorligini ta'minlaydi.

6. Ta'lim muhitidagi tahdidlarning salbiy oqibatlarini minimallashtirish — bu usul salbiy oqibatlar allaqachon yuzaga kelgan hollarda qo'llaniladi va takroriy holatlar yoki ularning salbiy oqibatlarining oldini olishga yo'naltiriladi.

- Bunga quyidagilar misol bo'la oladi:
- o'qituvchilar, ota-onalar yoki bolalarga zaruriy ma'lumotlarni yetkazish,
 - ularga o'z vaqtida psixologik, ijtimoiy, tibbiy va boshqa yordam ko'rsatish.

Umuman olganda, psixologik jihatdan xavfsiz va qulay ta'lim muhitini yaratishda psixologik-pedagogik profilaktikaning zarurati va samaradorligi shubhasizdir. Biroq bu faoliyat ekologik yondashuv asosida olib borilishi, ishtirokchilarning manfaatlarini hisobga olishi, shaxsiy resurslarni faollashtirishi, tizimli va izchil bo'lishi lozim.

Profilaktika ishlari guruhiiy va individual shakllarda amalga oshirilishi, turli yosh toifalari va ijtimoiy guruhlar bilan ishlashda qo'llanilishi mumkin. Bunday ishlarni amalga oshirishda ko'pincha ijtimoiy-psixologik o'qitishning faol usullari qo'llaniladi: munozaralar, treninglar, rolli o'yinlar, ijtimoiy samarali xatti-harakatlarni modellashtirish, psixoterapevtik metodikalar.

Qo'llanilayotgan usullarga qarab profilaktika quyidagi shakllarda amalga oshirilishi mumkin: ommaviy aksiyalar, treninglar, ta'lim dasturlari, psixologik maslahatlar, inqirozli vaziyatda yordam ko'rsatish va psixoterapiya.

II. Psixologik maslahat — tarbiyaviy-ta'limiy jarayon ishtirokchilariga o'zini anglash, ijobiy o'z-o'ziga munosabatni shakllantirish, qiyin hayotiy sharoitlarga moslashish, hissiy jihatdan qulaylikka erishish hamda konstruktiv shaxslararo munosabatlarni barpo etishda yordam ko'rsatishdir.[10]

Psixologik maslahat — bu mijozga psixologik yordam ko'rsatishga qaratilgan ijtimoiy va shaxslararo ta'sirning o'ziga xos turi sifatida qaraladi. Bunda maxsus tayyorgarlikka ega, malakali va

tegishli ijtimoiy vakolatlarga ega bo'lgan maslahatchi mijozga psixologik xarakterdagi muammo va qiyinchiliklarini hal etishda yordam beradi. Maslahat berishning asosiy maqsadi — mijozga o'z hayot makonida sodir bo'layotgan holatlarni tushunishga va emotsional hamda shaxslararo muammolarni hal qilishda ongli tanlov asosida belgilangan maqsadga yetishda ongli ravishda erishishga ko'maklashishdir.[27] Mijozlar soniga qarab, psixoterapiya va psixologik maslahatning individual va guruh shakllari ajratiladi.

Individual shakldagi maslahatning afzalliklari quyidagilardan iborat: muammoni chuqur va intensiv tarzda ishlab chiqish, tezroq natijaga erishish imkoniyati, mijozning individual xususiyatlarini yanada puxta hisobga olish, mijozning ochiqqligi darajasining yuqoriligi. Guruh shaklidagi maslahat esa quyidagi afzalliklarga ega: fikr-mulohaza olish imkoniyati; o'xshash muammolarga ega bo'lgan guruh a'zolari tomonidan emotsional qo'llab-quvvatlash va qabul qilish; o'zaro muloqot va hamkorlik orqali ko'nikma va malakalarni shakllantirish; iqtisodiy jihatdan tejamkorlik. Ish shaklini tanlash mijozning istagi, uning individual xususiyatlari, ko'tarilayotgan muammolarning mohiyati, tanlangan uslub va boshqa omillarga bog'liq.

Mutaxassis va mijoz o'rtasidagi muloqot xarakteriga qarab psixologik maslahat quyidagi shakllarda amalga oshiriladi: an'anaviy (yuzma-yuz bevosita muloqot) va masofaviy yoki bilvosita maslahat (masalan, ishonch telefoni yoki elektron pochta orqali).

III. Psixologik korreksiya – bu shaxsiy va kasbiy rivojlanishdagi og'ishlarni bartaraf etish, ruhiy salomatlikni muvozanatlashtirish hamda buzilishlarni yo'qotishga qaratilgan faol psixologik-pedagogik ta'sir ko'rsatish jarayonidir.[10]

Psixologik-pedagogik korreksiya – bu pedagog, psixolog va otionalarning hamkorlikdagi kasbiy faoliyat shakli bo'lib, u ruhiy rivojlanishdagi buzilishlarni tuzatishga qaratilgan psixologik ta'sirlar tizimiga asoslanadi. Ushbu faoliyat yoshga oid, sotsiomadaniy va individual rivojlanish me'yorlari haqidagi bilimlarga tayangan holda amalga oshiriladi.[74]

Korreksion tadbirlarni turli mezonlarga ko‘ra tasniflash mumkin.

1. Yo‘naltirilganlik xarakteriga ko‘ra:

- ❖ Simptomatik korreksiya – rivojlanishdagi og‘ir chetlanish belgilarini bartaraf etishga qaratilgan qisqa muddatli ta’sir;

- ❖ Kausal (sababli) korreksiya – buzilishlarning manbai va sabablariga qaratilgan ta’sir.

2. Mazmuniga ko‘ra quyidagi korreksiya turlari farqlanadi:

- kognitiv sohani (bilish faoliyati) korreksiyasi,
- shaxsning o‘zini korreksiya qilish,
- affektiv-irodaviy sohani korreksiya qilish (hissiyot va iroda bilan bog‘liq muammolar),
- xulq-atvorni korreksiya qilish,
- shaxslararo munosabatlarni korreksiya qilish,
- guruh ichidagi munosabatlarni korreksiya qilish,
- bolalar va ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlarni korreksiya qilish.

3. Mijoz bilan ishlash shakliga ko‘ra:

- individual shakl,
- guruhli shakl,
- individual-guruhli aralash shakl.

4. Dastur mavjudligiga ko‘ra:

- dasturlashtirilgan (oldindan rejalashtirilgan),
- improvizatsiyalangan (bevosita vaziyatga mos ravishda amalga oshiriladigan).

5. Tuzatuvchi ta’sirlarni boshqarish xarakteriga ko‘ra:

- direktiv (yaqqol boshqariladigan, mutaxassis tomonidan faol nazorat qilinadigan),
- nondirektiv (erkinroq, ishtirokchining tashabbusiga asoslangan).

6. Davomiyligiga ko‘ra korreksion tadbirlar quyidagicha tasniflanadi:

- Juda qisqa muddatli (juda tezkor) – daqiqalar yoki soatlar davom etadi va dolzarb, alohida ajralgan muammolar hamda nizolarni hal qilishga qaratiladi;

– Qisqa muddatli (tezkor) – bir necha soat yoki kun davom etadi.

Dolzarb muammoni hal qilish uchun qo'llaniladi;
– Uzoq muddatli – bir necha oy davom etadi, e'tibor markazida shaxsiy muammolar bo'ladi;

– Juda uzoq muddatli – bir necha yil davom etishi mumkin va ongli hamda ongsiz sohalarga taalluqlidir.

7. Hal qilinayotgan vazifalar ko'lami bo'yicha korreksion tadbirlar quyidagicha tasniflanadi:

– umumiy;

– qisman;

– maxsus.[74]

Psixologik jihatdan xavfsiz va qulay ta'lim muhitini yaratish jarayonida psixologik-pedagogik korreksiya metodidan foydalanish ijobiy xulq-atvoriy o'zgarishlarga erishishga qaratilgan bo'lib, quyidagilarni nazarda tutadi:

– shaxsda konstruktiv motivatsiyani shakllantirish;

– individual tajribani integratsiyalash;

– o'z-o'zini boshqarishni takomillashtirish;

– stressga bardoshlilikni oshirish va shaxs resurslarini kengaytirish;

– shaxsning ijtimoiy aloqalari va ijobiy ijtimoiy tajribasini kengaytirish;

– ijtimoiy moslashuv darajasini oshirish;

– xulq-atvor repertuaridagi kamchiliklarni bartaraf etish;

– noadekvat xatti-harakatlarni zaiflashtirish yoki yo'qotish;

– emotsional va jismoniy zo'riqishni kamaytirish (relaksatsiya).[27]

Psixologik-pedagogik korreksiya tadbirlarini amalga oshirishda, psixologik ta'sir strategiyasi va taktikasi, metodlari va vositalarini belgilovchi korreksion dasturlarni tuzish tamoyillarini hisobga olish lozim.

1. Korreksion, profilaktik va rivojlantiruvchi vazifalarning tizimlilik prinsipi. Psixologik ta'sir dasturi faqatgina rivojlanishdagi chetga chiqishlarni korreksiyalash yoki ularning oldini olishga emas, balki shaxsning uyg'un rivojlanishidagi potentsial imkoniyatlarini

to'liq amalga oshirish uchun eng qulay sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

2. Korreksiya va diagnostika birligi prinsipi. Bu prinsip psixologik yordam ko'rsatish jarayonining yaxlitligini ifodalaydi. Ya'ni, diagnostika (aniqlash) va korreksiya (tuzatish) bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular birgalikda shaxsga ko'rsatilayotgan psixologik ta'sirning uzluksiz va izchil jarayonini tashkil etadi.

3. Kausal (sababga yo'naltirilgan) korreksiyaning ustuvorlik prinsipi.

Bu prinsipga ko'ra, korreksion tadbirlarni o'tkazishda asosiy va ustuvor maqsad — rivojlanishdagi qiyinchiliklar va buzilishlarning sabablarini aniqlash va ularni bartaraf etishdan iborat bo'lishi kerak. Ya'ni, simptomlarni vaqtincha yo'qotish emas, balki ularning ildiz sabablari ustida ishlash muhim hisoblanadi.

4. Yoshga oid psixologik va individual xususiyatlarni hisobga olish prinsipi. Ushbu prinsip mijozning psixik va shaxsiy rivojlanish jarayonining normativ rivojlanishga mos kelishini ta'minlash hamda har bir shaxsning o'ziga xos va noyob rivojlanish yo'lini tan olishini nazarda tutadi. Ya'ni, korreksion ishda mijozning yoshi, individual ehtiyojlari va rivojlanish darajasiga mos yondashuv qo'llanilishi lozim.

5. Psixologik ta'sir usullarining kompleksligi prinsipi. Bu prinsip amaliy psixologiya arsenalidagi barcha usul, texnika va yondashuvlardan kompleks tarzda foydalanish zarurligini tasdiqlaydi. Ya'ni, psixologik ta'sir ko'rsatishda bir nechta metodlarni uyg'unlashtirish, har tomonlama yondashuvni ta'minlash muhim hisoblanadi.

6. Korreksion dasturda eng yaqin ijtimoiy muhitni faol jalb qilish prinsipi. Insonning yaqin atrofdagilar bilan munosabatlari tizimi, ularning o'zaro shaxslararo aloqalari va muloqot xususiyatlari, hamkorlikdagi faoliyat shakllari va ularni amalga oshirish usullari — bular rivojlanishning ijtimoiy vaziyatining eng muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi hamda insonning yaqin rivojlanish zonasini belgilaydi. Shu sababli, korreksion dasturlarga yaqin ijtimoiy muhit

vakillarini (ota-onalar, o'qituvchilar, tengdoshlar) jalb etish muhim hisoblanadi.

7. Psixik jarayonlarning turli darajalariga tayanish prinspi. Rivojlanish geteroxron xarakterga ega bo'lgani sababli, korreksion dasturlarni tuzishda psixik jarayonlarning nisbatan rivojlangan darajalariga tayanish zarur. Bunda ushbu rivojlangan jarayonlarni faollashtiruvchi usullardan foydalanish lozim.

8. Dasturlashtirilgan o'qitish prinspi. Eng samarali hisoblangan dasturlar bir qator ketma-ket amallardan iborat bo'lib, ular avval psixolog yordamida, so'ng esa mustaqil bajarilishi natijasida zarur ko'nikmalar va harakatlarning shakllanishiga olib keladi.

9. Murakkablashtirish prinspi. Eng samarali tuzatish (korreksiya) — bu har bir shaxs uchun maksimal darajadagi qiyinchilik darajasida olib boriladigan ishlardir. Bu yondashuv korreksion ishlarga qiziqishni saqlab qolishga yordam beradi hamda mijozga o'zini yengib o'tish quvonchini his qilish imkonini beradi.

10. Material hajmi va xilma-xilligini hisobga olish prinspi. Yangi materialga yoki uning hajmini oshirishga faqat ma'lum bir ko'nikmaning nisbatan shakllangani ta'minlangandan so'nggina o'tilishi lozim. Material hajmi va uning xilma-xilligini oshirish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak.

11. Materialning emotsional murakkabligini hisobga olish prinspi.

O'tkaziladigan o'yinlar, mashg'ulotlar, mashqlar hamda taqdim etilayotgan material ijobiy emotsional muhitni shakllantirishi, ijobiy his-tuyg'ularni rag'batlantirishi lozim. Har bir korreksion mashg'ulot albatta ijobiy emotsional fon bilan yakunlanishi kerak.[74]

IV. Psixologik reabilitatsiya – bu ta'lim jarayoni ishtirokchilariga psixotravmatik holatlarni boshdan kechirish vaqtida shaxsning moslashuv mexanizmlarini safarbar qiluvchi ta'sirdir.[10]

Psixologik reabilitatsiya psixologik yordamning keng doiradagi vazifalarini hal etishga qaratilgan bo'lib, avvalo quyidagi muhim masalalarni qamrab oladi:

- ruhiy holatni normallashtirish;
- buzilgan psixik funksiyalarni tiklash;
- shaxsiy “Men” obrazini mavjud ijtimoiy-shaxsiy vaziyat bilan uygʻunlashtirish;
- muhim shaxslar va guruhlar (referent shaxslar) bilan konstruktiv munosabatlarni oʻrnatishda yordam berish.

V. Ijtimoiy-psixologik oʻqitish – bu guruh shaklidagi faol taʼsir koʻrsatish boʻlib, u samarali va zoʻravonliksiz oʻzaro munosabat usullarini egallashga yordam berishga yoʻnaltirilgan, shaxsiy xavfsizlik va rivojlantiruvchi tarbiya prinsiplarini amalga oshiradi, ijtimoiy-psixologik layoqatni shakllantiradi hamda yoshga oid, hayotiy va kasbiy muammolarni hal etishda koʻmak beradi.[10]

Ijtimoiy-psixologik oʻqitish oʻquvchilarning oʻzaro majburiy hamkorligi bilan ajralib turadi, yaʼni guruhning oʻzi (yetakchini ham qoʻshgan holda) ijtimoiy-psixologik hodisalarni oʻrganish uchun model va muayyan faoliyat turida muhim boʻlgan koʻnikmalarni amaliy mashq qilish laboratoriyasiga aylanadi. Faol guruh usuli – bu oʻquv yoki boshqa maqsadli guruhda kommunikativ jarayonlarni rejalashtirilgan tarzda faollashtirish usuli boʻlib, u qoʻyilgan oʻquv-bilim, ijodiy yoki psixokorreksion vazifalarning mazmunidan qatʼi nazar amalga oshiriladi.[27]

Faol ijtimoiy taʼlim insonlar oʻrtasidagi muloqotni belgilovchi va unga hamrohlik qiluvchi ruhiy hodisalarga qiziqishni uygʻotar ekan, ruhiy faoliyatning oʻziga xos madaniyati boʻlgan maʼnaviy hayotning ideal modellari ongli ravishda shakllanishiga koʻmaklashadi.

Koʻpincha faol ijtimoiy taʼlim turli maqsadlarga (salbiy ijtimoiy taʼsirlarga barqarorlik, asserktivlik treningi, hayotiy koʻnikmalarni shakllantirish va boshqalar) erishishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik trening shaklida amalga oshiriladi. Trening inson, guruh va tashkilotdagi psixologik hodisalarni ongli ravishda oʻzgartirish orqali insonning kasbiy va shaxsiy hayotini uygʻunlashtirishga qaratilgan koʻp funksiyali metod sifatida belgilanadi.[74] L.A. Petrovska esa ijtimoiy-psixologik treningni “shaxslararo muloqot sohasidagi bilimlar, ijtimoiy qarashlar, koʻnikmalar va tajribani rivojlantirishga qaratilgan

ta'sir vositasi", "muloqotdagi kompetentlikni rivojlantirish vositasi" va "psixologik ta'sir ko'rsatish vositasi" sifatida ko'rib chiqadi.

Hayotiy muhim ko'nikmalarni o'rgatish maqsadida ijtimoiy-psixologik treningdan foydalanish quyidagi afzalliklarni ochib beradi:

- guruh jamiyatning kichik modeli sifatida qoraladi, chunki guruh ichida individ real hayotdagidek munosabatlarni, qarashlarni, qadriyatlarni, hissiy javob berish usullarini va xatti-harakat reaksiyalarini namoyon etadi;

- guruh a'zolari shaxsning xatti-harakatiga nisbatan teskari aloqa beradi, va shaxs ushbu teskari aloqa asosida o'zining xatti-harakat qarashlarini anglab yetishi va zarurat tug'ilganda ularni yanada samarali shaklga o'zgartirishi mumkin;

- guruh dinamikasining mavjudligi – ya'ni guruh rivojlanib borishi va o'zgarishi jarayonida unda yuz beradigan ijtimoiy-psixologik hodisalar va jarayonlar barcha a'zolarga muayyan ta'sir ko'rsatadi;

- guruh a'zolari tomonidan hissiy qo'llab-quvvatlash va qabul qilinish imkoniyati, ayniqsa, o'xshash muammolarga ega bo'lganlar tomonidan;

- guruh ishtirokchilarining rol stereotiplari jamiyatning kichik modelini yaratishga, shuningdek, proyeksiya va ko'chirish (perenos) hodisalarini amalga oshirishga imkon beradi; rol stereotiplarini tahlil qilish ishtirokchilarga o'zaro ta'sir va muhitga moslashishning samarasiz shakllarini anglash va ularni tuzatishda yordam beradi;

- yangi bilim va ko'nikmalarni, shuningdek, atrofdagilar bilan muloqot qilishning va yuzaga kelgan ziddiyatlar hamda muammolarni hal etishning samaraliroq va moslashuvchan usullarini o'rganish va egallash imkoniyati – bu jarayon guruhdagi teng huquqli ishtirokchilar bilan muloqot va o'zaro ta'sir orqali yuz beradi;

- iqtisodiy jihatdan foydaliligi – chunki guruh bilan ishlash individual terapiya yoki konsultatsiyaga nisbatan arzonroq turadi.[27]

Psixologik jihatdan xavfsiz va qulay ta'lim muhitini tashkil etish doirasida psixologik xizmat xodimlari, odatda, quyidagi tadbirlarni amalga oshiradilar:

1) Bolalarning bog‘chaga moslashuviga yordam berish ishlarini olib boradilar; ota-onalar va tarbiyalanuvchilarga moslashuv davrida bolalarga yordam ko‘rsatish bo‘yicha tavsiyalar beradilar;

2) Kattalar guruhidan tayyorlov guruhiga (5 yoshda) o‘tishda bolalarni maktab ta‘limiga tayyorgarligi nuqtai nazaridan psixologik tekshiruvdan o‘tkazadilar; ota-onalar va tarbiyachilarga maktabga tayyorgarlikdagi mumkin bo‘lgan orqada qolish va bo‘shliqlarni yil davomida bartaraf etishga qaratilgan mashg‘ulotlar usullarini taklif qiladilar;

3) Bolalarni birinchi sinflarga qabul qilishda ishtirok etadilar, maktabga psixologik tayyorgarlik darajasini aniqlaydilar, bu orqali erta bosqichda mumkin bo‘lgan og‘ishlarni aniqlash va ularni korreksiya qilishga xizmat qiladi; ota-onalarga bolalar bilan mashg‘ulotlar o‘tkazish usullarini tavsiya qiladilar; o‘qituvchilar bilan birgalikda maktab ta‘limiga yaxshi moslashish va ta‘lim jarayonida har tomonlama va uyg‘un rivojlanishni ta‘minlash maqsadida bolalar bilan individual ishlash dasturini tuzadilar;

4) Boshlang‘ich maktabdan umumiy o‘rta va ixtisoslashgan ta‘limga o‘tishda bolalarni psixologik tekshiruvdan o‘tkazadilar; ularning yangi bosqichdagi o‘quv faoliyatiga tayyorgarligini inobatga olgan holda, o‘qituvchilar, tarbiyachilar va ota-onalar bilan birgalikda individual ish dasturini ishlab chiqadilar;

5) Bolalarda hayot, tarbiya va o‘qish sharoitlari bilan bog‘liq psixologik zo‘riqishlar va nevroitik buzilishlarning oldini olish bo‘yicha ish olib boradilar;

6) Bolaning (yoki o‘smirning) xatti-harakati va rivojlanishini psixologik tahlil qilish uchun pedagogik konsiliumlar tashkil etadilar, bu uning shaxsiy xususiyatlari, moyilliklari va qobiliyatlarini to‘liq ochib berishga yordam beradi;

7) Ta‘lim-tarbiya muassasasida qulay psixologik iqlim yaratish bo‘yicha ish olib boradilar: pedagogik jamoa ichidagi muloqot (katta – katta) shakllarini optimallashtiradilar; pedagoglar bilan bolalar (katta – bola) o‘rtasidagi muloqot shakllarini yaxshilashga ko‘maklashadilar;

pedagoglar, tarbiyachilar va bolalar muassasasi boshqa xodimlarini kasbiy va shaxsiy muammolar yuzasidan maslahat bilan ta'minlaydilar;

8) Pedagoglarning kasbiy faoliyatida kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradilar, pedagogik jamoa a'zolarida psixologik zo'riqishlarning oldini olish va ularni bartaraf etishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshiradilar;

9) Ta'lim-tarbiya ishlari rejasini, rejalashtirilgan va amalga oshirilgan tadbirlarni, pedagogik ta'sirlarni bolalarning yosh xususiyatlariga va ularning rivojlanishdagi dolzarb vazifalariga muvofiqligi nuqtai nazaridan tahlil qiladilar. [18]

V.S. Ermolaevaning ta'kidlashicha, ta'lim va tarbiya tizimidagi innovatsiyalar asosan bolaga qaratilgan bo'lib, deyarli pedagoglarga ta'sir qilmaydi. Bunda pedagoglar quyidagi turdagi psixologik bosimlarni boshdan kechirishadi:

– Individual psixologik bosim – bu o'z xizmat vazifalarini bajarish, ota-onalar va bolalar bilan o'zaro munosabatda bo'lish, turli komissiyalar ishida ishtirok etish paytida yuzaga keladi;

– Guruhli psixologik bosim – bu jamoa va uning rahbarlari bilan o'zaro munosabatda, jamoaning bosimi, o'z huquq va majburiyatlarini himoya qilish jarayonida namoyon bo'ladi;

– Ijtimoiy psixologik bosim – bu pedagogning moddiy jihatdan past maqomga mahkumlik holatida, ish haqi kechikish ehtimoli mavjud bo'lgan vaziyatda kuchayadi. Bunday hollarda "nimanidir o'zgartirish kerak, biror narsaga jur'at qilish lozim, lekin men qayerga boraman, kimga kerakman?" degan o'ylar kuchayadi.[37]

N.G. Zotova, N.V. Savva va boshqa olimlarning fikriga ko'ra, ta'lim muassasasidagi psixologik xavfsizlikning barqarorligini ta'minlovchi asosiy omil bu — pedagog va o'quvchi o'rtasidagi ijobiy va rivojlantiruvchi o'zaro munosabatdir. Bunday vaziyatda pedagog ta'lim muassasasida psixologik xavfsizlikni ta'minlovchi eng muhim tayanchlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Pedagogning o'quvchi bilan to'laqonli muloqoti faqatgina ma'naviy xotirjamlik va ijobiy ijtimoiy-psixologik muhit mavjud bo'lgan taqdirda mumkin bo'ladi. Bu muhit shaxsning rivojlanish jarayonlarini qo'llab-quvvatlashi, hatto

uni ragʻbatlantirishi, shuningdek, uning psixologik salohiyatini ochib berishi kerak.[40]

Baʼzi tadqiqotchilarning maʼlumotlariga koʻra, pedagogik faoliyatda muammolarning yuzaga kelishiga sabab boʻluvchi asosiy omillar, shu bilan birga, taʼlim muassasasidagi psixologik xavfsizlikning izdan chiqishiga olib keluvchi omillar quyidagilar hisoblanadi:

- “xato qilish huquqi”ning amalda mavjud emasligi;
- mehnatni ijobiy ragʻbatlantirishning yetishmasligi;
- toʻliq dam olish va ishdan keyin tiklanish imkoniyatining yoʻqligi;
- kasbiy maqomdan norozilik;
- rahbarlar, hamkasblar, ota-onalar tomonidan kasbiy ahamiyatning yetarli darajada eʼtirof etilmasligi;
- oʻzini ifodalash va oʻzini roʻyobga chiqarish imkoniyati va sharoitlarining yoʻqligi;
- taʼlim muassasasida psixologik yordam tizimining yetarlicha rivojlanmaganligi.[43]

Mazkur sabablar pedagog shaxsiyatida kasbiy deformatsiya shakllanishi uchun shart-sharoit yaratishi mumkin.

Shunday qilib, taʼlim muassasasidagi psixologik jihatdan xavfsiz muhit deb shunday muhitga aytiladi: unda ishtirokchilarning aksariyati bu muhitga nisbatan ijobiy munosabatda boʻladi, oʻquv muhitining xususiyatlaridan yuqori darajada qoniqish hosil qiladi va oʻzaro munosabatlarda psixologik zoʻravonlikdan himoyalangan boʻladi.

Psixologik jihatdan xavfsiz va qulay taʼlim muhitini quyidagicha izohlash mumkin: bu — kompleksli, tizimli, uzoq muddatli va maxsus tashkil etilgan psixologik-pedagogik jarayonning natijasi boʻlib, u quyidagilarning mavjudligi (yaratilishi) bilan aniqlanadi:

- taʼlim muassasasida insonparvarlikka asoslangan taʼlim tizimining mavjudligi;
- muassasa atrofida yagona taʼlim-tarbiyaviy makonning shakllanganligi;
- oʻquvchining taʼlim jarayonida subyekt sifatida faol ishtirok etishi;

– o‘quvchi uchun ahamiyatli bo‘lgan, shaxslararo muloqot ehtiyojini qondiradigan, jamoaviy faoliyatga asoslangan, o‘zaro hurmat va talabchanlik munosabatlari ustuvor bo‘lgan guruh va hamjamiyatlarning mavjudligi.[43]

Bugungi kunda ta‘lim muhitini baholashga doir ikki xil yondashuvni ajratib ko‘rsatish mumkin:

– diagnostik yondashuv – bu alohida ishtirokchilarga mo‘ljallangan psixodiagnostik metodikalar to‘plamidan iborat;
– ekspert yondashuvi – bu o‘quv-tarbiya jarayonining bevosita ishtirokchilari hamda maktabdagi ta‘lim muhiti holatidan xabardor yoki u bilan tanishayotgan mustaqil ekspertlarning baholovchi mulohazalari to‘plamidan iborat.

I.A. Baeva tomonidan taklif etilgan ta‘lim muhitining samaradorligini baholashga oid diagnostik yondashuv quyidagi uchta asosiy jihatni o‘z ichiga oladi:

- 1) muhitning tuzilmaviy komponentlarini tahlil qilish;
- 2) muhitning ishtirokchilarga ta‘siri natijalarini o‘rganish (odatda bu o‘quvchilarga va ancha kam darajada o‘qituvchilar hamda boshqa ishtirokchilarga taalluqlidir);
- 3) birinchi ikki yondashuvni kombinatsiyalash (ya‘ni integratsiyalashgan yondashuv).

O.V. Vixristyuk, V.V. Kovrov va E.G. Leonovanning fikriga ko‘ra, ta‘lim muhitining xavfsizligi ko‘p jihatdan ta‘lim muhitining maqsadga yo‘naltirilgan va tizimli monitoringi orqali ta‘minlanadi. Bu monitoring ta‘lim muhitida yuzaga kelayotgan xavf va tahdidlarni o‘z vaqtida aniqlash, shuningdek, ularni bartaraf etishga qaratilgan samarali korreksion chora-tadbirlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Ta‘lim muhitining xavfsizligini monitoring qilishning asosiy maqsadi – uning holati va undagi sifat hamda miqdoriy o‘zgarishlar haqida yaxlit tasavvur shakllantirish uchun axborot sharoitlarini yaratishdan iboratdir.

Ta‘lim muhitining xavfsizligini monitoring qilish – bu ta‘lim tizimi (yoki uning kichik tizimlari) faoliyati haqida ma‘lumotlarni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va tarqatish tizimidir. Ushbu tizim

nafaqat uning holatini uzluksiz kuzatishni, balki kelgusi rivojlanishini oldindan bashorat qilishni ham ta'minlashi lozim. Monitoring muayyan vaqt oralig'ida amalga oshiriladigan faoliyatdir.

Ta'limiy monitoring, har qanday murakkab obyekt singari, tizimli yondashuv asosida quyidagi jihatlarning birligi doirasida shakllantirilishi lozim: ijtimoiy mohiyati; pedagogik mansubligi; uni tizimli-faoliyatli yondashuv asosida ko'rib chiqish usuli.

Ta'lim muhiti xavfsizligini monitoring qilish – bu pedagogik va boshqaruvga oid toifa bo'lib, u axborot nazariyasining umumiy qoidalarini bevosita takrorlamaydi, balki ularni pedagogika, psixologiya va boshqaruv tili orqali ifodalaydi. Bunday monitoringning ijtimoiy mohiyati shundaki, u o'sib kelayotgan avlodga ijtimoiy tajribani (ya'ni ta'lim mazmunini) uzatishni nazorat qilish va hisobga olishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim muhiti xavfsizligini monitoring qilish tizimini shakllantirish psixologlar, didaktiklar, metodistlar hamda pedagogika va psixologiya sohasidagi boshqa mutaxassislar faoliyati asosida amalga oshiriladi.

Ta'lim muhitining xavfsizligini monitoring qilish jarayonida hal qilinadigan asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- ta'lim-tarbiyaviy jarayon va ta'lim muassasasining umumiy faoliyati davomida yuzaga keladigan tahdid va xavf-xatarlarni aniqlash;

- ta'lim muhitining xavfsizlik holatini, undagi sifat va miqdoriy o'zgarishlarni to'liq aks ettiruvchi ko'rsatkichlar majmuasini ishlab chiqish;

- ta'lim muhitining xavfsizlik tizimi holati va rivojlanishi haqida ma'lumotlarni tizimlashtirish;

- ta'lim muassasasida yuz berayotgan jarayonlar haqida muntazam va ko'rgazmali ma'lumotlar taqdim etilishini ta'minlash;

- ta'lim muassasasining xavfsizlik tizimi holati va rivojlanishini tahlil qilish hamda bashoratlash, boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun axborot bilan ta'minlash.[43]

Monitoringning asosiy vazifalaridan biri – ob'ektning samarali faoliyat yuritishiga tahdid soluvchi noxush holatlar yoki xavflar haqida oldindan ogohlantirishdir. Bunda faqatgina xavfli o'zgarishlar yuz berganini qayd etish emas, balki bu holatlar qaytarib bo'lmaz darajaga yetmasidan oldin ularning oldini olish ko'zda tutiladi. Shu orqali salbiy voqealarning rivojlanishining oldini olish yoki ularning oqibatlarini minimallashtirish imkoniyati yaratiladi.

O'rganilayotgan ob'yektlar quyidagilardan iborat:

- o'quvchilar;
- o'qituvchilar;
- o'quv-tarbiyaviy jarayon;
- ta'lim muassasasining hayot tarzi;
- o'quvchilarning ota-onalari, muhit va atrof-muhit.

Qo'yilgan vazifalar maktab ta'lim muassasasi ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi va ishtirokchilar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar haqidagi tasavvurlarni o'rganishga qaratilgan tadqiqot sxemasini shakllantirishga olib keldi:

1) maktab ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi haqidagi tasavvurlarni tahlil qilish — bu o'qituvchilar, o'quvchilar va ularning ota-onalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda psixologik zo'ravonlikdan himoyalanganlik sifatida tushuniladi (N.G. Rassoxa);

2) maktab ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi shartlari haqidagi tasavvurlarni tahlil qilish: maktabning psixologik xususiyatlari, ta'lim muhiti ishtirokchilarining psixologik xavfsizligi buzilish holatlari va bu buzilishlar natijasida yuzaga keladigan emotsiyalar (N.G. Rassoxa);

3) maktab ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi darajalarini o'rganish — bu o'quvchilar va o'qituvchilar guruhlarida psixologik zo'ravonlikdan himoyalanganlik darajasini (I.A. Baeva) o'rganish, ular bir-biri bilan to'g'ridan-to'g'ri o'zaro ta'sirda bo'lgan hollarda;[11]

4) o'quvchilar va o'qituvchilar guruhlarida, ular o'zaro munosabatda bo'lgan holatlarda, shaxslararo munosabatlar turlarini real men va ideal men obrazlari asosida o'rganish (L.N. Sobchik). [25]

8-MAVZU: O‘QUV JARAYONI NATIJALARI VA MAZMUNING SIFATINI BAHOLASHNI NAZORAT QILISHDA QO‘LLANILADIGAN PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TASHXIS USULLARI

Psixologik-pedagogik diagnostikani o‘tkazishda turli usul va metodikalardan foydalaniladi. Diagnostika usullari – bu metodikalar sinfi bo‘lib, ular asosiy texnologik yondashuvning o‘xshashligi yoki metodikalar to‘plamining ishonchliligi (validligi) ta‘minlanadigan nazariy qarashlar tizimining umumiyliigi bilan bog‘langan bo‘ladi.[28]

Diagnostik metodikalar – bu aniq bir ruhiy xususiyatni (o‘rganilayotgan obyektni) ma‘lum sharoitdagi (diagnostika sharoitlari) holatlarda o‘rganish orqali unga oid ma‘lumotlarni olishga mo‘ljallangan aniq va xususiy protsedura yoki harakatlar tizimidir. Bu metodika belgilangan maqsadlar (diagnostika maqsadi) asosida amalga oshiriladi.

Texnologik yondashuvning umumiyiligiga asoslangan metodikalar sinfi diagnostik texnika deb ataladi.

Har bir diagnostika usulining o‘ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud. Bu usullar ba‘zi cheklovlarga ega bo‘lib, ularning xususiyatlari bilan belgilanadi. Masalan, kuzatuv usuli – juda mehnat talab qiladigan, diqqat va e‘tibor talab qiladigan metod hisoblanadi. Kuzatuv natijasida olingan ma‘lumotlarni standartlashtirilgan tarzda qayta ishlash tartibining yo‘qligi bu usuldan olingan natijalarni talqin qilishni murakkablashtiradi.

Psixologik-pedagogik diagnostika metodlari – keng ko‘lamdagi masalalarni hal etishga qaratilgan bo‘lsa, diagnostik metodikalar – ma‘lum bir konkret vazifani hal etishga xizmat qiladi. Metodikani amalda qo‘llash yo‘llari diagnostik protseduralar deb ataladi.

Metodikalar quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1) Diagnostik ma‘lumotni nisbatan qisqa vaqt ichida yig‘ishga imkon beradi – bu metodikalar qisqa muddat ichida zarur psixologik ma‘lumotlarni olish imkoniyatini yaratadi;

2) Metodikalar inson haqida umuman emas, balki uning ayrim aniq jihatlari haqida axborot beradi – masalan: intellekt darajasi, xavotirlik darajasi, o‘z-o‘zini baholash, hazil tuyg‘usi, shaxsning eng xarakterli xususiyatlari va boshqalar;

3) Olingan axborot sifat va miqdor jihatdan boshqa insonlar bilan taqqoslash imkonini beradi – bu esa tekshirilayotgan shaxsning ko‘rsatkichlarini boshqa subyektlar bilan qiyoslashga imkon yaratadi;

4) Psixodiagnostik metodikalar orqali olingan ma’lumotlar aralashuv vositalarini tanlash, ularning samaradorligini oldindan belgilash, shuningdek, shaxsning rivojlanish, muloqot va faoliyat samaradorligi kabi yo‘nalishlardagi istiqbolini aniqlash nuqtayi nazaridan foydalidir. [19]

Metodikalarni qo‘llash ko‘pincha tekshirilayotgan shaxslarning yoshiga bog‘liq holda cheklangan bo‘ladi (ba’zi metodikalar faqat ma’lum yoshdagi shaxslar uchun — masalan, maktabgacha yoshdagi bolalar, kichik maktab o‘quvchilari, o‘smirlar uchun — qo‘llaniladi).

Kuzatuv.

Psixologiyada kuzatuv — bu ataylab rejalashtirilgan, aniq maqsadga yo‘naltirilgan va tizimli ravishda amalga oshiriladigan idrok jarayonidir. [29]

Pedagogik diagnostikada kuzatuv metodi sifatida kuzatish keng qo‘llaniladi. Pedagogik amaliyotda kuzatuv ob'ektlari o‘quvchilarning, o‘quv guruhlarining, o‘qituvchilarning va boshqa pedagogik jarayon ishtirokchilarining xatti-harakati va faoliyatini o‘z ichiga oladi.

Biroq, oddiy (kundalik) kuzatuv bilan ilmiy kuzatuv o‘rtasida farqni bilish zarur. Oddiy kuzatuv maqsadga yo‘naltirilmagan bo‘lib, odatda o‘z-o‘zidan yuz beradi. U natijalarni qayd etishni o‘z ichiga olmaydi. Oddiy kuzatuv, ko‘pincha, o‘quvchilarning xatti-harakatlaridagi faqat tasodifiy ko‘rinishlarni ko‘rsatadi. O‘qituvchi har kuni darsda o‘quvchilarning xatti-harakatlarini kuzatadi, lekin bu kuzatuv ko‘pincha oddiy kuzatuv sifatida baholanadi, chunki ko‘p o‘quvchilarga bir vaqtning o‘zida e’tibor qaratilgani sababli, ayrim

o'quvchilarning muhim xatti-harakat jihatlari e'tibordan chetda qolishi mumkin.

Maqsadga yo'naltirilgan kuzatuv esa o'qituvchiga o'quvchining shaxsini chuqurroq o'rganishga, uning xatti-harakatlari va harakatlarini ob'ektiv baholashga imkon beradi. Shu jihati bilan, maqsadga yo'naltirilgan pedagogik kuzatuv psixologik kuzatuvga yaqinlashadi.

Kuzatuvning obyektivligini ta'minlash uchun quyidagi qoidalarga amal qilish tavsiya etiladi:

1. Kuzatuv aniq maqsadga ega bo'lishi kerak – kuzatuv maqsadi qanchalik aniq belgilansa, natijalarni qayd etish va ishonchli xulosalar chiqarish shunchalik oson bo'ladi.

2. Kuzatuv oldindan ishlab chiqilgan reja asosida olib borilishi zarur – reja doirasida qanday savollar bo'yicha ma'lumot to'plash lozimligi batafsil bayon qilinadi.

3. Tahlil qilinadigan belgilarning soni aniq belgilangan va optimal miqdorda bo'lishi kerak – kuzatuv uchun xususiyatlar qanchalik aniqlik bilan belgilansa, ularni tavsiflash va tahlil qilish shunchalik oson bo'ladi.

4. Psixologik-pedagogik kuzatuvni o'quvchilar uchun tabiiy bo'lgan sharoitlarda olib borish maqsadga muvofiq – bu o'quvchilarning tabiiy xatti-harakatlarini kuzatish imkonini beradi.

5. Kuzatuvchi kuzatuv vaqtida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolarni bilishi va ularning oldini olishi kerak. Bunday xatolar metodologik (ya'ni, tanlangan sharoitlarga mos kelmaydigan kuzatuv metodini qo'llash) yoki qayd qilishdagi (ma'lumotlarni noto'g'ri yozib olish) bo'lishi mumkin.

Kuzatuv ko'pincha kuzatuv xaritasini to'ldirish orqali amalga oshiriladi. Agar kuzatuv tashqi kuzatuvchi (masalan, amaliyotchi talaba) tomonidan olib borilsa, bu holatda o'qituvchilar bilan kuzatuv vaqti va maqsadi bo'yicha oldindan kelishuv bo'lishi shart. Shu bilan birga, o'quvchilarga kuzatuv o'tkazilayotgani har doim ham ma'lum qilinmaydi. Kuzatuvning "sezdirilmasligi" o'quvchilarning o'zlariga xos bo'lmagan xatti-harakatlarini ko'rsatish ehtimolini kamaytiradi.

Guruhdagi hodisalarga ochiq qiziqish bildirmaslik tavsiya etiladi. Kuzatuv protsedurasini guruhga tashrif buyurilgan ikkinchi yoki uchinchi safardan boshlash maqsadga muvofiq, shunda tashqi shaxsning ishtiroki o'quvchilar uchun odatiy holatga aylanadi.

Kuzatuv, odatda, bir necha bosqichda amalga oshiriladi, bu esa shaxsiy sifatlarning barqaror namoyon bo'lishini aniqlash imkonini beradi. Buning sababi, kuzatuvchining e'tibor hajmi cheklangan bo'lishidir. Masalan, bir vaqtning o'zida 6–8 o'quvchidan ortiqni kuzatish deyarli imkonsiz vazifa hisoblanadi. Kuzatuv xaritasi kuzatuvni tizimli va maqsadli tarzda olib borish imkonini beradi. Bu xarita kuzatuvchi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda kuzatilayotgan xususiyatlar va ularni baholash uchun ballar tizimi ko'rsatiladi. Kuzatuv natijalarini qayta ishlash esa – kuzatilayotgan shaxsiy sifatning mavjudligi va shakllanganlik darajasini ko'rsatuvchi xatti-harakat belgilari uchun yig'ilgan ballarni hisoblash orqali amalga oshiriladi. Kuzatuv usuli avvalo ma'lumotlarni sifatli talqin qilishni nazarda tutadi. Kuzatuv uchun oldindan blankalarni tayyorlash zarur. Kuzatuv – psixologik va pedagogik tadqiqotning klassik usuli hisoblanadi. Uning quyidagi farqlovchi xususiyatlari mavjud:

Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xatti-harakat sohalari va hayotiy hodisalarga yo'naltirilgan bo'ladi;

Tashkiliy jihatdan reja asosida amalga oshiriladi; tizimlashtirilgan bo'lib, asoslangan ko'rsatkichlar va indikatorlar bo'yicha olib boriladi;

Qiziqish uyg'otgan maksimal ma'lumot hajmini yig'ishni talab qiladi, shu jumladan maxsus texnik vositalar yordamida; kuzatuv natijalari kuzatuvchi uchun va talqin qilish uchun qulay shaklda aniq qayd etilishi kerak;

Yuqori malaka, maxsus tayyorgarlik, shaxsiy fikrlarni kuzatilgan faktlardan ajrata bilish qobiliyati, shuningdek, subyektiv idrokni kamaytirish ko'nikmasi talab etiladi.

Kuzatuv usulining afzalliklari quyidagilardan iborat:

Real xatti-harakatlarning noyob omillarini bevosita qayd qilish imkoniyati;

Kuzatuvning mahorat bilan yashirilgan holatida ishtirokchilarning tabiiy xatti-harakati;

Tadqiq qilinayotganlar bergan baho va fikrlardan ko'ra real vaziyatlarni aniqroq tasvirlash imkoniyati, shuningdek, e'lon qilinayotgan qadriyatlar va real xatti-harakatlar orasidagi moslikni tekshirish imkoniyati;

Guruhlar va shaxslarning qiyosiy xatti-harakatlarini bevosita tahlil qilish imkoniyati;

Tajribali kuzatuvchi uchun diagnostik hodisalar va xatti-harakat shakllarini ko'p o'lchamli va sinxron kuzatish imkoniyati;

Kuzatuv maydonini erkin o'zgartirish (kengaytirish, chuqurlashtirish) imkoniyati.

Shu bilan birga, kuzatuv usulining ayrim kamchiliklari mavjud:

Kuzatuvchining holati va kayfiyati yig'ilgan ma'lumotlarning sifatiga va hajmiga ta'sir qilishi;

Ijtimoiy masofa va madaniyatlararo tafovutlarning ahamiyati;

Kuzatuvchining oldindan shakllangan fikrlari kuzatilayotgan faktlarni baholash, idrok etish va tanlab olish xarakteriga ta'sir qilishi;

Real hayotiy va murakkab holatlarda zarur bo'lgan, rejalashtirilgan kuzatuv birliklarini ajratib olishning qiyinligi;

Kuzatuv holatlarining bir martalik va takrorlanmasligi, kuzatilayotgan harakatlarning yagona bo'lishi (bu esa ularning doimiy xatti-harakatlar uchun qanchalik vakillik qilishi to'g'risida xulosa qilishni qiyinlashtiradi);

Ba'zi xatti-harakatlarning motivlari yashirin bo'lishi;

Ochiq kuzatuv holatida birinchi taassurot (primacy effect) kuchli ta'sir ko'rsatishi, bu esa kuzatilayotganlarning xatti-harakatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi;

Kuzatuvchining ishtirok etuvchi holatida (ya'ni ichki a'zolikda) guruh va uning a'zolariga qanday ta'sir qilishi aniq bo'lmaydi;

Kuzatuvchining idrokiga Barnum effekti, galo-effekti va oxirgi taassurot effekti (recency effect) kabi psixologik xatolar ta'sir qilishi mumkin.

Psixologik-pedagogik eksperiment

Eksperimentlar psixologiya va pedagogika sohalarida ilmiy maqsadlarda qonuniyatlarni aniqlash uchun yetarlicha tez-tez qo'llaniladi. Biroq, eksperiment ko'pincha diagnostik maqsadlarda ham ishlatiladi — ya'ni, shaxsning qandaydir xususiyatining mavjudligini aniqlash uchun.

Ko'pincha eksperimental metod bilish jarayonlarini — idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvurni diagnostika qilish uchun qo'llaniladi. Shuningdek, boshqa shaxsiy fazilatlarni baholash uchun ham eksperimental sinovlar mavjud — masalan, liderlik qobiliyati, da'vo darajasi, muloqot xususiyatlari va boshqalar.

Eksperiment ko'pincha tadqiqot strategiyasi sifatida qaraladi, u o'rganilayotgan omil (o'zgaruvchi)ni ajratib ko'rsatish va uning ta'siri bilan bog'liq o'zgarishlarni qayd etishni ta'minlaydigan maxsus sharoitlarni maqsadli yaratishni nazarda tutadi.

Diagnostik eksperimentning o'ziga xos jihati — bu uning o'lchov-sinovchi va baholovchi yo'nalishidadir. Aynan shu xususiyat tufayli o'rganilayotgan hodisaning miqdoriy va sifat jihatdan aniqlanishi, shuningdek, individual bahosi ta'minlanadi.[21]

Diagnostik eksperiment maxsus sharoitlar yoki vaziyatlar (sinovlar) yaratishni, tajriba o'tkazuvchining maqsadli aralashuvini nazarda tutadi — bu orqali sinov ishtirokchisining xatti-harakatlari yoki xususiyatlaridagi o'zgarishlar aniqlanadi va qayd etiladi. Diagnostik eksperiment jarayonida vaziyatning barcha shartlari (o'zgaruvchilar) aniq nazorat qilinadi, uning maqsadi esa — aynan shu sharoitda ma'lum bir shaxsiy sifatning namoyon bo'lishini aniqlashdir.

Bunday eksperimentning asosiy afzalligi — kerakli psixik jarayonni yoki shaxsiy sifatni sun'iy yo'l bilan chaqirish imkoniyatidir. Biroq, shuni yodda tutish kerakki, eksperimentning qo'llanish doirasi cheklangan bo'lishi mumkin, va u barcha diagnostik maqsadlarda har doim ham qo'llanila olmaydi. Bu holat ko'pincha axloqiy me'yorlar bilan yoki o'zgaruvchilarni ixtiyoriy ravishda o'zgartirish imkoniyati yo'qligi bilan bog'liq bo'ladi.

Eksperimental psixologiyada bir necha xil eksperiment turlari mavjud: ilmiy va amaliy, real va xayoliy (fikriy), proektiv va retrospektiv, bir omilli va ko‘p omilli, konstatatsion (aniqlovchi) va formatlovchi (shakllantiruvchi), laboratoriya, tabiiy, dala (maydoniy), pilot (sinov), tasdiqlovchi, individual va guruhli, assotsiativ va boshqalar.

Psixologik-pedagogik diagnostika amaliyotida esa, eng ko‘p ishlatiladiganlari — konstatatsion (aniqlovchi) va formatlovchi (o‘qituvchi) eksperimentlardir.

Konstatatsion eksperiment — bu tadqiqot obyekti (sinovdan o‘tkazilayotgan shaxs yoki guruh) holatini faol ta’sir o‘tkazishdan oldin o‘lchash, ya’ni dastlabki holatni diagnostika qilish va hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqlarini aniqlashni o‘z ichiga oladi.

Formatlovchi (shakllantiruvchi) eksperimentning asosiy maqsadi — sinov ishtirokchilarida muayyan sifatlarni faol rivojlantirish yoki shakllantirish usullarini qo‘llashdir. Bu eksperiment — ta’lim yoki tarbiya jarayonida ma’lum shaxsiy sifatlarning shakllanishini faol monitoring qilishga yo‘naltirilgan, diagnostika bo‘yicha tadqiqot strategiyasining tPlk pedagogik va psixologik-pedagogik shaklidir. U turli metodlar, ta’lim texnologiyalari, psixotreninglar orqali amalga oshiriladi. Ushbu eksperimentning boshqa nomlari — o‘zgartiruvchi, tarbiyalovchi, ijodiy, modellastiruvchi eksperimentlardir.

Diagnostika amaliyotida yana bir tur — nazorat (kontrol) eksperimenti mavjud. Bu — obyektidagi (sinov ishtirokchisidagi yoki guruhdagi) holatni takroran o‘lchash bo‘lib, u formatlovchi eksperiment boshlanishidan oldingi holat bilan va hech qanday eksperimental ta’sir ko‘rsatmagan nazorat guruhi holati bilan taqqoslab baholanadi.

So‘nggi vaqtlarda psixologik-pedagogik diagnostikada assotsiativ eksperiment keng qo‘llanilmoqda — u yashirin affektiv komplekslarni aniqlash uchun ishlatiladi. Ushbu eksperiment sinov ishtirokchisidan taqdim etilgan so‘zga imkon qadar tezda, o‘zida shu so‘z bilan bog‘lanadigan birinchi xayoliga kelgan so‘zlar bilan javob berishni talab qiladi. Bu usul bolalarning o‘qishga tayyorligini

aniqlashda, shuningdek, o'quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni aniqlashda keng qo'llaniladi.

Kuzatuv birliklari — bu sinov ishtirokchisining barcha tashqi ko'rinadigan ifodalari bo'lib, ular reaksiya sustligi, kulgi, mimika va pantomimika shaklida namoyon bo'ladi. Ko'pincha assotsiativ eksperiment auditoriyadagi eng tPlk javoblarni aniqlash maqsadida guruh testlari shaklida o'tkaziladi. Stimullovchi material sifatida chet tillardagi yoki ma'nosiz so'zlar, raqamlar, rasmlar yoki umuman har qanday belgili axborot ishlatilishi mumkin.

Eksperimentni o'tkazishda quyidagi jihatlar muhim hisoblanadi:

1. Tadqiqotchi o'zi muayyan psixologik fakt yuzaga chiqadigan sharoitlarni faol ravishda tashkil etadi. Bunda kuzatuvdan farqli ravishda, tadqiqotchi vaziyatga bevosita aralashadi;

2. Eksperimentator o'zgarish kiritib, kuzatilayotgan hodisaning (jarayonning) yuzaga chiqishi uchun turli sharoitlarni belgilashi mumkin;

3. Muayyan o'zgaruvchilarni chiqarib tashlab, ularsiz qanday o'zgarishlar sodir bo'lishini aniqlash mumkin;

4. O'zgaruvchilarga turli qiymatlar berilib, ularning belgilangan sharoitlarga nisbatan ta'siri baholanadi.

Og'zaki so'rov: suhbat, intervyu.

Psixologik-pedagogik diagnostika amaliyotida so'rov usullari — ya'ni suhbat va intervyu — keng qo'llaniladi. Bu ikki usul orasida prinsipal farq yo'q. Ularning asosida axborot yig'ishni ta'minlovchi savollar majmuasi yotadi.

Inson bu savollarga javob berar ekan yoki keltirilgan mulohazalarga bo'lgan munosabatini bildirar ekan, o'z fikri, holati, turli vaziyatlardagi ehtimoliy xatti-harakati, atrofdagilar bilan munosabatlari va hokazolar haqida ma'lumot beradi.

Ushbu usullarning turlicha ta'riflari mavjud bo'lishiga qaramay, ularning umumiy mohiyatini ko'rish mumkin. Suhbat — bu ma'lumot olishga qaratilgan an'anaviy so'rov usuli bo'lib, savollar tizimidan foydalanishga asoslanadi. Bu savollar, odatda, so'rov o'tkazish

vaziyatiga qarab — respondentning mavzuga munosabati, kayfiyati, ochiqlik darajasiga koʻra — maʼlum bir ketma-ketlikda beriladi.

Intervyu (inglizcha *interview* — "koʻrib chiqish") esa ijtimoiy va psixologik-pedagogik tadqiqotlarda asosiy soʻrov usullaridan biri boʻlib, maxsus tayyorgarlikdan oʻtgan mutaxassis (intervyuer) tomonidan oldindan tanlab olingan respondentlar bilan olib boriladigan maqsadli suhbatdir.

Suhbatlar (intervyular) quyidagi turlarga boʻlinadi:

Standartlashtirilgan (shakli boʻyicha professional psixologik yoki sotsiologik intervyuga yaqin);

Erkin shakldagi (pedagogik va psixologik yoʻnaltiruvchi suhbatlar boʻlib, klinik intervyu doirasida etiologik yoki tipologik diagnostika maqsadida oʻtkaziladi);

Individual va guruhli suhbatlar (guruh bir butun birlik sifatida koʻrib chiqiladi va umumlashtirilgan fikri xulosa shaklida qayd etiladi).

Intervyu va suhbatlar quyidagi afzalliklarga ega:

Soʻrov berilayotgan shaxsning individual rivojlanish darajasini hisobga olgan holda savollarni berish uslubi va uslubini tezkor moslashtirish imkoniyati;

Soʻrov davomida yuz ifodalari (mimik reaksiyalar)ni qayd qilish — bu respondentning soʻrov mavzusiga va alohida savollarga boʻlgan munosabati haqida qoʻshimcha maʼlumot beradi;

Respondentning pozitsiyasini bevosita aniqlashtirish imkoniyati (aniqlashtiruvchi va toʻldiruvchi savollar, respondentning madaniy saviyasini hisobga olgan holda lugʻaviy tuzatishlar kiritish mumkin).

Intervyuerning kasbiy jihatdan muhim fazilatlari tizimiga quyidagilar kiradi:

- suhbatdoshni oʻziga rom eta olish va uni ochiq gapirishga undash qobiliyati;
- yuqori darajadagi empatiya (boshqaning his-tuygʻularini tushunish);
- turli ijtimoiy va yosh guruhlari vakillari bilan dinamik, moslashuvchan muloqot texnikasini egallagan boʻlish.

Suhbat yoki intervyu oʻtkazuvchi shaxs quyidagilarni eplay olishi kerak:

to'g'ridan-to'g'ri savollarni bilvosita shaklga o'tkazish;
respondentning ochiqchasiga fikr bildirishini ma'naviy-
psixologik jihatdan rag'batlantirish;

o'z-o'zini tahlil qilishga yuqori qobiliyatga ega bo'lish (xususan, intervyu vaqtidagi haqiqiy vaziyatni tahlil qilish, intervyuening imkoniy ta'siri yoki noto'g'ri ta'sirlarini aniqlash va e'tiborga olish).

Shuningdek, intervyuer quyidagilarga ham ega bo'lishi kerak:
– suhbatdoshni mavzuga jalb etish, dolzarb masalalarni muhokama qilishga undash;
– mojaroli vaziyatlardan chiqib ketish va ularning oldini olish qobiliyati.

Shu bilan birga, ushbu metodlarning salbiy tomonlari sifatida quyidagilar ko'rsatilishi mumkin:

- intervyuening vijdonsizlik yoki charchoq holati;
- mavzuga nisbatan shaxsiy munosabatini namoyon qilishi;
- belgilangan ko'rsatmalardan chekinishi, bu esa olingan ma'lumotlarning buzilishiga olib keladi.

Ma'lumotlarning siljishi (ya'ni noto'g'ri talqin qilinishi) intervyu o'tkazish jarayonida intervyuer shaxsining ta'siri ostida yuzaga keladi. Bu holat ko'pincha intervyuening o'zi bilmagan holda sodir bo'ladi va u quyidagilarga bog'liq bo'lishi mumkin:

- intervyuening ijtimoiy maqomi ancha yuqori yoki past bo'lishi;
- boshqa etno-madaniyatga mansubligi;
- jinsiy farq;
- intervyuer va respondentlar o'rtasidagi semantik (ma'no) tafovutlarning keskinligi.

Ma'lumotlar siljishi, shuningdek, quyidagi holatda ham yuz berishi mumkin:

- javoblar hech qanday qayta tekshirish yoki nazorat usullaridan foydalanmasdan, to'g'ridan-to'g'ri ishonch bilan qabul qilinsa.

Hozirgi kunda suhbat (beshara shaklidagi savol-javob) keng qo'llaniladigan diagnostik metod hisoblanadi. Uning keng tarqalganligi uning universal xususiyati bilan izohlanadi. Agar kuzatuv metodida pedagog faqatgina o'quvchining real xatti-harakatlarini qayd etsa,

suhbat orqali shaxsning xatti-harakat motivlari, niyatlari, kelajakdagi rejalariga oid ma'lumotlar olish mumkin.

Suhbat o'quvchining og'zaki javobiga asoslanadi, bu esa boshqa metodlarga qaraganda vaqt jihatdan ancha tejamlidir. Diagnostik metod sifatida suhbat boshqa psixologik-pedagogik metodlarga qaraganda kamroq qat'iylikka ega va tadqiq qilinayotgan shaxsning subyektiv ta'siri kuchliroq bo'lishi mumkin.

Suhbat ayniqsa quyidagi hollarda katta ahamiyat kasb etadi:

pedagog va maktab psixologi tomonidan past o'zlashtiruvchi yoki juda iqtidorli o'quvchilar bilan juftlikda olib boriladigan diagnostika;

bolalarning maktabga tayyorligini aniqlash;

abituriyentlar bilan tanlov suhbatlari;

aspirantura yoki magistraturaga qabul;

mas'uliyatli lavozimlarga kasbiy tanlovda qo'llanilishi.

So'rovnomalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, asosiy axborot manbai – o'quvchining o'zi hisoblanadi, bu esa u doimo ishonchli ma'lumot berishga intiladi degani emas. Ko'pincha o'smirlar pedagog bilan suhbatga tayyor bo'lmaydi. Shu sababli, so'rovnoma o'tkazishda o'quvchining savollarga chin dildan, samimiy javob berishga tayyorligini aniqlab olish juda muhim.

Suhbat o'tkazish texnikasi aynan shu maqsadga xizmat qiladi – ya'ni, olingan ma'lumotlarning ishonchliligi va aniqligini ta'minlash. Ishonchli natijalar olish uchun ko'pincha og'zaki va yozma so'rov usullari birgalikda qo'llaniladi.

Bundan tashqari, intervyu orqali pedagog o'quvchining reaksiyasini bevosita kuzatishi mumkin, bu esa ba'zida og'zaki javobning o'zidan ham ko'proq informatsion ahamiyatga ega bo'ladi. Zarurat tug'ilganda kuzatuvchi pedagog qo'shimcha savollar berish orqali yanada chuqurroq ma'lumot olish imkoniga ega bo'ladi.

Ushbu metodning kamchiliklari qatorida o'quvchining javoblarini yozib olishning imkonsizligi ham ko'rsatiladi. Biroq, zamonaviy texnik vositalarning rivojlanishi sharoitida bu kamchilik o'z ahamiyatini yo'qotmoqda.

Shu bilan birga, o'quvchining javoblarini ochiqchasiga yozib borish unga yoqmasligi, metoddan voz kechishiga yoki ichki qarshilik tug'ilishiga olib kelishi mumkin.[38]

Suhbat shaklida o'tkaziladigan so'rovlar orqali o'quvchining shaxs sifatida shakllanishiga oid jihatlarni aniqlash mumkin: uning xarakteri, axloqiy fazilatlari, qiziqishlari, qobiliyatlari, munosabatlari va boshqalar.

Oldindan tayyorlangan savollar asosidagi standart og'zaki so'rovning o'ziga xos afzalliklari mavjud. Masalan, bu metodning afzalligi shundaki, javoblar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilinishi mumkin.

Nostandart suhbat (intervyu) davomida esa savollar tartibini o'zgartirish mumkin, bu esa norasmiy muhitni yaratishga yordam beradi. Odatda bunday metod o'quvchi yozma shakldagi savollarga javob berishdan bosh tortgan holatlarda qo'llaniladi.

Haqiqiy hayotiy vaziyat asosida olib borilgan suhbat pedagog va o'quvchi o'rtasida samarali aloqa o'rnatilishiga yordam berishi va o'quvchining o'zi haqidagi kerakli ma'lumotlarni o'qituvchiga ochib berishiga imkon yaratadi.

Suhbat yoki intervyu uchun mo'ljallangan savollar oldindan tuzilib, ular o'quvchiga qanday ketma-ketlikda berilishi rejalashtirilgan holda yozib qo'yilishi kerak. Shuningdek, o'quvchining javoblarini yozib olish uchun joy qoldirish tavsiya etiladi.

Suhbat shunday tashkil etilishi kerakki, suhbatdosh o'zining tabiiy holatini saqlab qolsin. Iloji bo'lsa, u bilan maqsadli suhbat olib borilayotganini bilmasligi, ayniqsa suhbatning maqsadidan bexabar bo'lishi lozim.[31]

Suhbatga tayyorgarlik ko'rishda asosiy maqsadga yo'naltirilgan savollardan tashqari, suhbatni qo'llab-quvvatlovchi, ishonchli muhit yaratadigan savollarni ham o'ylab chiqish tavsiya etiladi. Bunday savollar suhbatdoshga qiziqarli, emotsional va motivatsion jihatdan ahamiyatli bo'lishi kerak. Bundan tashqari, savollar suhbatdoshda yoqimsiz his-tuyg'ularni uyg'otmasligi kerak.

Iloji boricha bilvosita savollarni ko‘proq berish foydalidir. Bilvosita savollar suhbatning asl maqsadini yashiradi. Masalan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri: “Senga matematika darslari yoqadimi?” savolining o‘rniga, bilvosita shaklda: “Jadvalda nechta matematika darsi bo‘lishini istarding?” deb so‘rash mumkin.

Bilvosita savollarning turlaridan biri – shaxsiy bo‘lmagan savollardir. Bu savollar bevosita suhbatdoshning o‘ziga qaratilmagan bo‘lsa-da, odatda u bu savollarga javob berar ekan, o‘z fikrini ifodalaydi. Masalan: “O‘rganyotgan kasbingiz bolalarga yoqadimi?”

Yana bir tur – proyektiv savollar bo‘lib, unda so‘z suhbatdosh emas, balki boshqa, tasavvuriy shaxs yoki guruh haqida ketadi. Masalan: “Seningcha, yosh yigitni nohaq ranjitishsa, u nima qilardi?” Ba’zida bunday savollar to‘liq tasvirlangan vaziyat asosida bo‘ladi va unda ishtirok etuvchi obrazning his-tuyg‘ulari yoki harakatlari haqida gap boradi. Javob beruvchi esa bu obraz o‘rniga o‘zini qo‘yib, aslida o‘z munosabatini bildiradi.

Savollar suhbatda ishtirok etayotgan o‘quvchining faol ishtirokini ta’minlashi kerak. Savollarni tuzishda quyidagi qoidalarga amal qilish tavsiya etiladi:

1. Savol tasodifiy emas, balki diagnostika maqsadini amalga oshirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.
2. Suhbatning boshida o‘quvchi uchun sodda va tushunarli savollar beriladi, murakkabroq savollar esa keyinroq beriladi.
3. Savollar qisqa, aniq va o‘quvchi uchun tushunarli bo‘lishi kerak.
4. Savollar pedagogik odob va kasbiy etika talablariga mos bo‘lishi kerak.
5. Ba’zi savollar ilgari berilgan savollarga o‘quvchining bergan javoblarining obyektivligini tekshirishga yordam berishi kerak.
6. Shuni unutmaslik kerakki, suhbatda o‘quvchilar hayajonlanishi, charchashi, diqqatini yo‘qotishi yoki maqtanchoqlik qilishi mumkin, bu esa ularning savollarga noobyektiv javob berishiga olib keladi.

So‘rovnoma o‘tkazishda quyidagi qoidalarga rioya qilish tavsiya etiladi:

1. So‘rovnoma begona tinglovchilarsiz, faqat javob beruvchi bilan yolg‘iz o‘tkazilishi kerak.

2. Har bir savolni o‘zgartirilmagan shaklda ovoz chiqarib o‘qib berish maqsadga muvofiq.

3. Javob beruvchi keyingi savollarni ko‘rmasligi yoki o‘qiy olmasligi kerak.

4. So‘rovnoma uzoq davom etmasligi kerak: o‘quvchini so‘roq qilish vaqti 15–20 daqiqadan oshmasligi lozim.

5. So‘rovni o‘tkazayotgan shaxs javob beruvchiga hech qanday ta’sir ko‘rsatmasligi kerak (masalan, to‘g‘ri javobni bilvosita ko‘rsatish, boshini chayqab norozilik bildirish, yoki tasdiqlovchi imo-ishoralar orqali ruxsat berish va hokazo).

6. Agar so‘ralayotgan shaxs savolni tushunmagan bo‘lsa, savolni sekin va aniq qayta o‘qish kerak, ammo uning mazmunini izohlash mumkin emas. Ayniqsa bu bir necha kishi ishtirokidagi guruhliy so‘rovlar uchun juda muhim, chunki izoh berish so‘rov sharoitlarining tengsiz bo‘lishiga olib keladi.

7. Agar so‘rovchi javobni tushunmasa, u betaraf tusdagi aniqlashtiruvchi savollar berishi mumkin, masalan: “Batafsilroq tushuntirib bera olasizmi?”, “Bu bilan nimani nazarda tutyapsiz?”

Ushbu qoidalarga rioya qilish so‘rovdan ishonchli va obyektiv natijalar olish imkonini beradi.

Yozma so‘rov: anketa

O‘qituvchilar va psixologlar tomonidan tez-tez yozma so‘rovlar qo‘llaniladi, bunda diagnostika vositasi sifatida anketa ishlatiladi.

Anketa (fransuzcha *enquête* — savollar ro‘yxati) — bu mavzuga oid o‘zaro bog‘langan bir qator savollardan iborat bo‘lgan hujjatdir. Kasbiy tarzda tuzilgan anketalar oldindan ishlab chiqilgan konstruksiya asosida yaratiladi, bu konstruksiya esa diagnostika qilinayotgan hodisani, uning muhim belgilarini va respondentning xulq-atvori shakllarini modellashtiradi. Anketalar yordamida ommaviy so‘rovlarda sifatli va miqdoriy axborotlar olinadi.

Psixologik-pedagogik diagnostikada bu metod anketlash deb nomlanadi.

Anketlash — bu maxsus tuzilgan anketalar yordamida ommaviy soʻrov orqali axborot toʻplash texnologiyasidir. Bu texnologiya quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

oldindan soʻrovdan oldin respondentlar tanlovi boʻyicha hisob-kitoblarni oʻtkazish, tashkiliy choralarni rejalashtirish, anketani toʻldiruvchi bilan muloqotda boʻlishda anketachi (soʻrovchi) uchun belgilangan instruksiyalarga amal qilish,

anketalarni tahlilga tayyorlash (notoʻgʻri toʻldirilganlarini ajratish, tartiblash, kodlash), natijalarni sifatli va miqdoriy tahlil qilish texnologiyasini aniqlash.

Anketlash jarayonida oʻquvchi oʻz javoblarini maxsus ishlab chiqilgan anketalar varagʻiga yozadi. Bu metod, ayniqsa katta guruhdagi soʻrovnomalarda samarali hisoblanadi, chunki u koʻp sonli oʻquvchilar haqida tizimli diagnostik maʼlumotlar toʻplash imkonini beradi.

Ushbu metod ommaviy maʼlumotlarni yigʻish uchun keng qoʻllaniladi.

Anketlashning afzalliklariga quyidagilar kiradi:

tezkorlik (qisqa vaqt ichida koʻplab maʼlumotlarni olish mumkin);

yoza shaklda javoblar olish imkoniyati, bu esa turli subyektiv sabablarga koʻra ogʻzaki soʻrovda javobsiz qoladigan savollar boʻyicha ham maʼlumot olishga yordam beradi. Anketa diagnostik vosita sifatida asosan oʻquvchilar haqida umumiy maʼlumotlarni yigʻish uchun ishlatiladi. Psixologik-pedagogik diagnostikada anketalarni quyidagi holatlarda qoʻllash maqsadga muvofiqdir:

Aniq faktik maʼlumotlarni olish uchun — masalan, jinsi, yoshi, maʼlumoti va hokazo. Respondentning biror muammo yoki hodisaga boʻlgan munosabatini aniqlash uchun — masalan, qiziqishlari, qadriyat yoʻnalishlari.

Faqat bitta aniq va kerakli javobni olish uchun – masalan, ma'lum bir internet-saytni ko'rganligi, ma'lum bir janrdagi adabiyotlarni o'qiganligi va boshqalar.

Muayyan hodisalarni baholash va ularni ustuvorlik tartibida nomlash uchun – masalan, shaxsiy sifatlar, o'quv fanlari, kasbiy faoliyat turlari.

Anketlash quyidagi turlarga bo'linadi:

Kontaktli anketlash – bevosita ishtirok etish orqali o'tkaziladi;

Masofaviy anketlash – bevosita ishtiroksiz amalga oshiriladi;

Matbuot anketlash – elektron pochta yoki onlayn vositalar orqali bajariladi.[32]

Anketalarda uch turdagi savollar ajratiladi: yopiq, ochiq va yarim yopiq (aralash) savollar.

Yopiq savollar tanlov shaklida tuzilgan bo'lib, respondentdan taklif etilgan javob variantlaridan birini yoki (agar yo'riqnomada shunday belgilangan bo'lsa) bir nechtasini tanlashni talab qiladi. Bu turdagi savollar ochiq savollarga qaraganda miqdoriy jihatdan qayta ishlash uchun qulayroq, ammo ular ochiq savollarda yuzaga keladigan barcha ehtimoliy javoblarni o'z ichiga olmaydi.

Ochiq savollar respondent tomonidan maxsus ajratilgan joyda mustaqil yozma javob berishni nazarda tutadi. Yopiq savollarga qaraganda, bu turdagi savollarni miqdoriy jihatdan qayta ishlash murakkabroq, chunki ular oldin tahlil va klassifikatsiyani talab qiladi. Biroq ochiq savollar ehtimoliy javoblarning to'liq spektrini qamrab oladi va muhim axborotlarni olishda samaraliroq hisoblanadi.

Yarim yopiq (aralash) savollar – bu anketadagi asosiy savol turlaridan biri bo'lib, yopiq savollarga o'xshash tarzda tuziladi, ammo respondentga taklif etilgan variantlar orasida mos javob topilmagan taqdirda, o'zining javobini yozib qo'shish imkonini beradi. Bunday tarzda qo'shilgan javoblar ochiq savollar uchun belgilangan qoidalar asosida qayta ishlanadi.

Anketaning tarkibiy qismiga “pasport qismi” kiradi, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

respondentga murojaat;

demografik savollar (jins, yosh, yashash joyi, ma'lumoti, ish tajribasi, ijtimoiy maqomga oid xususiyatlar va boshqalar).

Aynan pasport qismi asosida anketadan olingan diagnostik ma'lumotlar ma'lumotlar massivi bo'yicha ajratiladi, tanlab olingan namunalar bilan materiallar taqqoslanadi va ularning vakillik darajasi (reprezentativligi) tahlil qilinadi.

Anketa tuzish qoidalari:

1. Anketani ishga tushurishdan avval uni sinab ko'rish tavsiya etiladi, ya'ni pilotaj, ya'ni bir nechta ishtirokchilarda sinov tariqasida so'rovnoma o'tkazish va keyinchalik uni takomillashtirish orqali amalga oshiriladi.

2. Savollarni ishlab chiqish bosqichida allaqachon anketani qayta ishlash usullari va natijalarni taqdim etish shakllarini tasavvur qilib olish zarur.

3. Anketaning boshida albatta murojaat (adreslik) bo'lishi kerak, ya'ni anketa kimga mo'ljallanganligi ko'rsatiladi. Shuningdek, so'rov maqsadini qisqacha bayon qiluvchi kirish so'zi (preambula) ham bo'lishi zarur.

4. Anketa minnatdorchilik bildiruvchi jumlar bilan yakunlanadi, ya'ni so'rovda ishtirok etganlik va ko'rsatilgan yordam uchun minnatdorchilik bildiriladi.

Anketa ishonchli diagnostik vosita hisoblanadi, agar u belgilangan maqsadlarga mos ravishda asoslangan bo'lsa, aniq va ishonchli ma'lumot bersa, va shu sharoitda takroran o'tkazilganda ham barqaror natijalar ko'rsatsa.

Garchi anketalash usuli oddiy ko'rinsa-da, sifatli va "ishlaydigan" anketani tuzish oson emas. Ko'pincha anketalar pedagog tomonidan mustaqil tarzda ishlab chiqiladi. Anketa ishlab chiqishda asosiy maqsad aniq qo'yilishi juda muhimdir – ya'ni so'rov orqali qanday ma'lumot olinishi kerak, pedagog nimani bilmoqchi va bu ma'lumotlar keyinchalik qayerda qo'llaniladi.

Yaxshi shakllantirilgan maqsad ortiqcha savollarning oldini oladi va anketani sun'iy murakkablikdan xoli qiladi.

Anketa tuzilmasiga qo'yiladigan talablar:

1. Anketa tuzishni to'g'ridan-to'g'ri savollarni ishlab chiqishdan boshlash mumkin emas. Avvalo, mavzuni alohida muammolar va bo'limlarga ajratish kerak.

2. "Tarmoqlangan anketalar" (ya'ni, savollar ma'lumotga qarab turlicha yo'nalishga ega bo'lishi) tuzilmasidan foydalanish muhim.

3. Anketa "voronka texnikasi" asosida tuzilgan bo'lishi tavsiya etiladi, ya'ni eng umumiy savollardan boshlanib, bosqichma-bosqich aniq va tor mavzularga o'tiladi. [32]

Anketada avval so'rov mavzusi va maqsadi bayon qilinadi, so'ngra mazmun jihatidan eng sodda va neytral savollar joylashtiriladi. Haqiqiylik, tahlil va tafakkurni talab qiluvchi asosiy savollar anketaning o'rtasiga qo'yiladi. Keyin esa savollar darajasi asta-sekin soddalashadi. Anketa javob beruvchining shaxsiy ma'lumotlari (jinsi, yoshi, ma'lumoti va hokazo) bilan yakunlanadi.

Anketani ishlab chiqish xususiyatlarini batafsil ko'rib chiqamiz. Savollar ketma-ketligida quyidagi sxemaga amal qilish tavsiya etiladi: moslashtirish – belgilangan maqsadga erishish – ruhiy bosimni kamaytirish.

Anketa boshida o'quvchilarni kerakli ma'lumotni taqdim etishga tayyorlash kerak: anketaning mazmuni, ya'ni nimalar so'ralishi, so'rovning maqsadi, anketa to'ldirish qoidalari tushuntiriladi. Asosiy savollarni darhol bermaslik lozim, chunki o'quvchilar hali javob berishga tayyor bo'lmazligi mumkin. O'quvchilarni savollarga javob berishga psixologik jihatdan tayyorlash zarur. Avval sodda savollar beriladi, ular o'quvchini so'rov holatiga jalb qiladi, anketaning mohiyatiga kirish imkonini beradi va asosiy muammoga yaqinlashtiradi.

O'quvchilarda so'rovda ishtirok etishga motivatsiya uyg'otish ham juda muhim vazifadir. Har bir insonning o'z qiziqishlari, qadriyatlari, ehtiyojlari bor. O'quvchilarni so'rovda ishtirok etishga qiziqtirish, ularning javoblari shaxsiy ahamiyat kasb etishi uchun zarur. Shu bois, anketaning boshida o'quvchilarga murojaat qilib, masalan, o'quv guruhining hayotini tashkil qilishga yordam berishni so'rash mumkin.

Ko‘pincha anketa boshida kontakt savollar qo‘llaniladi — bu savollar oson bo‘lib, odatda o‘quvchilarga murojaatda tilga olingan muammolar bilan bog‘liq bo‘ladi. Imkon qadar ular so‘rov mavzusiga yaqin bo‘lishi kerak. Har qanday holatda ham, savollar yoqimsizlik yoki norozilik uyg‘otmasligi kerak. Savol tuzishda ishlatiladigan usullar o‘quvchini keyingi savollarga javob berishga tayyor holga keltirishi lozim.

Anketani tuzishda mazmunga ega (rezultativ) savollar va funksional savollar shakllantiriladi:

Mazmunli savollar – o‘quvchining shaxsiy xususiyatlari, xatti-harakati va faoliyati haqida axborot olish imkonini beradi.

Funksional savollar – savollar ketma-ketligini tartibga solish va optimallashtirish uchun xizmat qiladi.

Funksional savollar bir necha turga bo‘linadi:

Funksional-psixologik savollar – bu savollar o‘quvchilarda ruhiy bosimni kamaytirish, bir mavzudan boshqasiga o‘tishni ta‘minlash, salbiy kayfiyatlarni yengillashtirish uchun ishlatiladi. Masalan:

«Sizga ... yoqadimi?»

«Bunday holatlar bo‘lib turadimi?»

Mavzuni o‘zgartirish uchun quyidagicha iboralar ishlatiladi:

«Endi sizga ... haqida bir nechta savol.»

Filtr savollar – o‘quvchining shu savolga tegishliligi bor-yo‘qligini aniqlash uchun xizmat qiladi. Masalan:

«Siz qanchalik tez-tez ... tashrif buyurasiz?»

«Sizda shunday holatlar bo‘ladimi?»

Bu savollar orqali o‘quvchini tegishli respondentlar guruhiga kiritish yoki chiqarib tashlash mumkin.

Nazorat savollarining maqsadi – taqdim etilgan ma‘lumotlarning ishonchliligini tekshirishdir. Ushbu savollar shunday tarzda tuziladiki, ular orqali ilgari olingan javoblarning samimiyligi va haqqoniyligi baholanadi. Biroq, bu savollar bevosita nazorat qilinayotgan savoldan keyin darhol berilmasligi kerak.[60]

Savollar, shuningdek, ochiq va yopiq javoblarni ham nazarda tutadi. Ochiq savolga javob berish erkin shaklda bo‘ladi, u tabiiy

xarakterga ega bo'lib, mutlaqo kutilmagan va taxmin qilinmagan fikrlarni aniqlash imkonini beradi. Biroq, ko'pincha yopiq savollar qo'llaniladi, ularda javob variantlari oldindan berilgan bo'lib, ularni tanlash kerak bo'ladi. Bu turdagi savollar son jihatdan tahlil qilishni osonlashtiradi. Ularning kamchiligi shundaki, javoblar tanlovi cheklangan bo'ladi, va bu javoblar har doim ham o'quvchining shaxsiy pozitsiyasiga mos kelmasligi mumkin. Bunday holatlarning oldini olish uchun, odatda kombinatsiyalangan savollar ishlatiladi, bunda tayyor javob variantlari bilan bir qatorda o'quvchining shaxsiy fikri uchun bo'sh qator ham qoldiriladi.

Anketa savollariga qo'yiladigan talablar:

1. Dastlabki savollar eng qiziqarli bo'lishi, respondentda savollarga javob berishni davom ettirish istagini uyg'otishi kerak.

2. Savollar respondentning ta'lim darajasidan oshmasligi lozim. Respondent o'zining umumiy bilim yetishmasligini ko'rsatib qo'yuvchi holatga tushib qolmasligi kerak.

3. Savol so'roq olmoshi bilan boshlanishi maqsadga muvofiq: kim, nima, qachon, qayerda, nima sababdan, qanday sharoitda va h.k.

4. "Tushuncha yuklovchi" savollardan (ya'ni, aniq bir fikrni majburan qabul qildirishga urunadigan savollardan) qochish kerak.

5. Anketada quyidagi to'rtta asosiy guruhdagi savollar bo'lishi lozim:

Respondentning shaxsiga oid faktik ma'lumotlar (yoshi, jinsi, yashash joyi va h.k.);

Respondentning muammoga munosabati;

Respondent va atrofida qilargan harakatlari (ota-onasi, do'stlari va h.k.);

O'rganilayotgan holatni takomillashtirish haqidagi fikrlar.

6. Har bir savol faqat bitta muammoni o'z ichiga olishi kerak.

7. Anonim anketa hollarda, muallifni yozuv uslubi orqali aniqlash shubhasini oldini olish uchun yopiq savollardan foydalanish afzal hisoblanadi.

8. "Tasdiqlash tendensiyasi"dan qochish kerak, ya'ni respondentni doimo ijobiy javob berishga undaydigan savollar

tuzishdan saqlanish kerak. Masalan, ayrim holatlarda inkor javoblari orqali ham ijobiy belgini aniqlash mumkin.

9. Noaniq va mavhum tushunchalarni ishlatishdan qochish lozim. Masalan, “o‘rtacha”, “ko‘pincha”, “boshqalarga qaraganda yaxshi” kabi iboralar har bir respondentda har xil talqin qilinadi, shuning uchun aniq bo‘lmagan bu kabi tushunchalarni ishlatmaslik kerak. [32]

So‘rovnomalarda G. Gellap tomonidan taklif etilgan ***savolni bosqichma-bosqich rivojlantirish texnikasi***ni qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Bu texnika besh bosqichli savollardan iborat:

1. Birinchi savol – filtr bo‘lib, respondentning muammo haqida xabardorligini aniqlashga xizmat qiladi: u bu haqda umuman o‘ylaganmi yoki yo‘qmi, shuni bilish uchun beriladi.

2. Ikkinchi savol – respondentning muammoga bo‘lgan umumiy munosabatini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, ochiq shaklda tuziladi.

3. Uchinchi savol – muammoning aniq jihatlariga oid javoblarni olish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, u yopiq shaklda tuziladi.

4. To‘rtinchi savol – respondentning qarashlari sabablarini aniqlashga yordam beradi va yarim ochiq shaklda ifodalanadi.

5. Beshinchi savol – bu qarashlarning kuchi va intensivligini aniqlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, yopiq shaklda tuziladi.

Gellap texnikasi axborot va baholovchi xarakterdagi savollarni tuzishda ayniqsa qulay hisoblanadi. Biroq agar savollar faktologik (faktlarga oid) bo‘lsa, unda respondentning muammoga bo‘lgan umumiy munosabatini va uning xatti-harakatlari sabablarini aniqlash shart emas. Bunday hollarda savollarni ikki bosqichga qisqartirish mumkin, bu esa so‘rovnomada joyni tejashga yordam beradi.

Test

Test sinovlari psixologiya va pedagogika sohalarida keng qo‘llaniladi. Biroq, ushbu metod har ikki soha uchun umumiy hamda o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Test sinovlarining umumiy jihati – bu maxsus qoidalarga binoan tuzilgan standartlashtirilgan topshiriqlarning mavjudligidir. Test vositalari sifatida ular ishlab chiqish va qo‘llash

tartibiga qo'yilgan umumiy talablarga javob berishi lozim. Psixologik testlarning o'ziga xosligi shundaki, ular shaxsiy sifatlarni aniqlash maqsadida diagnostika uchun qo'llaniladi. Pedagogik testlar esa, odatda, o'quv va tarbiya jarayonida shakllangan natijalarni – bilim, ko'nikma, malaka, so'nggi vaqtlarda esa kompetensiyalarni aniqlash uchun ishlatiladi. O'quv natijalarini diagnostika qilish "didaktik nazorat" deb ataladi. O'qitish natijalarini nazorat qilishda didaktik testlar qo'llaniladi.

Shunga qaramay, pedagogik amaliyotda o'quvchilarning ayrim shaxsiy xususiyatlarini baholash imkonini beruvchi psixologik testlar ham keng qo'llanilmoqda. Eng ommalashgan vositalardan biri bu shaxsiy savolnomalardir. Bu — pedagogik va psixologik amaliyotda shaxs strukturasi aspektlarini aniqlash, ularni tipologik jihatdan tavsiflash va rivojlanish darajasini baholash uchun qo'llaniladigan psixodiagnostik metodikalar to'plamidir. Ilmiy adabiyotlarda bunday metodikalar ko'pincha shaxs testlari deb ham ataladi.

Shaxsiy savolnomalar (anketalar) odatda bir qator savollar shaklida tuziladi. Ularga respondent o'zining bahosi yoki o'zini baholashi (asosiy holatda — muqobil shakldagi fikrlar, tavsiflar bo'yicha «ha – yo'q», «mos keladi – mos kelmaydi» tarzida) asosida javob beradi. Natijalar har bir topshiriq bo'yicha yoki maxsus shkala asosida hisoblanadi va tahlil qilinadi.

Shaxsiy savolnomalar bayonotlarini tuzishda quyidagi qoidalarga amal qilish tavsiya etiladi:

1. Bayonotlar iloji boricha qisqa bo'lishi, bitta qo'shimcha gapdan oshmasligi kerak.
2. Barcha bayonotlar barcha ishtirokchilarga tushunarli bo'lishi kerak (ya'ni oddiy, umumiy leksika asosida ifodalangan bo'lishi lozim).
3. Har bir bayonot uchun bir xil miqdordagi javob variantlari (odatda 5 tadan 11 tagacha) keltirilgan bo'lishi maqsadga muvofiq. Bu respondentni ishtirokga moslashtirishni osonlashtiradi va natijalarni qayta ishlashni yengillashtiradi.

4. Test (yoki savolnoma, baholash shkalasi) pozitiv va negativ baholovchi bayonotlar soni muvozanatli bo'lishi kerak, ularni tasodifiy tartibda navbatma-navbat joylashtirish lozim.

5. “Emas”, “yo‘q” kabi inkor shaklidagi iboralardan qochish kerak, ijobiy yoki salbiy bo‘lsin, tasdiq ifodalar afzalroqdir.

6. Har bir gap faqat bitta fikrni ifodalashi lozim, aks holda, respondent qaysi fikrga javob berganini aniqlash qiyinlashadi.[65]

Shaxsiy savolnomalardagi bayonotlar anketadagi oddiy savollarga qaraganda bir qator ustunliklarga ega:

Ular empirik ma'lumotlarga mos keladi va savol shaklida qayta tuzishni talab qilmaydi.

Bayonot yordamida mavqe va fikr aniqlab olinadi, bu esa diagnostik xulosa chiqarishni osonlashtiradi.

Bayonotlar bilvosita ta'sir qiladi, bu esa shaxsiy yoki nozik mavzular haqida so'z borganda respondentning samimiy javob berishga tayyorligini oshiradi.

Bayonotlarni indikator sifatida tuzish osonroq, ularni indikatorlar majmuasi — "batareyalar" ko'rinishida tuzish mumkin (bu ayniqsa qarashlar, qadriyatlar, munosabatlarni tadqiq qilishda muhim).

Bayonot asosida javob shkala tuzish ancha oson va samaralidir.

Bayonot-indikatorlar ba'zan bir nechta gaplar, qarorlar alternativasi ko'rinishida ifodalanadi, masalan: “Agar siz bunday holatda bo'lsangiz, nima qilgan bo'lardingiz?”.

Standartlashtirilgan test albatta testga oid yo'riqnoma bilan birga bo'lishi kerak. Ushbu yo'riqnoma test haqida asosiy ma'lumotlar hamda test topshirish tartibi, natijalarni tahlil qilish va qayta ishlash bo'yicha tavsiyalarni o'z ichiga oladi. Testga oid yo'riqnoma — bu diagnostika o'tkazuvchi mutaxassis uchun asosiy axborot-uslubiy qo'llanma hisoblanadi.

Unda quyidagi tarkibiy qismlar mavjud:

Testning to'liq nomi;

Diagnostik maqsad va vazifalarning tavsifi;

Tuzuvchilar haqida ma'lumotlar: ular qayerda ishlaydi, ilmiy daraja va unvonlari, fan sohasidagi obro'-e'tiborlari (mualliflik metodikalari, kitoblar, ilmiy tashkilotlardagi lavozimlar);

Test tuzilmasining tavsifi (ba'zan spetsifikatsiyasi bilan birga);

Testning modernizatsiyasi (yangilangan versiyalari) haqida nashriyotdagi ma'lumotlar;

Sinovdan o'tkazilgan tanlama to'g'risidagi ma'lumotlar, uning kuchli va zaif tomonlari (qaysi subguruhlar yaxshi yoki yomon yoritilgan);

Ishonchlilik (reliability) va uni aniqlash usullari haqida ma'lumot (shu jumladan turli subguruhlar bo'yicha);

Haqiqiylik (validlik) haqida ma'lumot:

Mazmunga oid validlik – test mazmunining o'lchanayotgan psixik xususiyatlar yoki didaktik maqsadlarga mosligi;

Kriterial validlik – natijalarning belgilangan ko'rsatkichlar va mezonlarga muvofiqligi;

Lokal validlik – turli guruhlar (yosh, jins, o'qishdagi yutuqlar va boshqalar) uchun natijalarning mosligi;

Raqobatbardosh validlik – boshqa standartlashtirilgan testlar bilan olingan natijalar o'rtasidagi moslik;

Natijalar va tashxisning maxfiyligi darajasi haqida eslatma;

Normativlar – odatda ularni ishlab chiqish tartibi qisqacha bayon qilinadi, ba'zan asosiy jadvallar ilova qilinadi, albatta metodologik ishlarga havolalar bilan.

Yaxshi standartlashtirilgan testlarda normativlar faqat butun kontingent uchun emas (odatda yosh yoki o'quv bosqichi bo'yicha), balki muayyan subguruhlar uchun ham keltiriladi, masalan, etnik ozchiliklar, o'g'il bolalar va qiz bolalar uchun alohida. Bu test tuzuvchilarning mas'uliyati va foydalanuvchiga nisbatan hurmatini ko'rsatadi.

Ko'pincha test yo'riqnomasiga testning parallell shakllar bilan o'tkazilganida ko'rsatkichlarning o'sish ehtimoli bo'yicha ma'lumotlar ham kiritiladi. Aksariyat standartlashtirilgan testlar kompyutersiz davrda tuzilganligi sababli, yo'riqnomada test natijalarini qayta ishlash

bo'yicha batafsil bayon qilingan tartib-qoidalar (jadval, grafik shaklida taqdim qilish usullari, "xom" ballarni subtestlar va butun test bo'yicha baholash shkalasiga o'girish texnologiyasi) beriladi.

Yaxshi test yo'riqnomasi diagnost-mutaxassis diqqatini:

- ❖ javoblar orasidagi tPlk zidliklarga,
- ❖ yoki diagnostika maqsadlari uchun muhim bo'lgan alohida simptomatik ma'lumotlarga (eng informativ ko'rsatkichlarga) qaratadi.

Zamonaviy standartlashtirilgan testlarning aksariyati o'zining kompyuterli versiyasiga ega. Bugungi kunda deyarli barcha yangi testlar kompyuter dasturi asosida natijalarni qayta ishlash tizimiga ega. Kompyuterli versiyalar, odatda, alohida taqdim etiladi.

Ekspert baholash usuli

Ushbu metod o'quvchining xatti-harakatlarini "tashqi" nuqtayi nazardan baholashni ta'minlaydi.

Metod keng yosh oralig'i bo'yicha qo'llanishi mumkin.

Ekspert varaqasi to'ldiriladi.

Ekspert baholash usuli ko'pincha sport musobaqalarida hakamlar, shuningdek san'at tanlovlarida hay'at a'zolari ishida qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda ekspert metod deganda shunday jarayon tushuniladiki, bu orqali obyektlar tasniflanadi yoki qandaydir sifatning namoyon bo'lish darajasi ekspertlar yordamida baholanadi. Ekspertlar — bu masalaning mohiyatini yaxshi tushunadigan, o'z fikrini aniq va yetarli darajada ifoda eta oladigan shaxslardir.[69]

Odatda, ekspert baholashlari haqida gap ketganda, ekspertlar guruhi faoliyati nazarda tutiladi, ammo bitta mutaxassis tomonidan baholash holatlari ham istisno emas.

Ekspert baholash metodining mohiyati — bu muammoni subyektiv, intuitiv-mantiqiy tahlil qilish, sonli baholash va natijalarni formal ishlov berish orqali amalga oshirilishidir. Ekspertlarning umumiy fikri (ya'ni ularning xulosasi) diagnostik natija sifatida qabul qilinadi.

Pedagogik ekspertiza – bu pedagogik obyekt (hodisa, jarayon) bo'yicha ekspert fikrini (yoki bahosini) olish uchun kerakli protseduralar majmuasidir.

Ekspert metodlari rasmiy hisoblanmaydi. Ular ijodiy yondashuv va improvizatsiya imkonini beradi, bu yerda tajriba va intuitsiya aniq o'lchovlardan ustun turadi. Ekspertlar guruhi ishlari natijalari muqarrar ravishda subyektivlik izini o'zida aks ettiradi – bu subyektivlik ekspertlardan ham, ularni so'roqqa tortgan tashkilotchilardan ham kelib chiqadi.

Psixologik-pedagogik diagnostikada quyidagi ekspert metodlari qo'llaniladi:

- ❖ Individual ekspert bahosi – alohida o'quvchi yoki guruh, pedagog shaxsiy sifatlarining subyektiv baholanishi.

- ❖ Reyting metodi – ekspertlar tomonidan faoliyat samaradorligi yoki tarbiyalanganlik darajasini baholash.

- ❖ O'zini baholash metodi – shaxs tomonidan o'zining shaxsiy sifatleri va qobiliyatlarini baholash.

- ❖ Psixologik-pedagogik konsilium – o'quvchilarning o'quv qobiliyatlarini jamoaviy baholash va diagnostika qilish.

- ❖ Ekspert baholash metodi – o'quv harakatlarini, shaxsiy sifatlar darajasini, faoliyat muvaffaqiyatini va qobiliyatlarni oldindan baholashda qo'llaniladi.

- ❖ Guruhiiy ekspert bahosi – psixologik-pedagogik hodisalarni jamoaviy ekspert baholash usuli.

- Guruhiiy ekspert bahosida pedagoglar, turli soha mutaxassislari (psixolog, tibbiyot xodimi, defektolog va boshqalar), o'quvchilar, ularning ota-onalari, do'stlari va yaqin tanishlari – ya'ni baholanuvchini yaxshi biladigan odamlar qatnashadi.

Ekspertlarning vazifasi – o'quvchining shaxsiy sifatlarini tavsiflash va uni ma'lum bir odamlar toifasiga kiritishdir.

Ushbu metodning afzalligi – u orqali matematik model asosida kodlash imkonini bermaydigan ko'plab ma'lumotlarni hisobga olish mumkin.

Metodning kamchiligi shundaki, tashxisning to'g'riligi tekshiruv o'tkazayotgan mutaxassislarning kompetentligiga bog'liq bo'ladi. Ushbu metodning sifat jihatdan intuitiv xarakteri bilan bog'liq muammolarni yengib o'tish uchun diagnostika jarayonlarini unifikatsiyalash (ya'ni yagona standartlarga solish) va psixometrik o'lchovlarning keng assortimenti ishlab chiqiladi. Bu esa subyektiv baholarning ixtiyoriyligi, noaniqligi yoki ishonchsizligini kamaytirishga yordam beradi.

Guruhiy ekspert baholash usullarining turlari quyidagilardan iborat:

- komissiya usuli;
- Delfi usuli;
- aqliy hujumi usuli;
- evristik prognozlash usuli;
- umumlashtirilgan mustaqil tavsiflar usuli.

Ekspert komissiyasi a'zolarining kompetentligini aniqlash masalasi odatda ularning baholanayotgan sohaga oid bilim darajasiga – masalan, kasbiy tayyorgarlik va shaxsiy tajribasiga qarab belgilanadi.

Ekspertiza jarayonida bildirilgan fikrlar aniq protokollashtiriladi (yozib olinadi). Shu bilan birga, ekspert komissiyasi faoliyatida bir mutaxassisning fikri boshqa ekspertlarning tashxisi bilan mos kelmasligi mumkinligi ham tan olinadi.

Ekspert baholashni o'tkazishda quyidagi qoidalarga amal qilinadi:

1. Ekspertning o'z sohasiga oid ma'lumotlar bilan har tomonlama tanishishiga ko'maklashish.
2. Ekspert foydalanadigan qo'shimcha ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlash.
3. Diagnostika qilinayotgan shaxsning individual xususiyatlari, shuningdek ekspertlarning kasbiy bilimi, tajribasi va intuitsiyasi asosida shakllanadigan xulosalarni qo'llab-quvvatlash.

Har qanday ekspertiza uchun ikki bosqich majburiy hisoblanadi:
ekspertlar tomonidan obyektни o'rganish;
individual fikrlarni shakllantirish va

undan keyin natijalarni qayta ishlash, ya'ni jamoaviy bahoni aniqlash.

Hujjatlarni tahlil qilish

Psixologik-pedagogik diagnostika uchun alohida qiziqish uyg'otadigan pedagogik hujjatlar bu — sinf jurnallari, o'quvchilarning kundaliklari, daftarlari, yozma va nazorat ishlari, yig'ilish bayonnomalari, o'quv dasturlari va hujjatlari, didaktik materiallar va boshqalardir.

Pedagogik materiallarni tahlil qilish quyidagi holatlarni aniqlashda tez-tez qo'llaniladi:

O'quvchining o'quv jarayonidagi biror hodisaga munosabati, masalan, fanni o'rganishga bo'lgan qiziqishi (daftar yuritish usuli orqali), sinfdoshlariga munosabati (do'stlik haqidagi insho) va boshqalar;

O'quvchining rivojlanish darajasi, masalan, masalalarni qanday tezlikda va murakkablikda yechayotgani – uning intellektual darajasini; insho – axloqiy rivojlanish darajasini aniqlashga yordam beradi;

O'quvchining bilim darajasi, masalan, turli fanlardan olingan yuqori baholar uning tayyorgarlik darajasini va bajarilayotgan topshiriqlarning murakkablik darajasini baholash imkonini beradi;

O'quvchining tarbiyalanganlik darajasi, masalan, darslarga kechikmaslik – intizomlilik borligini, yuqori reyting – o'quv faoliyatiga mas'uliyatli yondashuv borligini ko'rsatadi.

Hujjatlarda keltirilgan ma'lumotlarni tahlil qilishda ularga tanqidiy yondashish lozim, chunki ular har doim ham obyektiv bo'lmasligi mumkin. Shu sababli:

O'quvchining bu yoki boshqa sifatlari qanday mezonlar asosida baholanganini aniqlash zarur. Bundan tashqari, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishga e'tibor berish kerak. Shaxsga oid ma'lumotlarga ehtiyotkor va nozik yondashish lozim. [61]

Kontentni tahlil qilish

Kontent-tahlil (inglizcha *content analysis* – “mazmunni tahlil qilish”) — bu ijtimoiy axborot mazmunini obyektivlashtirilgan, tizimli va miqdoriy o'rganish usuli bo'lib, u matbuot materiallari, ilmiy,

ommabop va badiiy adabiyotlar, ommaviy chiqishlar — umuman barcha turdagi nutqiy va matnli kommunikatsiyalarni o‘z ichiga oladi. Gumanitar va ijtimoiy fanlardagi an’anaviy axborot tahlil metodlaridan kontent-tahlil yuqori darajadagi formallashtirilganlik, obyektivlik, ishonchlilik va validlik (haqiqiylik) talablari bilan ajralib turadi. Biroq psixologik-pedagogik diagnostikada kontent-tahlil kam formallashtirilgan metod sifatida qaraladi, chunki uning natijalari har doim ham o‘quvchilarda psixik jarayonlar, holatlar va shaxsiy sifatlarning rivojlanish darajasi haqida aniq va qat’iy xulosa chiqarishga imkon bermaydi. Kontent-tahlil asosida ma’no birliklarini aniqlash va empirik indikatorlarni operatsion tushunchalarda tavsiflash yotadi. Aynan shu asosda matnning ma’lum bir bo‘lagi tahlil birligiga taalluqli deb qaraladi. Kontent-tahlil birligi sifatida quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- shaxsning xususiyatlari;
- guruhlar, tashkilotlar;
- ekspressiv (emotsional) bayonotlar;
- turli kontekstlarda ishlatilgan atamalar;
- mantiqiy dalillar.

Shuningdek, hisoblash birliklari belgilanadi:

- so‘zlarning necha marta tilga olingani;
- mavzular, g‘oyalar, ijtimoiy vaziyatlarning ko‘rsatilish soni;
- mavzuga ajratilgan satrlar yoki sahifalar miqdori;
- gazeta sahifasidagi maydon hajmi;
- nutq yoki chiqishlarning davomiyligi.

Belgilangan algoritm asosida sxema (yoki jadvalda) kontent-tahlil birliklari qayd etiladi va ma’lumotlar statistik usullar bilan qayta ishlanadi. Shunday qilib, kontent-tahlil jarayoni sifatli materialni sonli hisob birliklariga o‘tkazish bilan bog‘liq bo‘ladi. Kontent-tahlil metodidan foydalanishda asosiy qiyinchilik — kategoriyalar va ma’no birliklarini aniqlashdir. Tahlil qilinadigan material tekshiruvdan o‘tayotgan shaxslarning shaxsiy xususiyatlari, ta’lim darajasi, kasbiy mansubligi, yosh xususiyatlari va boshqa omillarga qarab sezilarli farq qilishi mumkin.

Agar tahlil uchun kategoriyalar juda umumiy (abstrakt) tushunchalar asosida tanlansa, bu matnni yuzaki tahlil qilishga olib keladi va mazmuniga chuqur kira olmaydi. Aksincha, kategoriyalar haddan tashqari konkret bo'lsa, u holda ularning soni juda ko'p bo'lib ketadi, bu esa matnni tahlil qilish o'rniga uni qisqargan holda ko'chirib yozishga (konspektga) olib keladi.

Optimal yechim — tahlil kategoriyalarini muvozanatli tanlashdir. Kategoriyalar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Mazmunli bo'lishi – diagnostik maqsadlarni hal qilishga mos bo'lishi kerak.
2. Yetarli darajada to'liq bo'lishi – asosiy tushunchalar mazmunini to'liq qamrab olishi kerak.
3. O'zaro inkor etuvchi bo'lishi – bitta mazmun bir vaqtning o'zida bir nechta kategoriyaga kirmasligi kerak.
4. Ishonchli bo'lishi – tahlil davomida tadqiqotchilar o'rtasida tafovut yoki noaniqliklar yuzaga kelmasligi kerak.

Kontent-tahlilni o'tkazish uchun quyidagi asosiy tadqiqot vositalari oldindan tayyorlanishi shart:

Kontent-tahlil klassifikatori

Tahlil natijalari protokoli (yoki kontent-tahlil blankasi)

Ro'yxatga olish kartasi yoki kodlash matritsasi

Hisob birliklarini ro'yxatdan o'tkazish va kodlash bo'yicha ko'rsatma

Tahlil qilingan hujjatlar katalogi (ro'yxati)

Psixologik-pedagogik diagnostikada kontent-tahlil ko'pincha proyeksion metodikalarda ishtirok etayotgan shaxslarning nutqini tahlil qilishda qo'llanadi. Bu orqali ularning yashirin motivatsion tendensiyalarini aniqlash va ob'ektivlashtirish mumkin.

Bundan tashqari, kontent-tahlil quyidagi holatlarda keng qo'llaniladi:

Tarbiya suhbatlari,

Insho va esse tahlili,

Guruhli muhokamalar,

Ekspert baholari,

Diagnostik suhbatlar,
Yozuvli kuzatishlar,
Guruh fikrlarini baholash.[65]

O'lchov texnikasiga qo'yiladigan umumiy talablar

Psixologik-pedagogik diagnostikada qo'llaniladigan o'lchov metodikalariga ularning uslubiy va texnologik jihatlarini belgilovchi bir qator umumiy talablar qo'yiladi.

Eng avvalo, metodikaning maqsadi, predmeti va qo'llash sohasi aniq va bir ma'noli tarzda ifodalangan bo'lishi zarur.

Shuningdek, metodikani o'tkazish jarayoni foydalanuvchiga (yoki kompyuterga) uzatishga yaroqli tarzda, ya'ni aniq algoritm shaklida belgilangan bo'lishi kerak.

Natijalarni qayta ishlash tartibi statistik jihatdan asoslangan hisoblash va baholashni standartlashtirish usullarini o'z ichiga olishi kerak (statistik yoki mezonli test normalari asosida). Olingan baholarga asoslangan xulosalar yoki diagnostik mulohazalar, ularning statistik ishonchlilik darajasi ko'rsatilgan holda taqdim etilishi shart.

Metodikalar asosida tuzilgan shkala (o'lchov tizimi) ularning qo'llash sohasida ishonchliligi va validligi bo'yicha tekshirilgan bo'lishi, shuningdek, standartlashtirilgan tadqiqotni qayta takrorlash imkoniyatiga ega bo'lishi zarur.

O'z-o'zini baholashga asoslangan protseduralar natijalarning ishonchliligini nazorat qiluvchi vositalar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Bu vositalar noto'g'ri natijalarni avtomatik tarzda ajratib olish va test ma'lumotlari bazasini shakllantirish orqali metodika standartlarini vaqti-vaqti bilan yangilab borish imkonini beradi.

Ekspert uslublarida ham maqsad, predmet va qo'llash sohasi aniq belgilangan bo'lishi zarur. Ishonchli ekspert ma'lumotlarini olish uchun yetarli miqdorda ekspertlar (optimal miqdor – 10 nafar) va ularning ma'lum darajadagi malakasi talab etiladi.

Metodikalar uchun tuzilgan yo'riqnomalar ekspertlar tomonidan standart namunaviy ma'lumotlar asosida aniq va bir xil tarzda bajarilishi mumkinligini sinovdan o'tgan bo'lishi kerak.

Natijalarni qayta ishlash tartibi ham standartlashtirilgan bo'lishi, bu esa har qanday ekspertga oraliq ma'lumotlarni bir xil tarzda talqin qilish imkonini berishi kerak.

Yuqorida keltirilgan metodika va ekspertiza uslublariga qo'yilgan talablar asosida diagnostika vositalari maxsus attestatsiyadan o'tishi kerak.

Metodikalarni qo'llovchi mutaxassislarga quyidagi talablar qo'yiladi:

Birinchidan, psixologlar va pedagoglar umumiy nazariy-metodologik prinsiplarga ega bo'lishlari, differensial psixometriya asoslarini bilishlari, psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish uslublarini amaliyotda qo'llay olishlari lozim.

Ikkinchidan, axborotlar bazasi va test vositalari banki tashkil etilishi zarur.

Uchinchidan, psixolog va pedagoglar test natijalariga asoslangan qarorlar uchun javobgarlikni o'z zimmlariga olishlari, metodikalar validligi va diagnostika ishonchliligi darajasini ta'minlashlari lozim.

To'rtinchidan, kompleks psixologik-pedagogik diagnostika metodikasini (testlar to'plami) ishlab chiqishda mutaxassislar minimal xarajat evaziga maksimal ishonchlilikni ta'minlovchi samarali vositalardan foydalanishlari, soha bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishlari kerak.

Beshinchidan, diagnostik faoliyat davomida standartlashtirish, ma'lumotlarni qayta ishlash va talqin qilish talablari bajarilishi shart.

Oltinchidan, foydalanuvchilardan metodik vositalarni to'g'ri qo'llash va tarqatish, axborot maxfiyligini ta'minlash, shuningdek, mualliflik huquqlariga rioya qilish talab etiladi.[65]

Mazkur talablar tavsiya etiluvchi xarakterga ega bo'lib, afsuski, hozirgi vaqtgacha yurtimizda ular normativ-huquqiy hujjat sifatida qabul qilinmagan. Biroq, masalan, AQShda psixodiagnostika faoliyati qonun bilan tartibga solinadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bu kabi talablar psixologlarning axloqiy-etik fazilatlariga tayanadi. Shu boisdan har bir tadqiqotchi va amaliyotchi psixologning odamlar ustida olib

borilayotgan psixologik eksperimentlarning pokligi uchun axloqiy javobgarligi juda yuqori bo‘ladi.

Ta’lim muhitining parametrlari – qulayligi va psixologik xavfsizligini baholashning psixologik usullari.

Ta’lim muhitining sifatli va salbiy omillardan holi bo‘lishi – o‘quvchilar va talabalarning psixologik salomatligi, o‘zini anglash darajasi, ijtimoiy faolligi va o‘zlashtirish samaradorligiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi. Bunday muhitning asosiy ikki parametri – qulaylik (komfort) va psixologik xavfsizlikdir.

Ta’lim muassasasida bu omillarni o‘lchash, aniqlash va kerakli chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun zamonaviy psixologik baholash uslublari va testlari qo‘llaniladi. Ta’lim muhitining asosiy psixologik parametrlari. A) Qulaylik (komfort). Qulaylik bu – o‘quvchi yoki talabada maktab yoki universitet muhitida o‘zini jismoniy va emotsional jihatdan qulay, erkin, himoyalangan, qadrlangan va hurmat qilingan his qilishidir. Qulay muhitning ko‘rsatkichlari: Sinfdagi ijtimoiy-psixologik iqlim, o‘qituvchi bilan sog‘lom munosabat, jismoniy sharoitlar (yorug‘lik, havo, shovqin darajasi), guruhdagi o‘zaro hurmat va do‘stona aloqalar.

Psixologik xavfsizlik. Bu – o‘quvchining o‘z fikrini aytishda, faol ishtirok etishda, xatoga yo‘l qo‘yishdan qo‘rqmasdan erkin bo‘lishidir. Psixologik xavfsizlik – ruhiy sog‘liq, ishonchli munosabatlar va motivatsiyaning negizi hisoblanadi.

Psixologik xavfsizlikni ta’minlovchi mezonlar: Kamsitish, tahqirlash, tazyiqlarning yo‘qligi, tenglik va adolat, o‘qituvchining bag‘rikeng va qo‘llab-quvvatlovchi pozitsiyasi, guruh a’zolarining o‘zaro hurmati va empatiyasi.

Baholashning asosiy psixologik usullari. So‘rovnomalar va anketalar. “Ta’lim muhitining psixologik iqlimi” anketasi. O‘quvchilar sinfdagi psixologik holat, o‘zini qanday his qilayotgani, o‘qituvchiga bo‘lgan munosabat haqida fikr bildiradi. Ko‘rsatkichlar: o‘zini hurmat qilish, qo‘rquv darajasi, ishtirok motivatsiyasi.

“Psixologik xavfsizlikni baholash testi” (E.S. Kuzmina). Sinfdagi xavfsizlik darajasini aniqlaydi. Savollar orqali o‘quvchining ruhiy bosimni his qilishi, o‘z fikrini ayta olish erkinligi aniqlanadi.

Likert shkalasi asosidagi baholash. 5 ballik yoki 7 ballik o‘lchovda qulaylik, xavfsizlik, o‘qituvchining yondashuvi baholanadi.

Ijtimoiy-psixologik diagnostika metodlari

Sotsiometriya (J. Moreno). Sinf yoki guruhdagi ijtimoiy munosabatlar xaritasini tuzadi. Qaysi o‘quvchilar lider, qaysilari ajratilgan – aniqlanadi. Xavfsizlik darajasi va ijtimoiy qamrovni tahlil qilishda muhim. Bo‘yoq tanlash usuli (Lusher testi). O‘quvchining ichki emotsional holatini, stress va diskomfort darajasini baholaydi. Bevosita “psixologik xavf” signallarini aniqlashda ishlatiladi. “Qorong‘u xonaga kirish” metaforik testi (T.N. Berezina) o‘quvchilarga shartli “xavfli vaziyat” tasvirlanadi, ularning unga munosabati va reaksiyasi tahlil qilinadi. Psixologik xavfsizlikka bo‘lgan ehtiyoj, ishonch darajasi o‘lchanadi. Observatsiya (kuzatish) va suhbat metodlari

Kuzatuv kartasi: o‘qituvchi yoki psixolog tomonidan sinfdagi o‘zaro munosabatlar, ishtirokchilar xatti-harakati tahlil qilinadi. Individual suhbat: talabaning shaxsiy hissiyoti, sinfdagi holati, xavfsizlik va qulaylik haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lumot olish.

Baholash natijalarini tahlil qilish va ishlatish yo‘llari

Kamchiliklarni aniqlash. Qulaylik past bo‘lgan guruhlar, mojaroli o‘quvchilar, o‘qituvchi o‘zaro ishonchni buzgan holatlar.

Profilaktik choralar; guruhli treninglar (ijtimoiy ko‘nikmalar, empatiya mashqlari), psixologik maslahatlar, o‘qituvchilar uchun inklyuziv va hissiy yetakchilik bo‘yicha treninglar. Rivojlantiruvchi faoliyatlar. Sinf iqlimini yaxshilashga qaratilgan psixologik o‘yinlar, motivatsion suhbatlar, konfliktni boshqarish bo‘yicha treninglar

Ta’lim muhitining qulayligi va psixologik xavfsizligi – o‘quvchilarning sog‘lom, erkin va faol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur asosdir. Bu muhitni baholash va nazorat qilish uchun ilmiy asoslangan psixologik usullar va yondashuvlar qo‘llaniladi. Olingan natijalar asosida muhitni yaxshilash, xavfsiz va ijobiy iqlim yaratish

choralari ko‘riladi. Psixolog, o‘qituvchi va ma‘muriyat o‘zaro hamkorlikda ishlaganda bu samarali bo‘ladi.

Test savollari

1. Psixologik barqarorlik nima?

- A) O‘zini doimo yaxshi his qilish
- B) Stressga, qiyinchiliklarga va o‘zgarishlarga moslasha olish qobiliyati
- C) Har doim boshqalarga yoqishga harakat qilish
- D) Faqat ijobiy fikrlash

To‘g‘ri javob: B

2. Ijobiy psixologik muhitning asosiy belgisi qaysi?

- A) Raqobat va baholashga asoslangan yondashuv
- B) Talabalarni faqat dars bilan band qilish
- C) O‘zaro hurmat, qo‘llab-quvvatlash va xavfsizlik hissi
- D) Qat’iy intizom va nazorat

To‘g‘ri javob: C

3. Salomatligida nuqsoni bo‘lgan ta’lim oluvchilarga psixologik yordam qanday yo‘l bilan ko‘rsatiladi?

- A) Faqat ota-onalar bilan ishlash orqali
- B) Yakka tartibda darslarni ko‘paytirish bilan
- C) Maxsus psixologik xizmatlar va reabilitatsion markazlar orqali
- D) Ularga imtihonlar berilmaydi

To‘g‘ri javob: C

4. Yosh fiziologiyasi fanining asosiy maqsadi nima?

- A) O'quvchilarni jismoniy tayyorgarlikdan o'tkazish
- B) Bolalarning fiziologik rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish
- C) Tibbiy tekshiruvlar o'tkazish
- D) O'quv dasturlarini qisqartirish

To'g'ri javob: B

5. Gigienik sharoitlarga mos keladigan sinf xona harorati nechchi daraja bo'lishi lozim?

- A) 10–15°C
- B) 16–18°C
- C) 18–22°C
- D) 25–30°C

To'g'ri javob: C

6. Psixologik xavfsizlik deganda nimani tushunasiz?

- A) Sinfda doim jim turish
- B) O'quvchi o'z fikrini aytishda o'zini erkin va himoyalangan his qilishi
- C) O'quvchilarning o'rtacha bahosi yuqori bo'lishi
- D) Internetdan foydalanishni cheklash

To'g'ri javob: B

7. “Sotsiometriya” usuli nimani aniqlashga yordam beradi?

- A) O'quvchilarning baholarini
- B) Sinfdagi ijtimoiy munosabatlar va mavqeini
- C) O'quvchilarning IQ darajasini
- D) Mashg'ulotlar davomiyligini

To'g'ri javob: B

8. Psixologik salomatlikni qo'llab-quvvatlashda maktab psixologining vazifasi nimadan iborat?

- A) Faqat muammoli o'quvchilar bilan ishlash
- B) Har oyda ota-onalarga dars o'tish
- C) O'quvchilarning emotsional holatini aniqlash va yordam berish
- D) Davomatni nazorat qilish

To'g'ri javob: C

9-MAVZU: O‘QUVCHILARNING INDIVIDUAL PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Shaxsning individual psixologik xususiyatlari haqida ilmiy tahlil.

Har bir insonning o‘ziga xos psixologik xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular shaxsning atrof-muhitga moslashuvi, xatti-harakatlari, qaror qabul qilish jarayoni va shaxslararo munosabatlarida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu individual psixologik xususiyatlar psixologiya fanining markaziy tadqiqot obyekti hisoblanadi va ularni chuqur o‘rganish, shaxsni to‘laqonli anglashga, tarbiyaviy va psixologik yondashuvlarni to‘g‘ri tanlashga yordam beradi.

Individual psixologik xususiyatlar tushunchasi

Individual psixologik xususiyatlar – bu har bir insonning o‘ziga xos, nisbatan barqaror bo‘lgan ruhiy va aqliy holatlari, temperament, xarakter, qobiliyat, motivatsiya va hissiyotlar majmuidir. Ular quyidagi asosiy guruhlariga bo‘linadi:

Temperament: tug‘ma, asosan markaziy nerv tizimi faoliyatiga bog‘liq bo‘lgan, insonning emotsional barqarorligi va reaksiya tezligiga ta’sir qiluvchi xususiyatlar majmui (masalan, sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik).

Xarakter: shaxsning ijtimoiy va axloqiy qadriyatlari, odatlari va munosabatlarining barqaror tizimi.

Qobiliyat: insonning ma’lum faoliyat turiga oid bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishdagi individual imkoniyatlari (intellektual, ijodiy, sport, musiqiy va boshqalar).

Motivatsiya: shaxsni faoliyatga undovchi ichki sabablari va ehtiyojlari tizimi.

Hissiyot va emotsiyalar: insonning ichki ruhiy holatini ifodalovchi holatlar bo‘lib, ular unga bo‘lgan tashqi ta’sirlarga qanday munosabat bildirishini ko‘rsatadi.

Ilmiy yondashuvlar va tadqiqotlar

Biologik yondashuv.

Bu yondashuvga ko‘ra, insonning psixologik xususiyatlari asosan genetik omillar, nerv tizimi va miya faoliyati bilan bog‘liq.

Masalan, Eysenck temperamentni neyrofiziologik faoliyat bilan izohlaydi.

Kognitiv yondashuv

Kognitiv psixologlar individual tafakkur, e'tibor, xotira va qaror qabul qilish jarayonlarini o'rganadilar. Ularning fikricha, bu xususiyatlar odamning bilimni qayta ishlash uslubiga asoslanadi.

Ijtimoiy-psixologik yondashuv

Bu yondashuv insonning individual psixologik xususiyatlarini ijtimoiy muhit, tajriba va ijtimoiy rol doirasida shakllanishi orqali izohlaydi.

Psixoanalitik yondashuv (Freyd, Yung)

Freydga ko'ra, individual xususiyatlar ongsiz motivlar, bolalikdagi tajribalar orqali shakllanadi. Yung esa psixikani shaxsiy va kollektiv ongsizlik orqali tushuntiradi.

Individual farqlarning amaliy ahamiyati

Ta'limda: O'quvchilarning qobiliyatlari va motivatsiyasi turlicha bo'lgani uchun individual yondashuv muhim.

Kasbiy tanlovda: Shaxsning temperament va qobiliyatiga mos kasb tanlashi, professional muvaffaqiyatga ta'sir qiladi.

Tarbiyada: Farzandlarning xarakter va ehtiyojlariga mos yondashuv ularning sog'lom rivojlanishiga yordam beradi.

Psixologik maslahatda: Shaxsiy muammolarni hal qilishda uning emotsional barqarorligi va shaxsiy xususiyatlari hisobga olinadi.

Haqiqiy ilmiy tahlil shuni ko'rsatadiki, individual psixologik xususiyatlar insonning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va hayotiy muvaffaqiyatida muhim rol o'ynaydi. Ushbu xususiyatlar tug'ma va orttirilgan omillar ta'sirida shakllanib, doimiy ravishda rivojlanib boradi. Ularni chuqur o'rganish zamonaviy psixologiyaning eng dolzarb vazifalaridandir.

1. Xarakter – ijtimoiy muhit ta'sirida tarkib topib, shaxsning atrofdagi voqelikka va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan, uning muayyan sharoitlardagi xatti-harakatlarini belgilab beradigan barqaror individual psixik xususiyatlar yig'indisi.

Xarakter xislatlari, milliy xarakterga etnopsixologik yondashish

Xarakter yunoncha soʻz boʻlib «zarb qilish», «belgi qoʻyish» degan maʼnoni bildiradi. Xakikatdan ham xarakter kishining jamiyatda yashab egallaydigan aloxida belgilaridir. SHaxsning individualligi temperament singari xarakterda ham namoyon boʻladi. Xarakter – bu shaxsning faoliyat va Muloqoti jarayonida tarkib topadigan va namoyon boʻladigan individual xususiyatlari boʻlib, individ uchun u tipik xulk-atvor xislatlari boʻlib xisoblanadi.

Kishining shaxsi u nima qilayotgani bilan emas, balki uni qanday bajarayotgani bilan xarakterlanadi.

Xarakter kishi shaxsining yoʻnalishini belgilaydigan ijtimoiy munosabatlarga bogʻliq boʻladi. Masalan, kishining jamiyatdagi yukori mavkei, amali unda takaburlik, kekkayganlik, riyokorlik, taʼmagirlik, munofiklik kabi salbiy xislatlarni shakllanishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, oddiy mexnatkash kishida jamiyatdagi mavqeiga qarab fidokorlik, maqsadga intilganlik, jasurlik, kamtarlik, mexnatsevarlik kabi ijobiy xislatlarning shakllanishiga olib keladi.

Xarakterning tuzilishi

Inson shaxsining xakteri hamisha Koʻpqirralidir. Unda aloxida xususiyatlar yoki tomonlar ajratilib kursatilishi mumkin, lekin ular bir-birlaridan ajratilgan, aloxida xolda boʻlmaydi, balki maʼlum darajada xakterning barqaror toʻzilishini tashkil etgan xolda oʻzaro bogʻliq boʻladi.

Xakterning strukturasi uning ayrim xususiyatlari oʻrtasidagi qonuniy bogʻliqlikda namoyon boʻladi. Agar kishi qoʻrqoq boʻlsa, u tashabbuskorlik, qatʼiylilik va mustaqillik, fidokorlik va oliyximmatlilik fazilatlariga ega boʻlmaydi, deb aytish uchun asoslar bor. SHu bilan birga xakteri boʻyicha qoʻrqoq kishidan itoatkorlik va xushomadguylikni, kuchli kishiga nisbafan konformlilikni, kizgonchilikni, sotkinlikni, ishonchsizlik va extiyotkorlikni kutish mumkin.

Xakterning xususiyatlari orasida ayrimlari asosiy, etakchi boʻlib, uning namoyon boʻlishining butun kompleksini

rivojlantirishning umumiy yo‘nalishini belgilab beradi. Ular bilan bir qatorda ikkinchi darajali xususiyatlar ham borki, ayrim hollarda ular asosiy deb belgilanishi, boshqalarida esa ular bilan uygunlashmasligi ham mumkin.

Xarakter subyektning birgalikdagi faoliyatga kay tarzda faol jalb qilinishiga qarab xatti-xarakatlarda va ishlarda namoyon Bular ekan, ham faoliyat mazmuniga, ham kiyinchilikning muvaffakiyatli yoki muvaffakiyatsiz bartaraf etilishiga, ham asosiy xayotiy maqsadlarga erishishda o‘zok va yaqin istikbollarga bog‘liq bo‘lib qoladi.

Shunday qilib xarakterning tarkib topishida kishining tevarakatofidagi muhitga va o‘z-o‘ziga, boshqa kishiga qanday munosabatda bo‘lishi muxim xisoblanadi. SHu bilan birga bu munosabatlar xarakterning eng muxim xususiyatlarini tasniflash uchun asos bo‘ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xarakterning to‘rtta sistemasini farqlash mumkin:

1. Jamoaga va ayrim odamlarga bo‘lgan munosabatlarni ifodalovchi xarakter xususiyatlari: yaxshilik, mexribonlik, talabchanlik, takaburlik va boshqalar.

2. Mehnatga bo‘lgan munosabatni ifodalovchi xarakter xislatlari: mexnatsevarlik, vijdonlilik, inga mas’uliyat bilan qarash, boshlagan ishni oxiriga etkazish, yalkovlik, mas’uliyatsizlik kabilar.

3. Narsalarga bo‘lgan munosabatlarni ifodalovchi xarakter xislatlari: ozodalik yoki ifloslik, narsalarni ayab ishlatish yoki ayamaslik, ularga nisbafan extiyotkorlik yoki aksincha kabilar.

4. Odamning o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlarini ifodalovchi xarakter xislatlari: izzat-nafslilik, o‘z sha’nini ehtiyot qilish, kamtarlik, o‘ziga ortikcha baxo bermaslik yoki shuxratparastlik, magrurlik, dimogdorlik, o‘zini kata olish kabilar.

Xarakterni tashkil qiluvchi xususiyatlar.

Xarakter xususiyatlarining aksentuatsiyasi.

Xarakterning kishida ko‘rinadigan va tilimizda o‘z ifodasini topgan xususiyatlari bexad Ko‘p bo‘lib, mingdan ortikni tashkil etadi. SHu sababli xarakterning o‘zgarib turadigan xususiyatlarini sanab va

tasniflab berish juda kiyin. Bundan tashqari hozirgacha psixologiyada aniq bir tasniflash sxemasi ishlab chiqilgan emas. Xarakterning u yoki bu xususiyati miqdoriy ifodaliligi oxirgi marraga etib va norma chegarasiga borib kolganda xarakterning aksentuatsiya /ortikcha urgul berilishi/ deb ataladigan vaziyat paydo bo'ladi. Xarakterning ortikcha urgul berilishi – ayrim xarakter xususiyatlarining kuchayishi natijasi sifatida normaning oxirgi chegarasidir.

Xulq-atvor va xarakterning shakllanishi.

Xuddi temperament kabi xarakter ham kishining fiziologik xususiyatlariga, xarakterning ko'rinishlariga o'z ta'sirini kursatadi, ularning paydo bo'lishi va kechishining dinamik xususiyatlarini belgilab beradi.

Temperamentning xususiyatlari xarakterning muayyan tomonlari rivojlanishiga qarshilik kursatishi yoki yordam berishi mumkin. Xolerik yoki sangvinik tipdagi odamga karaganda flegmatik tipdagi odam o'zida tashabbuskorlik va qat'iylikni tarkib toptirishi kiyinrokdir. Jur'atsizlik va vaximalilikni bartaraf etish melanxolik uchun jiddiy muammo bo'lib xisoblanadi. Xarakterning jamoada shakllantirilishi xolerik tipdagi kishilarda o'zini tuta bilishni va o'ziga takidiy ko'z bilan qarashni, sangviniklarda sabotlilikni, flegmatiklarda faollikni rivojlantirish uchun kulay sharoitlar yaratadi.

Xarakter xususiyatlarining paydo bo'lishi, uning tabiati, o'zgarishi mumkinligi yoki mumkin emasligi psixologlarning o'zok davom etib kelayotgan munozaralari mavzui bo'lib xisoblanadi.

Xarakter – Ko'p jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash natijasidir. Xarakterda kishining odatlari jamlanadi. Xarakter odamlar faoliyatida namoyon bo'ladi, shu bilan birga, u shu faoliyatda shakllanadi ham. Agar yigit yoki kiz o'zini - o'zi fankid qilishni xarakterining xususiyati sifatida tarbiyalashga o'rinayotgan bo'lsa, ular o'zlariga fankidiy nuqtai nazardan yondoshishlari kerak.

Mehnat va o'qish tog'risida gapirmagan takdirda ham kunlalik turmush, oiladagi xayot sharoitlari insoniy xarakterlar maktabidir. Pedagoglar va ota-onalar oldida muntazam ravishda mas'uliyatli

vazifa: bolalar xarakterida sezila boshlagan o'zgarishlarni o'z vaqtida sezish va ularni inobatga olgan xolda xulk-atvor va tarbiya soxasida o'z yo'lini amalga oshirish vazifasi turadi.

Shunday qilib, kishiga xarakter tabiafan berilmagan. O'zgartirib va kaytadan shakllantirib bo'lmaydigan xarakter bo'lmaydi. «Mening xarakterim shunaka va men o'zimi xech narsa qila olmayman» deb baxona qilish psixologik jixatdan mutlako asolssizdir. Xar qanday kishi ham o'z xarakterini barcha ko'rinishlari uchun javobgardir, xar bir kishi o'zini-o'zi tarbiyalash imkoniga egadir.

Xarakternig shakllanishi.

Kishining xakteri tugma, doimiy va o'zgarmaydigan narsa emas. Bola onadan mexnatsevar yoki dangasa, rostguy yoki munofik, botir yoki qo'rqq, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tugilmaydi. Xar bir odamning xakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi o'z-o'zini tarbiyalash bilan tarakkiy qilib, o'zgarib boradi.

Xarakternig tarakkiysi kishining irodasi, aql-idroki va xissiyotlarining tarakkiy qilib borishi bilan mustaxkam bog'liqdir. SHu sababli kishining irodasi, aql-idroki va xis-tuygularining tarakkiy qilib borishi va ularning tarbiyalanishi XAQIDA aytilgan fikrlarning hammasi kishi xarakterining rivojlanishiga ham tegishlidir.

Xarakternig usishida ijtimoiy muhitning roli.

Kishiningbutun xayoti davomida uning xakteri tarkib topishiga ijtimoiy muhit, avvalo, shu kishi birga yashab va ishlab kelgan jamoa katta ta'sir kursatadi.

Xarakternig usishida tarbiyaning roli.

Xarakternig usishida tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash asosiy va etakchi rol uynaydi. O'sib kelayotgan yosh avlodning xakteri avvalo oilada va maktabda tarbiyalanadi. Bolalarning xakterini tarbiyalashda katta, mas'uliyatli vazifa ota-onalar, o'qituvchilar, bolalar bog'chalari tarbiyachilari zimmasiga tushadi.

Xarakternig usishida jamoaning roli.

Bola xakterining tarkib topishida jamoaning tarbiyaviy roli nixoyat kattadir. Inson yakka, bir-biridan ajralgan xolda fanxo yashay

olmaydi. U muayyan bir jamoada, chunonchi, oilada, maktabda, o'xda, bog'chada xayot kechiradi. Jamoa – shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi bog'lovchi zvenodir. Odamning faoliyati – uyin, o'qish va mexnati xuddi mana shu jamoada voqe bo'ladi. Jamoa shaxsning eng yaqin konkret muhiti bo'lib kolmay, balki shaxsni tarbiyalaydi ham. Kishi xarakterining keraqli ijobiy xislatlari faqat jamoada tarbiyalanmogi mumkin.

O'z xarakterini o'zi tarbiyalash.

Kishi xakteri o'z – o'zini tarbiyalashning ham maxsulidir. Shu sababli har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab o'z xakteri va uning ayrim sifatlari uchun javobgar hamdir. Shu bilan bir vaqtda kishi o'z xakterida salbiy tomonlarni o'zi fan olishi, kamchiliklarni o'zi tarbiyalashi lozim. O'z xakterini tarbiyalashda kishi avvalo yaxshi fazilatlarini, yaxshi idealini o'zida tarbiyalashi kerak.

Xakterning o'sishida namunaning roli.

Yuksak axloqiy va irodaviy xislatlari bilan hammaga manzur bo'lgan kishilar namunasi xakter tarbiyalashning muhim vositasi bo'lib hisoblanadi. Jamiyatimizda bolalarga namuna qilib ko'rsatish mumkin bo'lgan ajoyib insonlar juda ko'p. Ayniqsa, mustaqillikka erishganimizdan keyin o'zining ishbilarmonligi, tashabbuskorligi, xalk manfaati yo'lidagi fidokorligi bilan yoshlarga ibrat bo'ladigan kishilar tobora Ko'payib bormoqda. Bunday kishilarni biz ulkan kurilishlarda, Toshkent-O'sh xalqaro yo'lining kurilishida, chet ellar bilan hamkorlikda kushma korxonalar ochganlar orasida, fan, texnika, san'at, adabiyot namoyandalari orasida Ko'plab uchratishimiz mumkin.

Qobiliyat.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin yoshlardagi qobiliyat va iste'dodning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochildi. Xukumatimiz va shaxsan Prezident I.Karimov yoshlarning tarbiyasi, ulardagi qobiliyatni o'stirish masalasiga birinchi darajali e'tibor bera boshladi. Respublikamizda «Umid» jamgarmasining tashkil qilinishi bu soxadagi ishlarning debochasi bo'ldi. Keyinchalik «Ustoz» birlashmasi, «Musavvir» ilmiy ishlab chiqarish markazi, «Hunarmand» uyushmasi kabilar ham tuzildiki, bular xalqimizning, birinchi navbatda

yoshlarning intilishlari, qiziqishlari, qobiliyat va iste'dodlarini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlashga qaratilgandir.

Temperamentga xos xususiyatlari. O'quvchi xarakterini tavsiflashda uning xarakteriga xos u yoki bu xususiyatlari: o'ziga ishonchi, o'zini boshqarishi, iroda kuchi, so'zda turishi, muvozanatlashganligi va hokazolar ham hisobga olinishi kerak.

Temperament - Shaxsning individual psixologik xususiyatlari integratsiyasi (birlashish). Ma'lumki, odamlar xulk-atvori va faoliyat motivlari nisbatan teng bo'lganda, tashqii ta'sirlar bir xil bo'lganda, ta'sirchanligi va kursatayotgan energiyasiga ko'ra bir-birlaridan, sezilarli darajada farq qiladilar. Jumladan, bir xil kishi sekinlikni, boshqasi shoshilishni yoktiradi. Bir xil odamlarga xissiyotlarning tez ko'zgalishi xos bo'lsa, boshqasiga esa sovukkonlik xosdir, boshqa birovni keskin imo-ishoralar, ma'noli mimika, boshqasini xarakatlarda ogir-bosiklik, yuzning juda ham kam xarakat qilishi ajratib turadi. So'z yuritilayotgan individual farqlar o'zlarining tugma asosiga ega bo'lishi shubhasizdir. Bu shu narsa bilan tasdiqlanadiki, bu farqlar bolaligidayoq ma'lum bo'la boshlaydi, xulk-atvorning va faoliyatning turli soxalarida ko'rinadi va aloxida barqarorligi bilan ajralib turadi.

Psixikaning individual jixatdan o'ziga xos, tabiiy jixatdan shartlashgan dinamik ko'rinishlar majmui kishining *temperamenti* deb ataladi.

Temperament haqidagi dastlabki nazariya antik dunyoga borib takaladi. Masalan: eramizdan oldingi 5-asrda yashagan yunon medio'inasining yirik vaqili Gippokrat birinchi bo'lib odamlarning xar xil xususiyatga ega ekanligiga e'tibor bergan va bu xar xillikning sababini aniklashga xarakat qilgan. U kishilar temperamentining organizimdagi suyukliklarga (kon, shilimshik parda, ut)ga qarab uch turga bo'ladi.

Temperament haqida ta'limot ilk bora yunon tabibi Gippokrat (eramizdan avvalgi 460-356 yillar) tomonidan yaratilgan bo'lib, uning ta'limotiga asosan «temperament» tushunchasi paydo bo'ladi va temperament turlarining nomlari saqlanib qoldi.

Bu qadimiy gumoral (subqlikka asoslangan) nazariya bo'lib, u temperament xususiyatlarini organizmdagi suyuqliklar bilan bog'laydi. Gippokrat fikricha inson organizmida to'rt xil suyuqlik mavjud:

Safro (yunon chole)

Qon (lotin Sanguis)

Qora o't (yunon melaine chole)

Shilimshiq (yunon phlogma)

Har bir suyuqlik o'z xususiyati va o'rniga ega.

Safro xususiyati - quruqlik. Uning o'rnini organizmda quruqlikni saqlash.

Qonning xususiyati – namlik. U organizmni isitadi.

Shilimshiqning xususiyati – sovuqlik. U organizmni sovutishga xizmat qiladi. Temperament turlarining batafsil psixologik tavsifi quyidagilardan iborat:

Sangvinik - bu tipdagi temperamentga ega bo'lgan shaxs odamlar serharakat tez ta'sirlanuvchi bo'ladilar, biror faoliyatga va g'ayrat bilan kirishib, tez sovib ketishlari ham mumkin (lotincha - qon qismlarining zaruriy nisbati). Yuqori reaktivlik, besabab haxolab kulishi mumkin, arzimagan narsa qattiq jaxlni chiqarishi kuzatiladi. Uning yuzidan kayfiyatini bilishi mumkin. Diqqatni tez to'playdi. Yuqori faollik juda harakatchan, faol, uzoq vaqt ishlab charchamasligi mumkin, tartibli-intizomli. Odamlar bilan juda tez kirishadi, holatga tez ko'nikadi.

Xolerik - bu temperamentga ega bo'lgan kishi, tez g'ayratli ishga ehtiros bilan kirishadigan lekin muvozanatsiz, tez jahli chiqadigan odam (lotincha chole – o't). Pastsenzitivlik, yuqori reaktivlik va faollik. Reaktivlik faollikdan yuqori. Shuning uchun kutilmaganda portilovchan, qiziqqon, betoqat. Tez qo'zg'aluvchan, u mimika jestlarida ifodalanadi. Qat'iy, tez insonlarga nisbatan intiluvchan.

Flegmatik - temperamentga ega bo'lgan odam osayishta, o'zini og'ir vazmin tutadi, barqaror kayfiyatli odam (yunoncha rhelagma - boglam). Past senzitivlik, kuchsiz emotsionallik, kuldirish, jahlini chiqarish, xafa qilish qiyin. Harakatlari ifodasiz, ishchan, faollik reaktivlikdan ustuvor. Bir ishdan ikkinchi ishga sekin o'tadi. Yangi ish vaziyatga sekin ko'nikadi.

Melanxolik - bu temperamentga shaxs kayfiyatli harakatlari sekin, chuqur hamda barqaror emotsional qo'zg'aluvchanlik va kam nerv psixik aktivlik bilan xarakterlanadi. Melonxolik temperamentlik kam harakat, kam gap, hissiyoti chuqur va barqaror bo'lsa ham hissiyoti sifatdan yaxshi ifodalanadigan kishilar bo'ladi. Biroq ular ishga kira boshlagan ishlarni oxirigacha etkazadilar (yunon melaine chole). Rigid, introvert.

4. Temperament bir guruh xususiyatlarning o'zida birlashtiradi. Har bir insonda bir necha temperamentida o'ziga xos takrorlanmas xususiyatlar mavjud. Bir insonda bir necha temperament xususiyatlarini ko'rish mumkin. Masalan, xolerikda flegmatik va melanxolik xususiyatlari, sangvinikda xolerik va flegmatik xususiyatlari namoyon bo'ladi. Lekin bir xarakter xususiyatlarining ustvorligi asosida odamni u yoki bu tipiga kiritish mumkin. Temperament xususiyatlari ham tashqi ta'sir, hayot jarayonida, tarbiya ta'sirida o'zgarishi mumkin. Har bir temperamentda ijobiy va salbiy xususiyatlar mavjud. Ijobiylarini rivojlantirish, salbiylarini esa boshqarish lozim. Rivojlantirishning birinchi yo'li temperament xususiyatiga xos faoliyatni tanlash. Ikkinchi yo'li qo'yiladigan talablarni individuallashtirishdir.

Lekin eng asosiy yo'li bu faoliyatning individual uslubini shakllantirish bo'lib, bunda temperament xususiyatlarini bilish jarayonlari, muloqot va xatti-harakatda namoyon bo'lish hisobga olinadi. Shu ma'noda ko'p stanokchi to'quvchilarning ishini kuzatish natijalari diqqatga sazovordir (Klimov tadqiqoti). Tadqiqotdan shu narsa ma'lum bo'ldiki, bir necha stanokda ishlashda nerv sistemasi harakatchan tipdagi ham, harakatsiz tipdagi xodimlar yuksak ijobiy natijaga erishishi aniqlandi. Temperamentni harakatchanligiga ko'ra qarama-qarshi xususiyatli kishilar bir xil mehnat vaziyatida turlicha harakat taktikasiga murojaat qilishlari aniqlandi. Ish usullari, uslubi xodimlarning individual xususiyatlariga to'g'ri kelsagina, ishda natijaga erishiladi. Shunday qilib, temperament foliyatning individual uslubini belgilaydi.

Temperamentning o'ziga xos xususiyatlari o'quv mashg'ulotlari va mehnatda seziladi. Ta'lim tarbiya jarayonida individual, psixologik jihatdan asoslangan yondashuvni amalga oshirish uchun ularning temperament xususiyatlarini to'g'ri tasavvur qilish va bilish lozim. O'qovchining rivojlanish sharoitlarini bilgach, uning har xil holatdagi xulqi va faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni solishtirib, tasodifiy xulq-atvorini, odatlarini, temperamentning asosiy belgilaridan ajratish mumkin.

O'quvchini temperamentning m'lum bir tipiga kiritish uchun unda quyidagi fazilatlarning u yoki bu tarzda ifodalanganligiga ishonch hosil qilish lozim.

Faollik

Emotsionallik

Motorikaning o'ziga xos xususiyatlari.

Temperamentning har bir tipi ham ijobiy ham salbiy psixologik xususiyatlarda o'zini namoyon qilishi mumkin.

Shaxs iqtidori va qobiliyatlar diagnostikasi

Odamlarning o'quv, mehnat va ijodiy faoliyatidagi o'ziga xoslikni tushuntirish uchun psixologiya fani birinchi navbatda qobiliyatlar va iqtidor masalasiga murojaat qiladi. Chunki qobiliyatli odamdan avvalo jamiyat manfaatdor, qolaversa, o'sha insonning o'zi ham qilgan har bir harakatidan o'zi uchun naf ko'radi.

Qobiliyatlar muammosi eng avvalo inson aqlu-zakovatining sifati, undagi malaka, ko'nikma va bilimlarning borligi masalasi bilan bog'liq. Ayniqsa, biror kasbning egasi bo'lish istagidagi har bir yoshning aqli va intellektual salohiyati uning malakali mutaxassis bo'lib yetishishini kafolatlagani uchun ham psixologiyada ko'proq qobiliyat tushunchasi aql zakovat tushunchasi bilan bog'lab o'rganiladi. Har bir normal odam o'zining aqlli bo'lishini xohlaydi, «Men aqlliman» demasa-da, qilgan barcha ishlari, gapirgan gapi, yuritgan mulohazasi bilan aynan shu sifat bilan odamlar uni maqtashlarini xohlaydi. «Aqlsiz, nodon» degan sifat esa har qanday odamni, hattoki, yosh bolani ham hafa qiladi. Yana shu narsa xarakterliki, ayniqsa, bizning sharq halqlarida biror kimsaga nisbatan

«o'ta aqlli» yoki «o'ta nodon» iboralari ham ishlatilmaydi, biz bu xususiyatlarni o'rtacha tasniflar doirasida ishlatamiz: «Falonchining o'g'li anchagina aqlli bo'libdi, narigining farzandi esa biroz nodon bo'lib, ota-onasini ko'ydirayotgan emish» degan iboralar aslida «aqllilik» kategoriyasi insonning yuragiga yaqin eng nozik sifatlariga aloqadorligini bildiradi.

Ilm-fandagi an'analar shundayki, aql va idrok masalasi, odamning intellektiga bog'liq sifatlar juda ko'plab tadqiqotlar ob'ekti bo'lgan. Olimlar qobiliyatlarning rivojlanish mexanizmlari, ularning psixologik tarkibi va tizimini aniqlashga, ishonchli metodikalar yaratib, har bir kishining aqli sifatiga aloqador bo'lgan ko'rsatgichni o'lchashga uringanlar. Ko'pchilik olimlar odam intellektida uning verbal (ya'ni so'zlarda ifodalanadigan), mikdoriy (sonlarda ifodalanadigan), fazoviy ko'rsatgichlarni aniqlab, ularga yana mantiq, xotira va hayol jarayonlari bilan bog'liq jihatlarni ham qo'shganlar.

Ch. Spirmen faktorial analiz metodi yordamida yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatgichlar o'rtasida bog'liqlik borligini isbot qilib, aqlning haqiqatan ham murakkab tuzilmaga ega bo'lgan psixik xususiyat ekanligini ko'rsatdi. Boshqa bir olim Dj. Gilford esa aqlni bir qator aqliy operatsiyalar (analiz, sintez, taqqoslash, mavxumlashtirish, umumlashtirish, sistemaga solish, klassifikatsiya qilish) natijasida namoyon bo'ladigan xususiyat sifatida o'rganishni taklif etgan. Bu olimlar aql so'zidan ko'ra intellekt so'zini ko'proq ishlatib, bu so'zning o'ziga xos talqini borligiga e'tiborni qaratganlar. Chunki ularning fikricha, intellektual potensialga ega bo'lgan shaxsnigina qobiliyatli, deb atash mumkin. Intellektual potensial esa bir tomondan hayotdagi barcha jarayonlarga, boshqa tomondan - shaxsga bevosita aloqador tushuncha sifatida qaralgan va uning ahamiyati shundaki, u borliqni va bo'ladigan hodisalarni oldindan bashorat qilishga imkon beradi. Shu o'rinda «intellekt» so'zining lug'aviy ma'nosini tushunib olaylik. Intellekt - lotincha so'z - intellectus - tushunish, bilish va intellectum - aql so'zlari negizidan paydo bo'lgan tushuncha bo'lib, u aql-idrokning shunday bo'lagiki, uni o'lchab, o'zgartirib, rivojlantirib bo'ladi. Bu - intellekt va u bilan bog'liq qobiliyatlar ijtimoiy xarakterga ega

ekanligidan darak beradi. Darhaqiqat, qobiliyatlar va intellektga bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar, yashash davri ta'sir ko'rsatadi. Buni biz bugungi kunimiz misolida ham ko'rib, his qilib turibmiz. Yangi avlod vakillari - kelajagini XXI asr bilan bog'lagan o'g'il-qizlarning intellekt darajasi ularning ota - bobolarinikidan ancha yuqori. Hozirgi bolalar kompyuter texnikasidan tortib, texnikaning barcha turlari juda tez o'zlashtirib olmoqda, jaxon tillaridan bir nechtasi bilish ko'pchilik uchun muammo bo'lmay qoldi, minglab topshiriqlardan iborat testlarni ham yoshlar o'zlashtirishda qiynalmayaptilar. Qolaversa, oila muhitining aql o'sishiga ta'sirini hamma bilsa kerak. Agar bola oilada ilk yoshligidan ma'rifiy muhitda tarbiyalansa, uning dunyoqarashi keng, xoxlagan soha predmetlaridan beriladigan materiallarni juda tez va qiyinchiliksiz o'zlashtira oladi. Hattoki, bunday bolaga oliy o'quv yurtida beriladigan ayrim predmetlar mazmuni ham o'ta tushunarli, ular yanada murakkabroq masalalarni yechishni xohlaydi.

Qobiliyatlardagi tug'ma va orttirilgan sifatlar

Ba'zan o'ta iqtidorli va qobiliyatli bola haqida gap ketsa, undagi bu sifat tug'ma ekanligiga ishora qilishadi. Talantli, genial olim, san'atkor yoki mutaxassis haqida gap ketsa ham xuddi shunday. Umuman qobiliyatlarning tug'ma yoki orttirilgan ekanligi masalasi ham olimlar diqqat markazida bo'lgan muammolardan.

Talant (yunoncha qimmatbaho, noyob narsa, irsiy, tabiiy xislat degan ma'noni anglatadi) muayyan faoliyatning muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlaydigan qobiliyat hamda iste'dodlar yig'indisidan iborat individual xususiyatdir. Talantning asosiy belgilari:

Muvaffaqiyatni ta'minlash;

Faoliyatni mustaqil bajarish;

Originallikning mavjudligi;

Qobiliyat va iste'dodlar yig'indisidan iborat ekanligi;

Individual-psixologik xislat ekanligi;

Ijtimoiy turmushni o'zgartiruvchi yaratuvchi imkoniyatligi.

Talant qobiliyatlar yig'indisi yoki ularning yig'indisidan iborat bo'lishiga qaramay, alohida olingan yakka qobiliyatni, hatto u

taraqqiyotning yuksak bosqichiga erishgan, yorqin ifodalansa ham u bilan tenglashtirish mumkin emas.

Psixologiyada tugʻmalik alomatlari bor individual sifatlar **layoqatlar** deb yuritildi va uning ikki xili farqlanadi: tabiiy layoqat va ijtimoiy layoqat. Birinchisi odamdagi tugʻma xususiyatlardan - oliy nerv tizimi faoliyatining xususiyatlari, miyaning yarim sharlarining qanday ishlashi, qoʻl-oyoklarning biologik va fizilogik sifatleri, bilish jarayonlarini taʼminlovchi sezgi organlari - koʻz, quloq, burun, teri kabilarning xususiyatlaridan kelib chiqsa (bular nasliy ota-onadan genetik tarzda oʻtadi), ijtimoiy layoqat - bola tugʻilishi bilan uni oʻragan muhit, muloqot uslublari, soʻzlashish madaniyati, qobiliyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar (ular ota-ona tomonidan yaratiladi)dir. Layoqatlilik belgisi - bu oʻsha individga aloqador boʻlib, u bu ikkala layoqat muhitini tayyoricha qabul qiladi.

Qobiliyatsizlik va intellektning pastligi sabablaridan ham biri shuki, ana shu ikki xil layoqat oʻrtasida tafovut boʻlishi mumkin. Masalan, genial rassom oilasida bola tugʻildi deylik. Unda rassomchilik uchun tugʻma, genetik belgilar otasi tomonidan berilgan deylik. Lekin bolaning onasi farzandining ham rassom boʻlishini xohlamasligi, oʻziga oʻxshash qoʻshiqchi boʻlishini xoxlashi mumkin. Ayol bolani yoshlikdan faqat musiqa muhitida tarbiyalaydi. Tabiiy layoqatning rivoji uchun ijtimoiy layoqat muhiti yoʻq, ijtimoiy layoqat oʻsishi uchun esa tabiiy, tugʻma layoqat yoʻq boʻlgani sababli, bolada hech qanday talant namoyon boʻlmasligi, u oddiygina musiqachi yoki qoʻshiqchi boʻlish bilan cheklanishi mumkin. Intellekt testlari va qobiliyatdagi tugʻma va orttirilgan belgilarni oʻrganishning psixologik ahamiyati aynan shunda. Ilk yoshlikdan bolaning oʻzidagi mavjud imkoniyatlarni rivojlantirish shart-sharoitini yaratish ishini toʻgʻri yoʻlga qoʻyish kerak.

Orttirilgan sifati shuki, bola toki bilim, malaka va koʻnikmalarni oʻstirish borasida harakat qilmasa, eng kuchli tugʻma layoqat ham layoqatligicha qolib, u iqtidorga aylanmaydi. Eng talantli, mashhur shaxslarning eng buyuk ishlari, erishilgan ulkan muvaffaqiyatlarining tagida ham qisman layoqat va asosan tinimsiz mehnat, intilish,

ijodkorlik va bilimga chanqoqlik yotgan. Shuni ham unutmaslik kerakki, qobiliyatsiz odam bo'lmaydi. Agar shaxs adashib, o'zidagi haqiqiy iqtidor yoki layoqatni bilmay, kasb tanlagan bo'lsa, tabiiy, u atrofdagilarga layoqatsiz, qobiliyatsiz ko'rinadi. Lekin aslida nimaga uning qobiliyati borligini o'z vaqtida to'g'ri aniqlay olishmagani sabab u bir umr shu toifaga kirib qoladi.

Shuning uchun ham har bir ongli inson o'zidagi qobiliyat va zexnni ilk yoshlikdan bilib, o'sha o'zi yaxshi ko'rgan, «yuragi chopgan» ish bilan shug'ullansa, va undan qoniqish olib, qobiliyatini o'stirishga imkoniyat topib, yutuqlarga erishsa, biz uni **iqtidorli** deymiz. Iqtidor - insonning o'z hatti - harakatlari, bilimlari, imkoniyatlari, malakalariga nisbatan subyektiv munosabatidir. Iqtidorli odam genial yoki talantli bo'lmasligi mumkin, lekin u har qanday ishda mardlik, chidamlilik, o'z-o'zini boshqara olish, tashabbuskorlik kabi fazilatlariga ega bo'lib, o'zlari shug'ullanayotgan ishni bajonidil, sitqidildan bajaradi. Ular ana shunday harakatlari bilan ba'zi o'ta iste'dodli, lekin kamharakat kishilardan ko'ra jamiyatga ko'proq foyda keltiradi. Iqtidorli insonda iste'dod sohibi bo'lish imkoniyati bor, zero **iste'dod** - har tomonlama rivojlangan, nixoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir. U tinimsiz mehnat, o'z qobiliyatini takomillashtirib borish yo'lida barcha qiyinchiliklarni yengish va irodasi, butun imkoniyatlarini safarbar qilish natijasida qo'lga kiritiladi.

Qobiliyatlar va qiziqishlar diagnostikasi

Amaliy psixologiyaning bugungi kundagi eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri layoqat kurtaklarini ilk yoshlikdan aniqlash, intellekt darajasiga ko'ra shaxs qobiliyatlari yo'nalishini ochib berishdir. Shuning uchun ham hozirda ko'plab intellekt testlari va qobiliyatlarni diagnostika qilish usullari ishlab chiqilgan va ular muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda qo'llanmoqda.

Qobiliyatlarni o'lchash muammosi XIX asrning oxiri - XX asrning boshlariga kelib izchil hal qilina boshlandi. Xorijda bunday ishlar Spirmen, Bine, Ayzenk va boshqalar tomonidan o'rganildi. Ular qobiliyatlar va iqtidorni o'rganish uchun maxsus testlardan foydalandilar. Bu testlarning umumiy mohiyati shundaki, ularda

topshiriqlar tizimi tobora qiyinlashib boruvchi testlar-topshiriqlar batareyasidan iborat bo‘ladi. Masalan, Ayzenkning mashxur intellekt testi 40 ta topshiriqdan iborat bo‘lib, u intellektual jarayonlarning kechishi tezligini o‘lchaydi. Bu yerda vaqt mezoni muhim hisoblanadi. Boshqa mualliflar sekin ishlash - qobiliyatsizlik belgisi emas deb, boshqacharoq usullarni o‘ylab topganlar. Ko‘pchilik olimlar uchun, masalan, rus olimlari uchun qobiliyatni o‘lchashning ishonchli mezoni - bu shaxs yutuqlarini va uning qobiliyatidagi o‘zgarishlarni bevosita faoliyat jarayonida qayd etishdir. Rus olimi E.A. Klimov yoshlar iqtidorining yo‘nalishini aniqlash maqsadida faoliyat va kasb - xunar sohaslarini asos qilib olib, metodika yaratdi va uning «Professional - diagnostik so‘rovnoma» deb atadi. Shunday qilib, u barcha kasblarni ularning yo‘naltirilgan sohasiga ko‘ra 5 toifaga bo‘ldi:

P(T) - tabiat (usimlik, hayvonlar, mikroorganizmlar);

T - texnika (mashina, materiallar, energiyaning turlari) ;

Ch(O)- odam (odamlar guruhi, jamoalar);

Z (B)- belgilar (turli ma’lumotlar, belgili simvollar);

X (I)- badiiy, ijodiy obrazlar (tasviriy san’at, musiqa).

Temperament va faoliyatning individual xususiyatlari

Shaxsning individual xususiyatlari haqida gap ketganda, ularning tug‘ma, biologik xususiyatlariga alohida e’tibor beriladi. Chunki aslida bir tomondan shaxs ijtimoiy mavjudot bo‘lsa, ikkinchi tomondan - biologik yaxlitlik, tug‘ma sifatlarni o‘zichiga olgan substrat - individ hamdir. Temperament va layoqatlar individning dinamik - o‘zgaruvchan psixik faoliyati jarayonini ta’minlovchi sifatlarini o‘zichiga oladi. Bu sifatlarning ahamiyati shundaki, ular shaxsda keyin ontogenetik taraqqiyot jarayonida shakllanadigan boshqa xususiyatlarga asos bo‘ladi. Odam temperamentiga aloqador sifatlarning o‘ziga xosligi shundaki, ular odam bir faoliyat turidan ikkinchisiga, bir emotsional holatdan boshqasiga, bir malakalarni boshqasi bilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va dinamikligini ta’minlaydi va shu nuqtai nazardan karaganda ***temperament*** - *shaxs faoliyati va xulqining dinamik (o‘zgaruvchan) va*

emotsional - hissiy tomonlarini xarakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir.

Temperament xususiyatlari shaxsning ichki tuzilmasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ularning namoyon bo‘lishi uning konkret vaziyatlarga munosabatini, ekstremal vaziyatlarda o‘zini qanday tutishini belgilab beradi. Masalan, inson turli vaziyatlarda o‘zini turlicha tutadi: oliy o‘quv yurtida tinglovchilar safiga qabul qilganligi to‘g‘risidagi axborotni eshitgan bolaning o‘zini tutishi, yoki hayotning ogir sinovlari (yaqin kishining ulimi, ishdan haydalanish, do‘stning xoinligi kabi) paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham ikkala vaziyatni ham kimdir og‘ir-bosiqlik bilan, boshqasi esa o‘zini yo‘qotgudek darajada his-hayajon bilan boshidan kechiradi. Shuning uchun ham temperamentning shaxs shakllanishi va ijtimoiy muhitda o‘ziga xos mavqeni egallashidagi ahamiyati juda katta. O‘zini bosib olgan, hayot qiyinchiliklarini sabr-bardosh bilan ko‘taradigan insonning odamlar orasidagi obro‘si ham baland bo‘ladi. Bu uning o‘z-o‘ziga nisbatan hurmatini ham oshiradi, ishga, odamlarga va narsalarga munosabatini takomillashtirib borishiga imkon beradi. Temperamentning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, u hayotiy voqealar va vaziyatlarni, jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarini «yaxshi - yomon», «ahamiyatli - ahamiyatsiz» mezonlari asosida ajratishga imkon beradi. Ya’ni, temperament odamning ijtimoiy ob’ektlarga nisbatan «sezgirligini» tarbiyalaydi, professional mahorat va kasb malakasining oshib borishiga yordam beradi.

Temperamental xususiyatlar aslida tug‘ma hisoblansada, shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo‘lgani uchun ham ma’lum ma’noda o‘zgarib boradi. Shuning uchun ham tug‘ilgan chog‘ida sangvinikka o‘xshash harakatlar namoyon qilgan bolani umrining oxirigacha faqat shundayligicha qoladi, deb bo‘lmaydi. Demak, har bir temperament xususiyatlarini va uning shaxs tizimga aloqasini bilish va shunga yarasha xulosalar chiqarish kerak.

Shunday qilib, asab tizimi bilan bog‘liq individual sifatlarni bilish shart, chunki ular bevosita mehnat va o‘qish jarayonlarini har bir inson

tomonidan, uning manfaatlariga mos tarzda tashkil etishga xizmat qiladi. Asabga bog‘liq bo‘lgan tabiiy xususiyatlarmizni ham umuman o‘zgarmas deb ayto olmaymiz, chunki tabiatda o‘zgarmaydigan narsaning o‘zi yo‘q. Shuning uchun ham oxirgi yillarda o‘tkazilayotgan tadqiqotlarda shaxs tizimida shunday ma’kul, «hayotiy ko‘rsatgichli» xususiyatlar tizimini o‘rganilmoqda va unda temperamentga aloqador sifatlar ham nazarda tutilmoqda. Masalan, V.S. Merlin temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo‘lishini boshqarish masalasida ko‘p ishlar qilgan. Uning fikricha, insonda mavjud bo‘lgan faollik, bosiklik, emotsional tetiklik, hissiyotlarning tezda namoyon bo‘lishi va o‘zgaruvchanligi, qayfiyatning turgunligi, behalovatlilik, ishchanlik, yangi ishga kirishib ketish, malakalarning tez hosil bo‘lishi kabi qator sifatlar asosida shaxsdagi o‘sha ekstroversiya va introversiya xossalari yotadi va ularni ham o‘zgartirish va shu orqali temperamentni boshqarish mumkin.

Shulardan kelib chiqqan xolda shaxsning mehnat qilish uslubini tanlash va professional mahoratni ustirishda ayni shularga e’tibor berish kerak. Masalan, ba’zilar xoleriklarga o‘xshash qiziqkon, tezkor bo‘lishadi. Uning mehnat jarayonidagi ishini kuzatadigan bo‘lsak, faollik, ishini tez bajarishga layoqat ijobiy bo‘lsa, uning sifati, chala tashlab ketish havfi, ba’zi tomonlariga yuzaki qarashi kishini uylantiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, hayotda sof temperament ham bo‘lmaydi va u yoki bu temperament tipi juda yaxshi ham emas. har bir tipning o‘ziga xos nozik, kuchsiz tomonlari va shu bilan birga kuchli, ijobiy tomonlari ham bo‘ladi.

Xarakter va shaxs

Kundalik hayotimizda tilimizda «xarakter» so‘zi eng ko‘p ishlatiladigan so‘zlardan. Uni biz doimo birovlariga baho bermoqchi bo‘lsak, ishlatamiz. Bu so‘zning ma’nosini olimlar «bosilgan tamg‘a» deb ham izoxlashadi. Tamg‘alik alomatlari nimada ifodalanadi o‘zi?

Xarakter - shaxsdagi shunday psixologik, subyektiv munosabatlar majmuiki, ular uning borlikka, odamlarga, predmetli faoliyatga hamda o‘z- o‘ziga munosabatini ifodalaydi. Demak, «munosabat» kategoriyasi xarakterni tushuntirishda asosiy hisoblanadi. B.F. Lomovning

ta'biricha, xarakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi va uni o'rganish katta ahamiyatga ega. Munosabatlarning xarakterdagi o'rnini xususida fikrlar ekan, V.S.Merlin ularning mazmunida ikki komponentni ajaratadi:

a) **emotsional - kognitiv** - borlik muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emotsional his qilishi va o'zida shu olamning emotsional manzarasini yaratishi;

b) **motivatsion - irodaviy** - ma'lum harakatlar va xulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar. Demak, bizning munosabatlarimiz ma'lum ma'no va mazmun kasb etgan munosabatlar bo'lib, ularning har birida bizning hissiy kechinmalarimiz aks etadi va xarakterimiz namoyon bo'ladi.

Mashxur rus olimi , psixologiya fanining metodologiyasini yaratgan S.L. Rubinshteyn shaxsning o'ziga xosligi va xarakterologik tizimda uchta asosiy tuzilmalarni ajratgan edi;

Munosabatlar va yo'nalish shaxdagi asosiy ko'rinishlar sifatida - bu shaxsning hayotdan nimani kutishi va nimani xoxlashi.

Qobiliyatlar ana shu tilak-istaklarni amalga oshirish imkoniyati sifatida - bu odamning nimalarga qodir ekanligi.

Xarakter imkoniyatlardan foydalanish, ularni kengaytirishga qaratilgan turg'un, barqaror tendensiyalar, ya'ni bu odamning k i m ekanligi.

Bu nuqtai nazardan karaganda ham, xarakter shaxsning «tanasi», borligi, konstitutsiyasidir. Xarakterning boshqa individual-psixologik xususiyatlardan farqi shuki, bu xususiyatlar ancha o'zgaruvchan va dinamik, orttirilgandir. Shuning uchun ham maktabdagi ta'limdan oliy o'quv yurtidagi ta'limga utish faktining o'zi ham o'spirinda ma'lum va muhim o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Xarakter muammosini ilmiy o'rganishda B.M.Teplov, S.Merlin, E.A.Klimovlarning tadqiqotlari ahamiyatlidir. Chunki ularning tadqiqotlarida o'qish, sport, mehnat faoliyatlarida shaxsning xarakter usullarining individual farqlari masalasi ko'rsatib berilgan.

Umuman, koneret shaxs misolida olib karaydigan bo'lsak, har bir alohida ob'ektlar, narsalar, hodisalarga mos tarzda xarakterning

turi qirralari namoyon bo'lishining guvoxi bo'lishimiz mumkin. Masalan, uyda (katta o'zbek oilasi misolida oladigan bo'lsak) katta yoshli ota-onalar oldida o'ta bosiq, ko'nuvchan, har qanday buyurilgan ishni e'tirozsiz bajaradigan kishi, o'z kasbdoshlari orasida doimo o'z nuqtai nazariga ega bo'lgan, gapga chechan, kerak bo'lsa, qaysar, dadil bo'lishi, ko'chada jamoatchilik joylarida beg'am, loqayd, birov bilan ishi yo'q kishiday tuyulishi, o'ziga nisbatan esa o'ta talabchan, lekin egoist, o'z-o'ziga bahosi yuqori bo'lishi mumkin. Demak, xarakterning psixologik tizimini tahlil qiladigan bo'lsak, uning borliqdagi ob'ektlar va predmetli faoliyatga nisbatan amalga oshirish maqsadga muvofikdir. Shuning uchun ham psixologiyada xarakterning quyidagi tizimi e'tirof etiladi:

Mehnat faoliyatida namoyon bo'ladigan xarakterologik xususiyatlar - mehnatsevarlik, mehnatkashlik, tashabbuskorlik, ishga layoqat, ishga qobillik, mas'uliyat, dangasalik, qo'nimsizlik va boshqalar.

Insonlarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladigan xarakterologik sifatlar - odoblilik, mehribonlik, takt, jonsaraklik, dilgirlik, muloqotga kirishuvchanlik, altruizm, g'amxurlik, raxm-shafqat va boshqalar.

O'z-o'ziga munosabatga aloqador xarakterologik sifatlar - kamtarlik, kamsuqumlilik, mag'rurlik, o'ziga bino qo'yish, o'z-o'zini tanqid, ibo, sharmu - hayo, manmansirash va boshqalar.

Narsalar va hodisalarga munosabatlarda namoyon bo'ladigan xususiyatlar - tartiblilik, oqillik, saronjom-sarishtalik, qo'li ochiqlik, ziqnalik, tejamkorlik, pokizalik va boshqalar.

Yuqorida sanab o'tilgan sifatlar aslida shaxsning hayotdagi yo'nalishlaridan kelib chiqadi. Chunki yo'nalish - odamning borliqqa nisbatan tanlovchan munosabatining aks etishidir. Bunday yo'nalish turli shakllarda namoyon bo'ladi: diqqatlilik, qiziquvchanlik, ideallar, maslaklar va hissiyotlarda.

Xarakter - tarixiy kategoriya hamdir. Buning ma'nosi shuki, har bir ijtimoiy-iqtisodiy davr o'z kishilarini, o'z avlodini tarbiyalaydi va bu tafovut odamlardagi xarakterologik xususiyatlarda o'z aksini

topadi. Masalan, o'tgan asr o'zbeklari, XX asrning 50-yillaridagi o'zbeklar va mustaqillik yillarida yashayotgan o'zbeklar psixologiyasida farq avvalo ularning xarakterologik sifatlarida aks etadi. Aminmizki, XXI asrning yosh avlodlari yanada zukkoroq, irodaliroq, ma'rifatli va ma'naviyatliroq bo'ladi. Mamlakatimizda hozirgi kunda amalga oshirilayotgan say'i-harakatlar yangi asr avlodining ruhan va jismonan sog'lom bo'lishiga zamin yaratmoqda.

Xarakter xususiyatlarining nimalarda namoyon bo'lishi, ularning belgilari masalasi ham amaliy jihatdan muhimdir.

Avvalo xarakter insonning *hatti - harakatlari va amallarida* namoyon bo'ladi - odamning ongli va maqsadga qaratilgan harakatlari uning **k i m** ekanligidan darak beradi.

Nutqining xususiyatlari (baland tovush bilan yoki sekin gapirishi, tez yoki bosiqligi, emotsional boy yoki jonsiz) ham xarakterning yo'nalishini belgilaydi.

Tashqi qiyofa - yuzining ochiq yoki tund ekanligi, ko'zlarining samimiy yoki joxilligi, qadam bosishlari - tez yoki bosik, mayda qadam yoki salobatli, turishi - viqorli yoki kamtarona, bo'larning hammasi xarakterni tashqaridan kuzatib o'rganish belgilaridir.

Bundan tashqari ilm olamida juda ko'plab urinishlar bo'lgan. Ularda odamning turli tabiiy, tug'ma xususiyatlariga xarakterni bog'lashga urinishlar bo'lgan. Masalan, *fizionomika* odam yuz qirralari va ularning bir-biriga nisbati orqali, *xiromantiya* - qo'l barmoqlari va kaftdagi chiziqlar orqali, ko'z rangi va qarashlar, soch va uning xususiyatlari orqali o'rganishga harakat qilingan. Juda katta shov-shuvga ega bo'lgan Ch. Lombrozo, E. Krechmer, U. Sheldonlarning *konstitutsion nazariyalari* shaxs xarakterini uning tashqi ko'rinishi, tana tuzilishi bilan bog'lab tushuntirishga o'ringan. Bu nazariyalar juda qattiq tanqidga ham uchragan, lekin keltirilgan material, korrelyasion tahlillar ma'lum jihatdan individual xususiyatlardagi tug'ma, mavjud sifatlar bilan xarakterologik sifatlar o'rtasidagi bog'liqlik borligini isbot qilolgani uchun ham bu nazariyalar shu vaqtgacha o'rganiladi.

Lekin xarakter va uning rivojlanishi, namoyon bo'lishi uchun umumiy qonuniyat shuki, u tashqi muhit ta'sirida, turli xil munosabatlar tizimida shakllanadi va sharoitlar o'zgarishi bilan o'zgaradi. Har bir kasb-hunar o'zining talablari majmui - professogrammasiga egaki, u shu kasb bilan shug'ullanayotganlardan o'ziga xos psixologik qirralar va xossalar bo'lishini taqozo etadi (psixometriya). Shuning uchun ham vrachning, o'qituvchining, muhandisning, harbiylarning, artistlarning va boshqalarning professional sifatlari haqida alohida gapiriladi. Ana shu kasb sohiblari, ularning ish mobaynida ko'rsatadigan individualligi ichida esa xarakterologik o'ziga xoslik katta ahamiyatga ega va buni nafaqat shaxsning o'zi, balki uni o'rab turgan boshqalar ham yaxshi bilishlari kerak.

Topshiriqlar.

1. Diqqat va uning turlariga tavsif bering.
2. Aqli zaif bolalarning bilish jarayonlarini xususiyatlari haqida.
3. Xotira – psixologik jarayonini izohlab bering.
4. Aqli zaif bolalarning xotira xususiyatlari
5. RRS bolalarni xotira jarayonlarining xususiyatlariga ko'ra nechchi turga bo'linadi va qaysilar
6. RRS tasnifiga asosan nechchi xil turga xos bo'lgan bolalar kiradi.
7. RRS bolalar bilish jarayonlarining o'ziga xosligi
8. RRS bolalar nutq xususiyatlarining o'ziga xosligi

O‘z–o‘zini tekshirish uchun savollar:

1. Shaxsning individual xususiyatlari deganda qanday xususiyatlarni tushunamiz? Bu xaqda Gippokrat va Ibn Sino qarashlari.
2. Temperament va uning tiplari.
3. Qobiliyat va uni aniqlash.
4. Xarakter va uning xususiyatlari.
5. O‘z individual xususiyatlaringizni tekshirib ko‘ring. Siz qaysi temperament tipiga kirasiz?

10-MAVZU: PSIXOTRENING VA UNING SHAXSNI SHAKLLANISHIDAGI ROLI

Keyingi yillarda jamiyatdagi insonlar salomatligi muammosi davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi bilan birga quvonarli hol shundan iboratki, har bir kishi o'z salomatligiga nisbatan ongli munosabatda bo'lmoqda. Salomatlik deganda nafaqat jismoniy balki, prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "... har tomonlama, ya'ni ham jismonan, ham ruhan, ham ma'nan" sog'lom bo'lishga e'tibor berilayotganligi ham bizning yutug'imizdir.

Zamonaviy psixologik adabiyotlarda va bu sohadagi mutaxassislar orasida trening atamasi juda ko'p ishlatilmoqda. Trening ingliz tilidan olingan bo'lib, "mashq qilish", "takrorlash" ma'nolarini bildiradi. Psixologik trening xaqida gap ketganda, bu atama ko'pchilik tomonidan "muammolarni yechimi topiladigan mashg'ulot" sifatida qabul qilinadi. Aslini olganda trening mashg'ulotlari kishilarning muammolarini hal qilmaydi, balki shu muammolarning asosini taxlili qila olish uchun lozim bo'lgan ko'nikma va malakalarni hosil qiladi. Ya'ni TRENING – shaxsda mavjud bo'lgan yoki vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni hosil qilish maqsadida turli xil o'yin va mashqlar orqali o'tkaziladigan mashg'ulot hisoblanadi.

Treningga ta'rif berish yoki uni tushuntirishda turli mualliflar tomonidan turlicha yondashuvlar keltirilgan bo'lsada, ularning aksariyati trening mashg'ulotlari o'yin va mashqlar orqali amalga oshirilishiga va trening jarayonida ko'nikma va malakalar hosil etilishiga e'tibor qaratganlar.

Jumladan, O.Gorbushina, trening – bu shaxsni o'zgartirishga qaratilgan hissiyotlarga boy bo'lgan mashg'ulotdir, deb ta'riflaydi.

Shundan kelib chiqqan hoda treningni maqsadi va vazifalariga ham aniqlik kiritib olish mumkin. O'tkaziladigan psixologik treninglarning maqsadi quyidagicha bo'lishi kuzatiladi:

Shaxsda muloqotchanlik ko'nikmalarini hosil qilish;

Hayotdagi qarama-qarshiliklarni to'g'ri tushuna olish va tahlil qilishga o'rgatish;

Shaxsning ichki holati (ruhiyati)ni o'zgartirishga erishish;

Shaxsni kamoloti uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni hosil qilish;

Favqulodda vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olish ko'nikmasini hosil qilish.

Tajribalardan kelib chiqib aytish mumkinki, treninglar uchun umumiy bo'lgan vazifalar mavjud bo'lishi mumkin emas. Chunki har bir trening o'z oldiga qo'ygan o'zining o'ziga xos va mos vazifalariga egaki, shunga muvofiq holda ham aytish mumkin-ki, treninglarda vazifa sifatida har bir tanlab olingan muammo yuzasidan ma'lum holatlar nazarda tutiladi.

Psixologiyada trening guruxlarining vujudga kelishi. Guruhlarda trening o'tkazishga bag'ishlangan ishlar tarixi shuni ko'rsatadiki, bu boradagi ishlar dastlab aynan psixologik ma'no va mazmun kasb etmagan. Bu soha asosan psixosomatik kasalliklar bilan bemorlar guruhini bir joyda davolashga harakatdan boshlangan. Bunda dastlabki tadqiqotlardan biri sifatida avstriyalik psixiatr F.A.Mesmerning (1734-1815y.y) va amerikalik shifokor Djozef Prattning (1930y) olib borgan ishlarini keltirish mumkin. Ular har ikkalasi ham guruhiiy terapeya usulini qo'llagan holda o'z kasallarini davolashga harakat qilganlar. D. Pratt dastlab o'z bemorlarini guruhiiy davolashning faqat iqtisodiy jihatdan foydaliligini anglagan xolos, u guruhda ish olib borishning psixologik jihatlariga e'tibor ham bermagan. Lekin asta-sekin u shu narsaga amin bo'lganki, psixoterapeyada asosiy holat – guruhiiy o'zaro ta'sirdir. Ya'ni, Pratt guruhdagi kishilarning bir-biriga ijobiiy ta'siri - ularning kasallikdan sog'ayishlariga ham katta ta'sir ko'rsatayotganligini kuzatgan. D.Prattning tadqiqoti guruhiiy terapeyada dastlabki qadam bo'lgan bo'lsa, bu sohada ikkinchi qadam sifatida Freydning psixoanaliz nazariyasini davom ettiruvchilaran biri bo'lgan – Trigant Barrouning ishlarini tahlil qilish mumkin. T.Barrou 1925 yildayoq guruhiiy tahlil (gruppovoy analiz) atamasini kiritganki, bunda u kishilarni tushunish uchun ular bilan birga bo'lgan ijtimoiy guruhlarni o'rganish lozimligini qayd etgan.

Guruhiy terapeya haqida gap ketganda Ya. Morenning ishlarini ham gapirib o'tish lozimki, o'z vaqtida u ham bu sohani tushunish uchun anchagina ishlarni amalga oshirgan. U guruhiy terapeyada asosiy bo'lgan psixodrammaning asoschisi hisoblanadi. U 1932 yilda guruhiy psixoterapeya atamasini kiritdi.

XX asrning 50-60-yillariga kelib psixoterapevtlar orasida guruh bilan ish olib borishga qiziqish ortdi. Ulardan biri – psixologiyadagi gumanistik yo'nalishni rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlardan biri Karl Rodjers hisoblanadi. Uning ishi boshqalardan shunisi bilan farqlanadiki, u guruh boshqaruvchisini mutaxassis yoki mijozni davolovchi shifokor emas, balki, ishtirokchilar bilan teng bo'lgan, ular bilan o'zaro teng munosabatda bo'la oluvchi sherik sifatida qaraydi.

1960 yillarda K. Rodjersning gumanistik psixologiya an'anasiga mos holda ijtimoiy va hayotiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi treninglar o'tkazila boshlandi. Bu treninglar o'qituvchilar va menedjerlarning kasbiy malakalarini va tayyorgarligini oshirish maqsadida amalga oshirilgan. Hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish yuzasidan olib borilgan treninglarda ishtirokchilarga yo'naltirilgan uchta asosiy modeldan foydalanilgan.

Birinchi model hayotiy ko'nikmalarning yetti xil turini o'z ichiga olgan bo'lib, bular: muommolarni yecha olish, muloqot, o'ziga ishonchni saqlab turish, tanqidiy tafakkur, qat'iyatlilik, Men – konsepsiyasini rivojlantirish va o'zini boshqara olish ko'nikmalaridir.

Ikkinchi model treningni asosiy maqsadi sifatida hayotiy ko'nikmalarning to'rtta kategoriyasini o'z ichiga oladi. Bular: shaxslararo muloqot, salomatligini asrash, qaror qabul qilish va muammolarni yechish ko'nikmalaridir.

Uchinchi model o'z hissiyotlarini nazorat qilish, shaxslararo munosabat, o'zini tushunish, o'zini iqtisodiy himoya qilish, o'zini qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini xosil qilishga qaratilgandir.

Ruhiy ishni tashkil qilish borasida Kurt Levin ham ish olib borgan bo'lib, u o'z tadqiqotlari natijasida shunday xulosaga keladiki "Kishilarning individual xususiyatlarini aniqlashda ularni alohida alohida tekshirgandan ko'ra bitta guruhga jamlab tekshirish osonroq

kechadi". Guruhiy terapiyani muvaffaqiyatini ta'minlovchi sabablardan biri o'yin va mashqlar jarayonida xissiy munosabatlar natijasida ishtirokchilarning bir-biriga bo'lgan munosabati nihoyatda iliq bo'ladi. Shu bilan birgalikda trening guruhlarida inson o'ziga nisbatan boshqalar tomonidan iliq munosabatni, ishonchni, mehrni va yordam berishga tayyorlik xislarini sezadi.

Davolovchi vrach yoki mutaxassis bilan emas guruhdagi ishtirokchilar bilan o'z muammolarini hal qilish har bir ishtirokchida qulaylik xissini vujudga keltiradi. Shu yo'nalishda olib borgan ishlari natijasida Lekin (1972) psixokorreksion guruhlar uchun umumiy bo'lgan 6 ta jarayonni ajratib ko'rsatadi:

Hissiyotlarni ifodalash yengil kechadi;

Guruhga taalluqlilik xissi tug'iladi;

O'zini-o'zi namoyon qilishga mas'ullik sezadi;

Xulq-atvorning yangi ko'rinishlarini o'zlashtiradi;

Shaxslararo munosabatlarni solishtirishda guruh bilan birga xulosa chiqazadi;

Guruhni boshqarishda ma'lum bir liderning javobgarligi xis qilinadi.

Bu jarayonlar deyarli barcha psixokorreksion guruhlarida olib boriladigan ishlarda kuzatilgan.

Psixokorreksion guruhlarini muammosining yechilishiga qarab rahbarlarni tayyorlash va shaxslararo munosabat ko'nikmalarini o'rgatish, shaxsni barkamollashtiruvchi, turli xil ruhiy zo'riqlashlarni bartaraf etuvchi guruhlariga ajratish mumkin. Har qanday turdagi guruhning qamrovi juda keng bo'ladi: axborot olish yoki vazifani bajarishga qaratilgan guruhdan to shaxsni barkamollashtirish yoki tushunishga qaratilgan guruhgacha; boshqaruvchiga yo'naltirilgan guruhdan to ishtirokchiga yo'naltirilgan guruhgacha; yuqori tuzilmadagi guruhdan to past tuzilmadagi guruhgacha, qisqa vaqtli guruhdan uzoq vaqtga mo'ljallangan guruhgacha; sog'lom odamlar guruhidan to kasallardan tuzilgan guruhgacha.

Muloqot jarayonida kompetetlikni oshirish yuzasidan dastlabki ish K.Levinning shogirdlariga tegishli bo'lib, ular AQShning Betel

shaxrida trening guruxini tashkil etib, ular bilan ish olib borganlar va T – guruh nomini olgan. Ular ishining asosida quyidagi g‘oya yotadi: ko‘pchilik odamlar guruhlarda ishlaydilar va yashaydilar, lekin ular ko‘pincha bu guruhda qanday ishtirok etayotgani, atrofidagi odamlar ularga qanday ko‘z bilan qarayotgani, ularning xulq-atvori va xatti-harakatlariga nisbatan qanday munosabat bildirayotganligi haqida o‘ylab ham ko‘rmaydilar. K.Levin kishilarning xulq-atvorida va ustanovkalarida yuzaga keladigan o‘zgarishlar ular bilan alohida ishlaganda emas balki ma’lum bir guruhga birlashtirib ishlanganda samaraliroq bo‘lganligini ta’kidlaydi. Shuning uchun odam o‘zidagi ustanovakalarni o‘zgartirish yoki xulq-atvorning yangi shakllarini vujudga keltirish uchun atrofidagi odamlar unga nisbatan qanday munosabatda bo‘lishiga qarab harakat qilishlari lozim.

K.Levinning shogirdlari tomonidan guruhlararo munosabatlar sohasida olib borilgan ishlar AQShda trening bo‘yicha milliy laboratoriyaning tuzilishiga asos soldi. Bu laboratoriyada bazaviy ko‘nikmalarni xosil qilish bo‘yicha guruh tuzilgan edi. Olib borilgan ishlar natijasida T-guruh amaliyoti rivojlandi. Bu guruhda raxbarlar, menedjerlar, siyosiy liderlar ishtirok etib, ularda shaxslararo o‘zaro munosabatda samarali muloqot o‘rnatish, boshqarish, nizolarni hal qilish va guruhlarini jipslashtirish ko‘nikmalari shakllantirildi. Ba’zi T-guruhlar esa insonning hayotiy qadriyatlarini va o‘ziga to‘g‘ri baho berish va o‘ziga nisbatan ijobiylik xislarini kuchaytirishga yo‘naltirilgan edi. Bunday T-guruhlarning dastlabkisi 1954 yilda tashkil etilgan bo‘lib ular *sensitiv* guruhlar deb nomlangan.

1970 yillarda Leypsig va Yenskiy universitetlarida M.Forverg rahbarligi ostida ijtimoiy-psixologik trening usuli ishlab chiqildi. Bu treningda sahna ko‘rinishi elementlarini o‘z ichiga olgan rolli o‘yinlardan foydalanildi, ularning maqsadi samarali muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan edi.

Rus psixologiyasida ham ijtimoiy psixologik trening o‘ziga xos tarzda keng ko‘lamda o‘rganilgan va ishlangan. Ijtimoiy psixologik trening yuzasidan dastlabki monografiya 1982 yilda L.A.Petrovskiy tomonidan nashr etilgan bo‘lib unda ijtimoiy-psixologik treningni

nazariy va uslubiy aspektlari yoritib berilgan. Keyinchalik bu ishlar asta-sekin rivojlana bordi. XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib rus psixologiyasida psixologik treninglar muammosi shitob bilan rivojlanishini kuzatish mumkin. Bu borada rus psixologlaridan bir qancha olimlar ish olib borgan. Rossiyadagi ijtimoiy-psixologik treningning nazariy va metodik jihatlariga bag'ishlangan qo'llanmalardan dastlabkisi 1982 yilda L.A. Petrovskiy tomonidan ommaga taqdim etilgan. Bugungi kunda bu qo'llanmada berilgan metodlar bolalar, ota-onalar, ijtimoiy guruhlar (ish jarayonida insonlar bilan muloqotga kiruvchilar), tashkilot rahbarlari bilan ishlashda, ya'ni yuqorida sanalgan guruhlar bilan treninglar tashkil qilishda, ishni olib borishda faol qo'llanilib kelinmoqda.

Mamlakatimizda ham psixologiya sohasining bir yo'nalishi sifatida psixologik treninglar keyingi yillarda anchagina rivojlanayotganligini ko'rish mumkin. V.Karimova, T.M.Adizova, F.Akromova kabilarning ishlarida bu sohaga tegishli ma'lumotlarning yoritilganligini ko'rish mumkin.

Psixotrening haqida ma'lumotlar va ilmiy qarashlar.

Hozirgi davrda odamlar orasida psixologik muammolarga duch kelish va bu muammolar natijasida ruxiy zo'riqishlar, asabiylashish hollari nisbatan ancha ko'p kuzatilayotganligi sir emas. Bunday ruxiy zo'riqish va asabiylashishlarning natijasida insonlarda turli hayotiy muammolar, jumladan shaxslararo munosabatlarning buzilishi, yurak-qon tomir, asab tizimi kasalliklarining vujudga kelayotganligi ko'pchilikni, ayniqsa keng jamoatchilikni, shuningdek aynan psixolog mutaxassislarni ham tashvishga solayotganligi bejiz emas. Aytish mumkinki bunday asabiylashish holatlari turli darajadagi zo'riqishlar natijasida vujudga kelmoqda.

Ayni kunlarida asabiylashish holatlari kuzatilayotgan quyidagi kishilar guruhini alohida ta'kidlab o'tish joiz:

I. Bolalar orasida:

1. Maktabgacha tarbiya muassasalari bolalari orasida kuzatiladigan asabiylik holatlari

2. Kichik maktab yoshi o'quvchilari orasida kuzatiladigan asabiylik holatlari;

3. O'smirlar orasida kuzatiladigan asabiylik holatlari;

P. Kattalar orasida:

Ish joylarida (rahbar yoki xodimlar orasida) kuzatiladigan asabiylik holatlari;

Oilada (er-xotin, qaynona-kelin, ota-ona va farzandlar orasida) kuzatiladigan asabiylik holatlari;

Keksalar orasida (psixologik o'zgarishlar natijasida) kuzatiladigan asabiylik holatlari.

Yuqorida sanab o'tilgan asabiylashishlardan kelib chiqadigan muammolar mavjud bo'lib, bu muammolarni yechish imkonini topa olmaslik natijasida psixologik maslahat va psixologik korreksiyaga muhtoj bo'lib qoladigan bir necha xil guruhlar vujudga keladiki, bular:

Muloqotchanlikning yetishmasligi muammosidan siqilgan kishilar guruhi.

Iqtisodiy yetishmovchilikdan siqilgan kishilar guruhi.

O'z yaqinlarini yo'qotib siqilgan kishilar guruhi.

Turli baxtsiz hodisalardan keyin ruhiy zo'riqlashlarni boshidan kechirayotgan kishilar guruhi.

Begona joyga ko'chib kelib, tub aholining bosimidan siqilgan kishilar guruhi.

Rahbarlar tomonidan yoki o'zidan kattalar tomonidan shaxsiyatiga tegilgan hollarda siqilishga duch kelgan kishilar guruhi.

Yangi o'qish yoki ish joyiga moslasha olmasdan siqilishga duch kelgan kishilar guruhi.

Chekish, ichish, narkotik moddalar iste'mol qilishdan qutila olmaslikdan siqilayotgan kishilar guruhi.

Yuqorida sanab o'tilgan muammolarni hal qilishda psixologik trening deb ataluvchi o'yin va mashqlar to'plamidan iborat mashg'ulotlar yordam beradi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, trening jarayonida muammolarni yechish xam, bu boradagi bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilish ham trenerdan shaxs psixologiyasi, shaxs

individual psixologiyasi bilan ishlashni taqozo etadi. Shuning uchun psixologiyada bunday treninglar psixologik treninglar deb ataladi.

Har qanday psixologik treninglarni tashkil etish va o'tkazish quyidagi bosqichlardan tashkil topadi.

Guruhni tashkil etish yoki yig'ish bosqichi.

Boshlang'ich bosqich.

Ishni olib borish bosqichi.

Yakunlash bosqichi.

Yuqorida sanalgan barcha bosqichlarning o'ziga xos muhim jihatlari mavjud bo'lib, quyida shu haqda so'z yuritiladi.

Treningni tashkil etishda muhim jihatlari.

Guruhni tashkil etish bosqichida asosiy jihatlardan biri sifatida treningni tashkil etishning muhim jihatlari ta'kidlab o'tish kerak bo'ladi. Treningni tashkil etishning muhim jihatlari sifatida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

Trening o'tkaziladigan xona. Har bir ishtirokchi xonada o'zini erkin his etishi uchun lozim bo'lgan barcha sharoitlarning bo'lishi treningni samarasini ta'minlovchi omillardan biridir. Shuni hisobga olgan holda trening mashg'ulotlari o'tkaziladigan joy shinam, keng, erkin harakatlanishga mo'ljallangan, kerakli anjomlar bilan jihozlangan bo'lishi tavsiya etiladi. Xonaning bir chekkasida dumaloq shaklda qo'yilgan stullar, bir chekkasida yumshoq mebel o'rindiqlari, 2-3 dona stol, akvarium, devorda 1-2 dona manzarali tasvir aks ettirilgan rasmlar, imkon darajasida chiroyli manzarali gullar bo'lishi lozim. Bulardan tashqari mashg'ulot jarayonida foydalanish uchun magnitofon, televizor, videopleer, proektor, kompyuter jihozlari bo'lishi kerak. Xonada ishtirokchilarning orasiga to'siq bo'ladigan ortiqcha jihozlar (stol, stullar) bo'lmasligi tavsiya etiladi.

Trening o'tkaziladigan xona albatta izolyatsiyalangan bo'lishi shart, ya'ni hech kim ularni bezovta qilishi mumkin emas va ular ham boshqalarga halakit bermasligi kerak. Chunki trening mashg'ulotlari hissiyotlarga boy jarayon hisoblanib, aynan bunday holatda kimningdir oddiygina eshikni ochib qarashi ham ishtirokchilarni bu hissiyotdan chiqarib yuborishi, ularning diqqatining bo'linishiga sabab bo'lishi

mumkin. Bundan tashqari guruhdagi doimiy bahs-munozaralar, o'yin va mashqlar natijasi bo'lgan shovqin atrofdagilarga xalaqit berishi kerak emas.

Bunday sharoitlar yaratish har bir trener uchun imkon darajasidan kelib chiqadi. Shuning uchun bunday xonaga ega bo'lmagan holatlarda trening o'tkazish mumkin emas degan xulosaga kelmaslik lozim. Oddiy xonalarda ham guruh a'zolarini doira shaklida joylashtirilgan stullar qo'yib trening mashg'ulotlar olib borilishi holatlari bo'ladi. Ya'ni trening jarayonida asosiy e'tibor ishtirokchilarning doira shaklida o'tirishiga qaratilishi kerak. Doira shaklida o'tirishning afzalligi shundaki, hamma ishtirokchilar bir-birining borligini his qilishi va bir-birini ko'rib turishiga imkoniyat yaratiladi. Bu esa ishtirokchilarda bir-biriga e'tiborni orttirish bilan birga mashg'ulotlarga diqqat bilan munosabatda bo'lish hissini, shuningdek o'zaro ishonch, o'zaro qiziqish kabi xususiyatlarni vujudga keltiradi.

Bundan tashqari, doira shaklida o'tirish boshlovchi va ishtirokchilar orasida erkin muloqotda bo'lish imkoniyatini yaratadi. Ayniqsa, o'smirlar guruhi bilan ishlaganda, ular qarshisida o'qituvchining bo'lmasligi o'smirlarda haqiqiy tenglikni his etishga yordam beradi. Bu orqali guruh a'zolarining haqiqiy ijtimoiy tengligini ta'minlovchi psixologik muhit (iklim) yaratiladi.

Ba'zi trening xonalari oddiy gilamlar to'shalgan va ishtirokchilar gilamlarning ustida o'tirgan holda mashg'ulotlar tashkil etiladigan holatlar ham bo'ladi.

Trening jarayonida guruh a'zolari soni 8-10 kishidan 19-20 gacha bo'lishi ma'qul variant hisoblanadi. Eng ideal, ya'ni trener uchun ishlash yengil va yuqori samaraga erishish mumkin bo'lgan guruh 13-15 kishidan iborat bo'lgan guruhdir. Ishtirokchilarning ko'payib ketishi o'zaro ishonch muhitining tarkib topishiga xalaqit berishi mumkin. A'zolari kam bo'lgan alohida guruhlarda esa ishtirokchilar bir-birlaridan tez zerikishlari ehtimoli mavjud. 13-15 kishilik guruhda guruh a'zolari va trener bir-birlarini tezroq tushunadilar va ularning axillashishlari oson kechadi.

Lekin ba'zi treninglar tavsiya etilgan sonidan ko'proq kishilar bilan mashg'ulot o'tishga ham to'g'ri kelishi mumkin. Agar guruhda ishtirokchilar soni 25 kishidan ortib ketsa dastur va mashqlar ishtirokchilarni bir necha guruhlarga bo'lgan holda o'tkaziladi, ammo bunda ko'p vaqt talab etiladi va ishtirokchilarning diqqati bo'linadi. Aynan psixologik trening uchun bunday hol tavsiya etilmaydi, chunki bu kutilgan natijaga erishishga halaqit beradi va ishtirokchilarning noroziligiga olib kelishi mumkin.

Treningda ishtirokchilarning jinsi masalasi ham muhim ahamiyatga ega. Ishtirokchilar orasida ayol va erkaklar soni imkoni boricha teng bo'lishi kerak. (7ta ayol 6ta erkak, yoki 6ta ayol 9ta erkak). Chunki qaysidir jins vakilining ko'p, qaysinisiningdir kam bo'lishi guruhning o'zaro erkin munosabatda bo'lishi va ular orasida ishonch muhitining vujudga kelishiga xalaqit berishi mumkin. Bundan tashqari guruhda erkaklar sonining ko'p bo'lishi (10ta erkak 5ta ayol) olib borilayotgan bahs-munozaralarda erkaklarcha munosabatning ustun bo'lishiga, aksincha holat (12 ayol 4-5ta erkak) esa ayollarga xos fikrlarning ustunlik qilishiga olib kelish ehtimolini oshiradi.

Trening ishtirokchilarining yoshi iloji boricha taxminan teng bo'lishi, ya'ni ular orasidagi farq 4-5 yoshni tashkil etishi maqsadga muvofiq. Alohida qayd etish lozim, 45-50 yoshdan kattalar uchun trening juda katta va ahamiyatli ta'sirga ega bo'lmasligi va ular kutganchalik natija bermasligi ham mumkin.

Trening mashg'ulotlarining davomiyligi quyidagicha bo'lishi maqsadga muvofiq:

1. Haftasiga 4-5 kun 8 soatdan (orada 1 soat, 30 minut tanaffus beriladi). Bu eng samarali natija beradi.

2. Haftasiga 2-3 kun har kuni 4-5 soat. Samarali natija beradi.

3. Haftasiga 1 kun 3-4 soatdan. Kamroq samara berishi kutiladi.

Har qanday trening trenerning qisqacha ma'lumot berish bilan boshlanadi. Bunda u treningning maqsadi, vazifalari, shuningdek, ishtirokchilar egallashi mumkin bo'lgan natijalar haqida gapiradi. Ya'ni ishtirokchilarga trening haqida tushuncha, uning qanday tashkil

qilinishi, o'tkazilishi va ishtirokchilar trening oxirida qanday natijalarga erishishi mumkinligi tushuntiriladi.

Trening mashg'ulotlarini tashkil etishda yana quyidagi holatlarni ham hisobga olish lozim.

Psixologik trening mashg'ulotlarida (nogironlar bilan o'tkaziladigan maxsus treninglarni hisobga olmaganda) tashqi jismoniy kamchilikka ega bo'lgan va psixik holatida buzilishlar bo'lgan kishilar ishtirok etmasligi lozim. Negaki, bunday holatlarda aynan ana shunday kamchilikka ega bo'lganlarda aks ta'sir bo'lishi ehtimoli kuchliroqligi har qanday mutaxassis uchun tushunarli bo'lsa kerak.

Treningda muammosi bir xil bo'lgan odamlarni to'plash kerak. Trening ishtirokchilari iloji boricha bir-biriga notanish bo'lishlari lozim. Har bir ishtirokchi o'zi uchun o'zi pul to'lashi shart. Bu esa ishtirokchilarning treningda qatnashishidagi tashkiliy jarayonlarda yordam beradi va ularning motivatsiyasini kuchaytiradi. Rasmiylashgan guruh bo'lishiga yo'l qo'ymaslik lozim. Trenerdan auditoriya erkin bo'lishini ta'minlash va auditoriyani yaxshi bilish talab etiladi.

Trener va unga qo'yiladigan talablar.

Trenerning mashg'ulotni qanday olib borishi, ya'ni uning trenerlik mahoratidan tashqari uning o'zi ham ishtirokchilarga juda katta ta'sir ko'rsatadiki, bunda asosan ikki narsaga e'tibor qaratiladi:

Trenerning kiyinishi (imidji);

Trenerning hatti-harakatlari, qiliqlari, odatlari.

11-MAVZU: KASBGA YO‘NALTIRISH-TA‘LIM OLUVCHILARGA KASBIY O‘Z O‘ZINI ANGLASHDA KO‘MAKLASHISH

Kasb-hunarga yo‘naltirish – o‘quvchilarning individual qiziqishlari, moyilliklari, qobiliyatlari, jamiyat va mehnat bozorining muayyan kasb va mutaxassisliklarga bo‘lgan ehtiyojlarini inobatga olgan holda ularni kasbiy o‘zligini anglashlari uchun yordam berishga qaratilgan psixologik-pedagogik hamda tibbiy chora-tadbirlar majmui.

Kasb - hunarga yo‘naltirishning maqsadi - o‘quvchilar va maktab bitiruvchilarini muayyan kasbni hamda akademik litsey yoki kasb-hunar kollejidagi ta‘lim yo‘nalishlarini ongli va mustaqil tanlashga tayyorlash.

Kasb - hunarga yo‘naltirishning asosiy yo‘nalishlari

kasbiy ma‘rifat
kasbiy maslahat
kasbiy tashxis
kasbiy tarbiya

Kasb - hunarga yo‘naltirishning asosiy yo‘nalishlari va ularning vazifalari:

kasbiy ma‘rifat - o‘quvchilarga turli kasblar, ixtisosliklar, mansab lavozimlari, tanlangan kasbni, ixtisoslikni egallash mumkin bo‘lgan ta‘lim turlari hamda ta‘lim muassasalari, shuningdek, kasbning insonga, uning jismoniy, psixologik va shaxsiy sifatlariga, salomatligiga qo‘yadigan talablari haqida ma‘lumotlar berish;

kasbiy maslahat - o‘quvchilarga ularning individual xususiyatlari va mehnat bozori talablariga, ta‘lim olish hamda kelgusida ishga

joylashish imkoniyatlariga muvofiq kasb va ta'lim muassasasini tanlashga yordam berish;

kasbiy tashxis – o'quvchilarning bilish (o'quv predmetlariga, fanga) va kasbiy (kasblarga, mutaxassisliklarga) qiziqishlarini, kasb tanlash motivlari va kasbiy rejalarini aniqlash hamda baholash;

kasbiy tarbiya - bolalar va o'smirlarda mehnat malaka va ko'nikmalarini, kasblarga qiziqish, mehnatsevarlik, ishchanlik hamda mas'uliyatni shakllantirish va rivojlantirish.

O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha tadbirlar O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'lim vazirligi, Respublika tashxis Markazi buyruqlari, me'yoriy xujjatlari va metodik tavsiyalari asosida barcha darajadagi tashxis markazlari tomonidan tashkil etiladi va bevosita ta'lim muassasalarining psixologlari tomonidan amalga oshiriladi.

Kasb-hunarga yo'naltirishning asosiy tamoyillari

1. Jamiyat ehtiyojlari va zamonaviy ilmiy talablarning mos kelishi.
2. Shaxs va jamiyat ehtiyojlari o'rtasida qarama-qarshiliklarni bartaraf qilish.
3. Yoshlar o'rtasida kasblarni tanlashdagi ixtiyoriylik bilan amaldagi imkoniyatlari orasidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etish.
4. Kasb tanlashning ongliligi.
5. Kasb tanlashda yoshlarning mustaqilligi.
6. Kasb tanlashning ixtiyoriyligi.
7. Kasbni o'z vaqtida tanlash.

Kasb-hunarga yo'naltirish ishlarining ishtirokchilari:

- o'quvchi;
- ota-onalar;
- ta'lim muassasasi;
- kasbga yo'naltiruvchi;
- kasb-hunarga yo'naltirish xizmati mutaxassislari, predmet o'qituvchilari;
- sinf rahbari;
- maktab shifokori;
- kutubxona mudiri;

- jamoat tashkilotlari;
- kasb-hunar ta'limi muassasalari;
- korxonalar;
- mehnat organlari, xududiy boshqaruv organlari (hokimlik, mahalliy o'z-o'zini boshqaruv organlari, ommaviy axborot vositalari);

Kasb-hunarga yunaltirish ishlari umumta'lim maktablarining yuqori sinflarda (VIII – IX sinflar) katta yoshdagi o'smirlar uchun (15-16 yoshlilar) tashkil etiladi va amalga oshiriladi.

□ o'quvchilarda shaxsining kasb-hunarga yo'nalganligini shakllantirish va rivojlantirish, o'rta maxsus kasb-hunar tizimida kasb va aniq tayyorlov yo'nalishini tanlash bilan bog'liq bo'lgan kasbiy qiziqish, kasbiy maqsad va qadriyat va motivlarning yo'nalganligini anglashi;

□ kasbiy faoliyatning aniq sohasiga kasbiy qiziqishini shakllantirish va rivojlantirish, aniq kasb, mutaxassis va tayyorlov yo'nalishini ongli ravishda tanlashi (akademik litsey èki kasb-hunar kolleji);

□ o'quv, mehnat, kommunikativ va ijodiy faoliyatda bilim malaka va ko'nikmalarini mustahkamlash va rivojlantirish (aniq kasb va mutaxassislik uchun ahamiyatga ega bo'lgan);

□ o'quvchilarning individual psixologik va shaxsiy xususiyatlarini psixologik-pedagogik tashxisi (bu bosqichda pedagogik korreksiya ishlari va kasbga yo'naltirish vazifalari bilan bog'liq bo'lgan);

□ murakkab noverbal, verbal, mantiqiy va abstrakt tafakkurni hamda fazoviy tasavvurni, operativ va uzoq vaqtli xotirani rivojlantirish (kasb-hunarga yo'naltirish ma'lumotlarini va predmet bilimlarini o'zlashtirish uchun);

□ iqtidorli o'ta qobiliyatli yuqori sinf o'quvchilarini pedagogik-psixologik qo'lab-quvvatlash; ota-onalarga tavsiyalar ishlab chiqish (kasbiy maslahat, kasbiy ma'lumot, kasb, mutaxassislik tanlash bilan va akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlariga kirish imkoniyati bilan bog'liq bo'lgan);

Kasb-hunarga yoʻnaltirish ishlarining uslubi va vositalari:

- kasb-hunarga yoʻnaltirish boʻyicha guruhiiy suhbatlar, individual kasbiy maslahatlar (katta yoshdagi oʻsmir bolalar uchun kasbiy maʼlumot);
- kasb-hunarga yoʻnaltirish boʻyicha plakatlar, slaydlar, videofilmlar namoyishi (yuqori sinf oʻquvchilari uchun kasbiy maʼlumotning koʻrgazmali vositalari);
- “mehnat darsi”, “kasb-hunarga yoʻnaltirish darsi”, “ijodiy konkurslar, viktorinalar, disputlar” (shaxsning kasbiy yoʻnalishi, kasb, mutaxassislik va tayёрlov yoʻnalishini tanlashi bilan bogʻliq);
- oʻrta maxsus kasb-hunar taʼlimi muassasalariga, korxona, tashkilotlarga ekskursiya;
- ota-onalar uchun suhbatlar va tavsiyalar (oʻsmirlarni kasbga yoʻnaltirish, tayyorlov yoʻnalishi va kasb tanlashi boʻyicha; oilaviy tarbiya sharoitida shaxsning kasbiy yoʻnalganligini shakllantirish boʻyicha).

Kasb-hunarga yoʻnaltirish ishlari.

1. Kasbiy axborot

Bilimlar:

- ✚ ”kasblar olami” va kasblar tasnifi;
- ✚ mehnatning ekstremal sharoitlari bilan bogʻliq boʻlgan kasblar tavsifi;
- ✚ shaxsning kasbiy sifatlar maʼnosi “kasbiy qiziqish “, “layoqat”, “qobiliyat” tushunchalari;
- ✚ kasb tanlashda tibbiy va moneʼlik qiluvchi koʻrsatkichlar;
- ✚ kasb tanlashda shaxsiy sifat va qobiliyatlarning ahamiyati;
- ✚ kasblar haqidagi maʼlumotlarni olish manbalari;

- + kasb tanlashda xato va qiyinchiliklar;
- + uzluksiz ta'lim sharoitida kasb tanlash yo'llari va imkoniyati (akademik litsey yoki kasb-hunar kolleji-oliygoh).

hissiy irodaviy o'z-o'zini boshqarish va uning haytdagi yutuqlarga ta'siri;

- + o'z-o'zini takomillashtirish inson hayoti va faoliyatidagi ahamiyati.

Ko'nikma va malakalar:

- + o'z-o'zini anglash (o'z-o'zini kuzatish, tahlil, baholash);
- + o'zining yutuq va kamchiliklarini tahlil etish;
- + o'zining kayfiyat va xulq-atvorini boshqarish usullari;
- + mantiqiy va ratsional tafakkur ko'nikmalari;
- + kommunikativ faoliyat (malaka: diqqat bilan tinglashni; turli savollarga javob berishni o'z fikrini yozma va og'zaki tarzda aniq namoèn etishi; muloqatga kirishish suhbat olib borish, asoslash va yutish; o'z-o'zini tuta oladigan, xushmuomalali, tanqid qila oladigan har-xil nizolarni bartaraf eta oladigan);

- + o'quv qo'llanmalardan va har xil turdagi adabiyotlardan mustaqil foydalanishni;

- + tanlayotgan kasb talablariga qiziqishi, layoqat va qobiliyatlarini moslashtirish;

- + kelajakdagi kasbini tanlash uchun o'z-o'zini tarbiyalash rejasini tuzish;

- + kasb tanlashdagi qiyinchilik sababini aniqlash.

Korreksion ishlar.

Individual korreksion ishlar o'quvchining psixologik-pedagogik tashxisi natijalariga asoslanib, maktab psixologi va boshlang'ich sinf o'qituvchisi tomonidan amalga oshiriladi (psixolog tavsiyasiga binoan)

Korreksion ishlar guruhlarda psixolog va boshlang'ich sinf o'qituvchilari tomonidan amalga oshiriladi (psixolog tavsiyasiga binoan)

Korreksion ishlarning asosiy maqsad va vazifalari quyidagilar :

- muloqotning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish;

- oʻzini baholash va hulqini boshqarish koʻnikmalarini shakllantirish;
- xotira va tafakkurni rivojlantirish;
- fazoviy tasavvurni rivojlantirish;
- oʻqish motivini rivojlantirish va mustahkamlash;
- kasbiy qiziqish, kasb maqsadi kelajak kasbi rejalarini shakllantirish;

Individual va guruhiy korreksion mashg'ulotlar sinf soatlari uchun ajratilgan soatlar hisobidan (sinf soatlari, mehnat darslari, kasb-hunarga yo'naltirish darslari) da o'tkaziladi.

O'quvchilarni kasb tanlashlarida ota-onaning roli

O'quvchi o'zi qiziqqan kasbi haqida albatta o'z ota-onasiga aytishi tabiiydir. Bu maqsadda ota-onalar bilan o'z farzandini kasbiy qiziqishineini aniqlaydigan suhbat so'rovnomalar o'tkazilishi foydalidir. Kasb hunarga yo'naltiruvchi sinf raxbarlari erdamida o'quvchilarning ota-onalari bilan —Farzandim Kim bo'lishini istayman|| mavzusidagi anketa savollarini o'tkazib har bir o'quvchi ota-onasining istak va hoxishlarini olishligidan iborat bo'ladi. Kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisi anketa savollari asosida olingan ma'lumotlarni xisobga olgan xolda sinf o'quvchilari bilan ham —Men Kim bo'lmoqchiman|| mavzusida test anketa savollariga javob olishi va uning ota-onasining istak xoxishlari o'rtasidagi munosiblik va tafovutlarni aniqlab olmog'i zarur bo'ladi. O'quvchi va uning ota-onasining istak xoxishlari mok kelgan o'quvchiga o'zi qiziqqan aniq bir kasb haqida ma'lumotlar berish, shu kasbga yaqin bo'lgan texnik va fan to'garaklariga qatnashishi haqida tavsiya berishi ularni tayèrlaydigan kasb-hunar kollejlari haqida ma'lumotlarni berib borish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'quvchi ota-onasining
istak xoxishlari mushtarak
bo'lgan o'quvchilar guruhi
bilan individual tarzda
ishlash maqsadga

muvofigdir. Bu toifadagi o'quvchining psixologik-pedagogik tashxis xaritasidagi qiziqish va moyillik yo'nalishi bilan ota-onalarini tanishtirishni, shu yo'nalishdagi kasblar va ularning jamityadagi mavqei haqida axborot va maslahatlar berish kerak bo'ladi.

O'quvchi 9-sinfda yakuniy psixologik-pedagogik va kasbiy tashxisdan o'tkazilib, uning —Tashxis xartiasi asosida aniqlangan qiziqishi, moyillik va la'eqatlari tizimi taxlil etilib, o'quvchining eng so'nggi kasbiy yo'nalishi aniqlanadi.

Maktabda tashkil etilgan tavsiyanomalar berish bo'yicha hududiy komissiya qaroriga asosan o'quvchiga akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlariga yo'naltiruvchi tavsiyanoma beriladi. Komissiya maktabdagi barcha bitiruvchi 9-sinf o'quvchilariga tavsiyanomarni berib bo'lgandan so'ng xududiy komissiyalar faoliyati to'g'risidagi o'yriqnoma ko'rsatilgan xisob shakli asosan tuman tashxis markaziga yo'nalishlar kesimida ma'lumot beradi. Yangi ta'lim tizimi talablariga asosan, o'quvchilarning deyarli barchasi 9-sinfni tamomlaganlaridan so'ng akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida o'qishni davom ettiradilar.

O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish bilan ulardagi mavjud bilimlarni barqaror kasbiy qiziqish va moyillikka hamda ularda umumiy manfaat uchun mehnat qilish xissi'etini shakllatirishga, mamlakat

xayotida rolini chuqur anglashga, shuningdek o'g'il va qizlarda mustaqillikni, tashabbusni, mas'uliyat hissini, yerga korxonaga, jonajon o'lkaga bo'lgan muhabbatini tarbiyalashga qaratishga erishish mumkin.

Kasb tanlashda tipik xatoliklar

Kasb tanlashda tipik xatoliklar

1. Do‘stlariga ergashib

Ko‘p hollarda yigit va qizlar o‘zlarining qobiliyatlarini bilmagan holda do‘stlariga ergashib keyingi ta’lim turlarini tanlaydilar. Bunday tanlov juda kam hollarda samarali bo‘ladi, aniqrog‘i tasodif tufayli muvaffaqiyatli bo‘lishi mumkin. Chunki kasbni o‘z imkoniyatlari va qiziqishlarini inobatga olgan holda tanlash o‘zini to‘liq namoyon qilish va tanlov imkoniyatini beradi.

2. Nufuzli kasb tanlash

Hozirda iqtisodchi, huquqshunos, menedjer, broker, diler kabi kasblar nufuzli hisoblanadi. Juda ko‘p o‘quvchilar bu kasblarga qiziqadilar, lekin ularning hammasida ham bu kasb uchun zarur bo‘lgan sifatlar (yuqori eruditsiya, shijoatkorlik, g‘ayrat, muloqotchanlik, ishchanlik) bo‘lmasligi mumkin.

3. Biror bir fanni yaxshi o‘zlashtirishni kasb bilan bog‘lash

Masalan, o‘quvchi adabiyot darsini yaxshi o‘zlashtiradi, she’r va hikoyalar yozadi va jurnalist kasbini tanlaydi. Lekin jurnalist kasbi egalaridan turli vaziyatlarda safarga chiqish, turli faoliyat turlarini bilish va muloqotchanlik qobiliyati talab etililadi.

4. Aka-opalarining kasbini tanlash

Oila a‘zolarining bir-biriga bo‘lgan mehri ham kasb tanlashga turtki bo‘ladi. Masalan, uka uchuvchi bo‘lgan akasiga havas qiladi. Akasiga bo‘lgan mehr uni ham uchuvchi bo‘lish qaroriga undaydi. Lekin biror insonni yoqtirish boshqa insonning shu kasbga moyiligi borligini bildirmaydi.

5. Tanlangan kasb va mehnat sharoitining salomatlikka mos kelmasligi

Har bir kasb turli darajada inson organizmi va u yoki bu a‘zolarini zo‘riqtiradi. Shuning uchun har bir kasb uchun mavjud bo‘lgan turli tibbiy cheklovlar haqida bilish zarur. Shu bilan birga kasb tanlash bo‘yicha qaror qabul qilinganda, o‘zingiz sog‘lom deb hisoblasangaz ham shifokor bilan maslahatlashish tavsiya etiladi.

6. Ota-onalarning bosimi ostida kasb tanlash

Ota-onalar farzandlarining ehtiyojlari, qiziqishlari, qobiliyatlari haqida unutmasliklari, ularni majburlamasliklari, aksincha yordam berishlari va ularni qo'llab-quvvatlashlari kerak.

7. Kasbning imkoniyatlari va mehnat xarakteri haqida tasavvurlarning yetarli emasligi

Jamiyat va texnik rivojlanish bilan bog'liq bo'lgan kasbning rivojlanish dinamikasini bilmaslik xatolikka yo'l qo'yishga olib keladi. Kasbning zamirida mehnatning umuman o'zgacha bo'lgan yangi ko'rinishi yashiringan bo'lishi mumkin. Doimo kasbning zamonaviy ko'rinishi haqidagi bilimlarga ega bo'lish talab etiladi.

8. O'zining imkoniyatlari, qobiliyatlari, moyilliklari va kasb tanlash motivlari haqida bilmaslik

Bu bir ko'rinishda oson narsa emas. Bundan tashqari ko'pgina o'quvchilar o'zlari haqida kamchiliklari va zaif tomonlari haqida bilishdan cho'chidilar. Buning uchun ular haqiqatni bilish uchun o'zlarida jasorat topa olishlari, aql-zakovatni ishga solib xatolarni tuzatishga intilishlari lozim. Bitiruvchining o'zini anglashida tengdoshlari, yaqin insonlari va albatta kasbga yo'naltiruvchi mutaxassislar yordam beradilar.

Kasb tanlashda yo'l qo'yiladigan tipik xatolarni bilish sizni ortiqcha yoki noto'g'ri qadam qo'yishingizdan himoya qilib, vaqtingizni tejab, o'zingizning imkoniyatlaringiz, qiziqishlaringizga mos kasbni tanlashingizga yordam beradi.

Kasb tanlashda ikkilanayotgan o'quvchilar bilan ishlash

Mehnat bozoridagi holatni tahlil qiling. Yildan-yil yangi kasblar paydo bo'laётganligiga e'tiboringizni qarating. Doimiy malakani oshirish, qo'shma kasblarni egallashga to'g'ri kelishiga tayyor bo'ling.

Hozirgi kunda, Siz maktabni tugataётgan paytda kasb tanlashingiz, Sizning taqdiringizni butunlay hal qiladi deb qo'rqmang. Keyinroqdagi tanlovdagi o'zgarishlar, yangi mutaxassislikni o'zlashtirish, Sizni fanlararo faoliyat bo'yicha qimmatli mutaxassis qiladi.

Birinchi kasb, garchand Siz keyinroq undan voz kechishingiz va o'zingiz uchun qiziqrog'ini topsangiz ham haётning turli kutilmagan

holatlarida Sizga asqotadi. Bundan tashqari, e'tibor qiling-ki, har bir erkak uchun uyda chilangar ham, sartarosh ham, elektrchi ham, haydovchi ham bo'lishga to'g'ri keladi. Ayollar uchun esa, tikuvchi, oshpaz, kir yuvish va boshqa maishiy mashinalar —operatori bo'lishga to'g'ri keladi.

Albatta, kasbning nufuzliligi u yoki bu holda Siz tomoningizdan inobatga olinadi, lekin buni o'zingizning qiziqishlaringiz va qobiliyatlaringiz, sog'lig'ingizning holatini hisobga olgandan so'ng amalga oshiring. Mehnat birjasidagi bo'sh o'rinlar to'g'risidagi gazetalarni tahlil qilish juda foydali (u yerda odatda har bir bo'sh o'rin uchun qaysi ta'lim lozimligi ko'rsatiladi).

Shunday kasblar borki, ular Sizga mos kelmaydi, chunki ular sizning sog'lig'ingizni yomonlashtirishi mumkin. Bunday kasblar ko'p emas va ular asosan u yoki bu jismoniy tizimlarning uzoq muddatli zo'riqishini talab etadi.

O'zingiz tanlamoqchi bo'lgan kasbning mohiyat va mazmunini o'rganib chiqing. Shu kasb bilan kunma-kun uzoq yillar davomida shug'ullanishingiz lozimligini ko'z oldingizga keltiring.

Kasb tanlashda va hayot tarziga aniqlovchi ta'sir ko'rsatishda, ya'ni lavozimga erishishda har bir inson o'zining kelajakdagi kasbiy mehnatini fuqarolik majburiyati sifatida anglashi, o'z mamlakatining va o'z oilasining manfaatlari yo'lidagi hissasi, davlatning va otalarning bizning o'sib ulg'ayishimizga va o'qishimizga sarflagan xarajatlarini qaytarish sifatida anglashimiz lozim

1. Ta'lim oluvchilarda mehnatga bo'lgan ongli munosabatni rivojlantirish, ularning imkoniyatlari, qobiliyatlariga muvofiq va mehnat bozori talablarini hisobga olgan holda faoliyat sohasini tanlash erkinligi sharoitida kasbiy o'zini o'zi anglash shakllari va uslubiy asoslari.

O'quvchilarni kasb tanlashda fiziologik holatlarini e'tiborga olish zarurligi to'g'risida tavsiyalar

Kasb tanlashda o'quvchilar qobiliyatlaridan tashqari salomatlik holatini ham hisobga olishlari zarur, chunki kasb tanlovchilarning barchasi ham sog'liklarini e'tiborga olgan holda kasbni to'g'ri tanlaydi deb bo'lmaydi.

To'g'ri, batafsil tavsiyalarni tegishli tekshiruvlardan so'ng vrach beradi, lekin dastlabki cheklovlarni (agar ular mavjud bo'lsa) tanlovchining o'zi belgilashi lozim. Bu undan qandaydir maxsus bilimlarni talab qilmaydi, chunki, ko'pchilik asosiy qarshi ko'rsatgichlar organizm anomaliyasining (normadan chetga chiqish) to'rt guruhi bilan belgilanadi:

A. Skelet mushak apparati anomaliyalari-skelet, bo'g'imlar, umurtqaning jarohatlanishi yoki kasalligi, muskullar kamchiligi bor bo'lgan o'quvchilar uchun quyidagi kasblarni tanlashlari tavsiya etilmaydi.

Ko'plab jismoniy energiyani, uzoq vaqt o'qda turishni, tez-tez engashib turishni talab qiladigan kasblar (yukchi, g'isht teruvchi, stanokchi, temirchi, metallurgiya ishlab chiqarishdagi bir qator kasblar va boshqalar).

B. Sezgi organlari (ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish) da kamchiligi bor o'quvchilar uchun quyidagi kasblar tavsiya etilmaydi.

Haydovchilik mutaxassisligining barcha turlari, mayda detallar bilan ishlash, oziq-ovqat, parfyumeriya sanoatining qator kasblari, oshpaz, degustator (mazasiga qarab ta'm bilish) va boshqalar.

V. Asab tizimining buzilishi – bosh aylanishi, qo'lning qaltirashi kabi kasalliklarga chalingan o'quvchilar uchun quyidagi kasblar tavsiya etilmaydi.

Balandlikda (montajchi, minorali kran mashinisti, va h.k.z.) transportda ishlash bilan bog'liq kasblar (yig'uvchi, soasoz, zargar, va boshqalar) tavsiya etilmaydi.

G. Ichki organlar-yurak-tomir va nafas tizimi kasalliklariga chalinganlar uchun quyidagi kasblar tavsiya etilmaydi:

Changlangan, gazlangan muhitda, havoning siyrakligi muhitida yoki uning teskarisi bo'lgan yuqori atmosfera bosimi ostida, yoki yuqori harorat sharoitlari bilan bog'liq kasblar va boshqalar.

Shunday qilib, kasb tanlashda yana bir qadam-bu o'zining qobiliyatlari va sog'lig'iga baho berishdir. Bunda ushbu baholashning zarur, lekin yetarli bo'lmagan muolaja ekanligini inobatga olish lozim.

Shaxsga mehnat faoliyatining turli sohalarida o'z qobiliyatlarini baholash, kasb tanlash jarayonida kerakli yordamni ko'rsatishda kasbiy maslahatning o'рни muhim hisoblanadi. Kasbiy maslahat- axborot, ko'mak beruvchi sifatida mijoz shaxsidagi qiziqish, moyillik, motivatsiyani tadqiq qilish, kasbiy o'zini o'zi anglashdagi qiyinchiliklarni aniqlash hamda faoliyatning ma'lum bir turlariga psixologik yaroqliligini o'rganish bilan bog'liq. Kasbga yo'naltirish ishlarining boshqa turlaridan farqli ravishda kasbiy maslahat har doim individual tarzda o'tkaziladi. Kasbiy maslahat-bu mijoz va psixologning o'zaro aloqasi, hamkorligi jarayonidir. Kasbiy maslahatning maqsadi-mijoz o'zini o'zi tushunishiga mavjud haqiqiy holatini anglashga, o'zini va kasbiy imkoniyatlarini tanqidiy baholash, shaxsini rivojlantirishning turli usullarini ongli qo'llashi va o'zining hayotiy vaziyatiga ijobiy ta'sirini o'rganishga intilishidir.

O'z navbatida psixologiya fanida kasbiy maslahatning quyidagi turlari ajratib ko'rsatiladi:

Birlamchi kasbiy maslahat shaxsning kasbiy o'zini o'zi anglashiga tayyorgarligi, kasbiy rejani mavjudlik darajasi hamda kasbiy shakllanish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni aniqlash asosiy maqsaddir.

Ma'lumotli maslahat mijozning tanlagan kasbi bo'yicha yetarlicha axborotga ega bo'lmaganida o'tkaziladi. Diagnostik kasbiy maslahat mijoz shaxsida o'zi va imkoniyatlari haqidagi to'liq va ob'ektiv tasavvurlarini shakllantirish maqsadida o'tkaziladi.

Qo'llab-quvvatlovchi kasbiy maslahat-psixologga murojaat qilishning sababi kasbiy o'zlikni anglashdagi qiyinchiliklar emas, balki undagi murakkab psixologik vaziyatdir.

Ma'lumki, kasbiy maslahat asosan, kasb tanlash jarayonida amalga oshiriladi. Lekin shuni yodda tutish kerakki, uni amalga oshirish bir necha bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Erta kasbiy maslahat. Kasb tanlashga bir necha yil qolganda o'tkaziladi (taxminan 12-13 yoshlarda).

2. Katta o'smirlarning maktab jarayonidagi kasbiy maslahati. Bu asosan o'smirlarning ichki olamini anglashga yo'naltirilgan.

3. O'quvchilar va ota-onalarning kasbiy maslahati. Bu jarayonda ota-onalar ikki rolda chiqadilar ya'ni, bir tomondan, kasbiy maslahatchining o'smir bilan faoliyatidagi hamkori, ikkinchi tomondan, ota-onalarning o'zlarida muammolar ko'p shu nuqtai nazardan ularni ham imkoniyat darajasida mijoz deb qabul qilsa bo'ladi.

4. O'smirlar va o'qituvchilarning kasbiy maslahati. Yuqoridagi tipga yaqin bo'lgani bilan ular o'rtasida ma'lum farqli jihat ko'zga tashlanadi. Xususan, mazkur jaraenda o'qituvchilar ham mutaxassislardir, shu bois, ular maslahatchisiga o'smir haqida ko'p narsalarni aytib bera oladilar.

5. O'rta maktab o'quvchilarining kasbiy maslahati. Bunda maktab psixologi o'z navbatida kasbga yo'naltiruvchi vazifasini ham bajaradi. Shuni nazarda tutadigan bo'lsak, maktab psixologi o'quvchilarga tanlagan kasblari yuzasidan ma'lumot berish bilan birga, kasbning talablari, funksiyalari, vazifalari xususida batafsil ma'lumotlarni berishni nazarda tutadi.

6. Tanlagan kasbini mutaxassisligini aniqlashtirishda ko'rsatiladigan yordam. Bu kasbiy tanlov bo'yicha kasbiy maslahat.

7. Ishsizlarga ishini o'zgartirish jarayonida ko'rsatadigan yordam. Bu jarayon mutaxassisni yana qayta ta'lim olishini ya'ni yangi kasb, yangi o'quv muassasasi yangi ish joyini tanlashdan iborat.

8. Tashkilotlarning kadrlar xizmatlari, ishchilariga kasbiy maslahat jarayoniga ko'rsatiladigan yordam. Bu asosan mutaxassis-kadrlarni tanlash va samarali faoliyatga jalb qilish bilan bog'liqdir.

9. Tashkilotlar ishchilarining kasbiy maslahati. Ko'pincha mutaxassislarda lavozimini o'zgartirish vaziyati yuzaga keladi. Bunday holatda uning vazifasi insonga o'z imkoniyatlarini anglash va o'z kuchiga ishonishiga yordam berishdan iborat.

10. Nogironlarni kasbiy o'zini o'zi anglashiga yordam berish.

Psixolog N.S.Pryajnikovning ta'kidlashicha, kasbiy konsultatsiya faoliyatining strategiyasi har doim kasb bo'yicha maslahatchi tomonidan qabul qilingan nazariy-metodologik yo'nalishga tayanadi. Ma'lumki, barcha strategiyalar kuchli va kuchsiz tomonlarga ega, ammo ular faqatgina mutaxassisning kasbiy dunyoqarashi bilan mos tushganda samarali bo'ladi. Psixolog N.S.Pryajnikov tomonidan ajratilgan kasbiy maslahatning bir necha yo'nalishlarini ko'rib chiqamiz.

1. Testologik yondashuv. Mazkur yondashuvdan kasbga yo'naltirish o'zining rivojlanishi jarayonini boshlagan. U testlar yordamida o'rganilgan shaxs sifatlarini kasb talablari bilan moslashtirishga asoslangan.

2. Ratsional nuqtai nazardan yondashuv. Kasbiy va hayotiy yo'l aniq sxema yoki shunday yo'lning modelga tayanishi ya'ni —hisobga olinishiil asoslangan holda faoliyatlarini tashkil etilishini ko'zda tutadi.

3. Insonparvarlik nuqtai nazaridan endashuv. Shaxsga kasbiy mehnatda to'liq o'zini o'zi qayta tiklanishiga yordam berishi bilan izohlanadi.

4. Tarbiyaviy yondashuv. Shaxsda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish va amalga oshirishni talab qiladi.

5. Faollashtiruvchi yondashuv-uning asosiy maqsadi o'smirlarni mustaqil anglangan kasbiy va hayotiy o'zini o'zi anglashiga tayyorlashdir.

6. Qisman xizmatlar yondashuvi-bunday yondashuv asosida mijozga kichik maslahatlar bilan yordam berish nazarda tutiladi.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, kasbiy maslahat har bir shaxs uchun zarur. Ayniqsa, kasb tanlash ostonasida turgan yoshlar hamda ularning ota-onalari bu boradagi axborotlar bilan qurollanganligi kelajakda kasb tanlash bilan bog'liq qiyinchiliklarni oldini olish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Shuningdek, ertangi kunimizning davomchilari bo'lgan avlodlarni zamon talablariga mos mutaxassis kadrlar bo'lib yetishishlariga zamin hozirlanadi.

Umumta'lim maktablarida o'qitiladigan kasblar so'rovnomasi

____-maktabi ____-sinfi o'quvchisi

T/r	Tayyorlanadigan kasblar	Belgilash
1.	Asalarichi	
2.	Baliqchi	
3.	Dehqonchilik (donli ekinlar)	
4.	Dehqonchilik (sholi yetishtirish)	
5.	Dehqonchilik (kartoshka yetishtirish)	
6.	Limonchilik	
7.	Dorivor o'simliklar yig'uvchi	
8.	O'rmonchi	
9.	Ko'kalamzorlashtiruvchi	
10.	Polizchilik	
11.	Bog'bon	
12.	Bog'dorchilik (uzumchilik)	
13.	Bog'dorchilik (ko'chatchilik)	
14.	Issiqxona va parniklar operatori	
15.	Issiqxona ishchisi	
16.	Quyunchilik	
17.	Chorvador	
18.	Ipakchi	
19.	Parrandachilik	
20.	Veterinariya sanitari	
21.	Yog'och o'ymakorligi ustasi	
22.	Kulolchilik mahsulotlari ustasi	
23.	Beshikchi	
24.	Naqqosh	
25.	Ganch ishlari ustasi	
26.	Gilam to'quvchi	

27.	Gilamdo‘z	
28.	Do‘ppido‘z	
29.	Zardo‘z	
30.	Kashtachi	
31.	Yakka tartibda poyabzal tikuvchi	
32.	Poyabzal ta‘mirchi	
33.	Terini qayta ishlash	
34.	Tikuvchi	
35.	Parda tikuvchi	
36.	Duradgor	
37.	Duradgorlik ishlari ustasi	
38.	G‘isht teruvchi	
39.	Suvoqchi	
40.	Betonchi	
41.	Bo‘yoqchi	
42.	Gulqog‘oz yopishtiruvchi	
43.	Kafelchi	
44.	Mebel yig‘uvchi va ta‘mirlovchi	
45.	Qandolatchi	
46.	Novvoy	
47.	Ofitsiant	
48.	Milliy taomlar oshpazi	
49.	Sut va qatiq mahsulotlarini tayyorlash ustasi	
50.	Elektrpayvandchi	
51.	Tokar	
52.	Chilangar-tunukachi	
53.	Bola parvarishi (enaga)	
54.	Fotograf	
55.	Kompyuterlarga texnik xizmat ko‘rsatuvchi	
56.	WEB kontent administratori	
57.	Kompyuter operatori-kotiba	
58.	Mobil telefonlarni ta‘mirlash	
59.	Shina montaj qiluvchi	

60.	Elektrik	
61.	Sotuvchi-kassir	
62.	Erkaklar sartaroshi	
63.	Ayollar sartaroshi	
64.	Shveysar	

Nazorat uchun savollar

1. Maktab psixologining kasb-hunarga yoʻnaltirish ishlari ,asosiy maqsadi nimalardan iborat?.
2. Oʻquvchilarni kasb-hunarga yoʻnaltirish tizimining asosiy tarkibiy qismlarini sanab bering.
3. Oʻquvchining layoqatini va kasbiy qiziqishlarini diagnostika metodlar toʻgʻrisida maʼlumot bering.

12-MAVZU: O‘QUVCHILARNING KASB-HUNARGA LAYOQATLILIGINI ANIQLASH MASALALARI

Kasb-hunarga yo‘naltirish bosqichlari mazmuni: kuzatish-o‘quvchilarni mehnat ta’limi darslarida kuzatish, diagnostik suhbatlar, o‘quvchilarni kasb – hunarga yo‘naltirish bo‘yicha yalpi tadbirlar.

Dunyoda kasb-hunarlar juda ko‘p. Bu ikki so‘z mazmun va mohiyat jihatidan bir-birlarini to‘ldirib turadi. Insonlar hayot kechirishlari davomida o‘z ehtiyojlari uchun nimadir yaratadilar, ishlab shiqaradilar. Bu narsalar albatta ularning mehnatlari natijasida yaratiladi. Demak, insonlar o‘z ehtiyojlari uchun mehnat qiladilar. Masalan ular dehqonshilik va bog‘bonshilik bilan shug‘ullanib noz-ne‘matlar yetishtiradilar. Boshqa sohalarda ham insonlar mahsulot ishlab chiqarishda mehnat qiladilar. Masalan: oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, matolar, uy-ro‘zg‘or buyumlari, qurilish materiallari, idishlar, mebellar, elektr jihozlari, dastgohlar, va h.k. Yoki boshqalarga xizmat qiladilar: Masalan do‘konlarda, supermarketlarda, banklarda mijozlarga xizmat qiladilar, transportlarda (avtobus, taksi, metro, poezd, samolyot) yo‘lovchilarni manzillariga yetkazadilar. Oshxona, kafe, restoran, sataroshxonalarda ham insonlarga xizmat ko‘rsatadilar. Foydalanishlari uchun yo‘llar, ko‘priklar va uylar quradilar. Bularning barchasi insonlarning mehnati faoliyati natijasidir. Demak, mehnat faoliyati natijalari-bular turli xil moddiy, ma’naviy va madaniy qadriyatlar, shuningdek, insonlarga ko‘rsatiladigan xizmatlarga aytiladi.

Dunyoda 40 mingdan ortiq kasblar mavjud. Kasb-bu mehnat faoliyatining ma’lum tajriba, tayyorgarlik talab etadigan biror turi, sohasiga aytiladi. Ularning barchasi quyidagi mehnat turlariga bo‘linadi: jismoniy mehnat, aqliy mehnat, xizmat ko‘rsatish mehnati, boshqaruv mehnati, ijodiy mehnat. Ushbu ishlarning har birida o‘ziga xos kasblar mavjud bo‘lib, siz ularni kasb-hunarga yo‘naltirish mashg‘ulotlarida o‘rganib borasiz.

Ko‘pgina kasblar ixtisosliklarga bo‘linadi. Masalan, “shifokor” bu kasb. Shifokor-terapevt, shifokor-jarroh, shifokor-stomatolog-bu

ixtisosliklar. “muhandis” - bu umumiy ma’noda kasb demakdir. Dizayn muhandisi, texnolog muhandis, mexanik muhandis-bular mutaxassisliklardir.

Mutaxassis-bu insonning bitta kasb doirasidagi mehnat faoliyatidir. “Mutaxassislik” so‘zi insonning maxsus bilim, ko‘nikma va qobiliyatlarga ega ekanligini anglatadi, bu unga tegishli korxona, firma, tashkilot, muassasada ishlash huquqini beradi. Mutaxassislikni olgan odam “mutaxassis” deb nomlanadi va u ma’lum bir lavozimda ishlaydi va mehnatiga ko‘ra maosh oladi.

Lavozim-bu vazirlik, muassasa, tashkilot, korxona, firmadagi xizmat yoki ish joyidir. Masalan, vazir, vazir o‘rinbosari, menejer, harbiy komissar, prokuror, maktab direktori, bosh shifokor, do‘kon mudiri, zavod direktori,-bularning barchasi lavozimlardir. Ushbu lavozimlar nafaqat mutaxassislikka ega bo‘lgan, balki katta ish tajribasiga ega, biznesni yaxshi biladigan va odamlarni qanday boshqarishni biladigan odamlarga beriladi. Lavozimlar bir-biridan farq qiladi va shuning uchun ular “ishchilar, xizmatchilar, muhandis-texniklar va boshqaruv hodimlari lavozimlari” deb nomlanadi. Lavozimlarni kasb va mutaxassisliklar bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Kasbi bo‘yicha kishi iqtisodchi, lavozimi bo‘yicha esa “Bank boshqaruvchisi” yoki “firma direktori” bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, “malaka” tushunchasi ham mavjud, unga biz shunday ta’rif beramiz.

Malaka-bu muayyan kasb, faoliyatni biron muddat davomida yaxshi o‘zlashtirib olish natijasida orttirilgan mahoratga aytiladi. Mahorat bir neshta tushunchalarga ega:

Ishchi kasblari uchun-darajalar (razryad)

Injener-texniklar, xizmatchi kasb egalari uchun-toifalar (kategoriyalar)

Transport xodimlari uchun “klass”

Daraja (razryad)-ishchi mutaxassisligiga ega bo‘lgan kishilarga beriladi. Masalan, tokar yoki frezer ishchilarga mutaxassisligi bo‘yicha 1, 2, 3, 4, 5, 6 daraja (razryad)-beriladi. Uning darajasi (razryadi)

qanchalik yuqori bo'lsa, bajaradigan ishi ham darajasiga (razryad) qarab shunchalik murakkab bo'ladi.

Toifalar (eng yuqori, 1, 2, 3 darajali) o'qituvchilar, shifokorlar, psixologlar, muhandislar kabi mutaxassislariga beriladi

Klass-Transport vositalari haydovchilariga (1, 2, 3-klass), uchuvchilarga (1, 2-klass) ajratilgan.

Bulardan tashqari siz yana bir qancha tushunchalarni ham bilib olishingiz kerak bo'ladi. Maxsus bilimlar. Biron bir ixtisoslikka ega bo'lish uchun siz o'quv, ilmiy ma'lumotlarga ega bo'lishingiz kerak. Bunday ma'lumotlar adabiyotlarda, axborotnoma, jurnallarda yoki sohaga oid ktitoblarda berilgan bo'ladi. Shuningdek, disk yoki fleshkalarda va albatta kompyuterlarda ham saqlangan bo'ladi.

Ko'nikma-insonning ilgari tajribalari asosida muayyan faoliyat yoki harakatni amalga oshirish qobiliyati. U hamisha bilimlarga asoslanadi, mahorat (malaka)ning negizi hisoblanadi. Ko'nikma mazmunan amaliy (jismoniy) va aqliy, shaklan oddiy va murakkab turlarga ajratiladi. Amaliy ko'nikmalar mehnat faoliyatini amalga oshirishga, aqliy ko'nikmalar bilim olishga, uni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Ko'nikmalar esa ko'proq aqliy va jismoniy harakatlarda mujassamlashadi. Ko'nikmalar muntazam mashg'ulotlar o'tkazganda, muammolarni hal qilganda, mashqlarni bajarishda shakllanadi.

Ular har qanday-o'quv, professional, ijodiy va h.k. bo'lishi mumkin.

Masalan:

matn yozish ko'nikmalari;

rasm shizish va eskiz qilish ko'nikmalari;

og'zaki va yozma hisoblash san'ati;

kompyuter klaviaturasida yozish ko'nikmalari;

materiallarni qo'lda qayta ishlash ko'nikmalari va h.k.z.

Qobiliyat-insonning shaxsiy salohiyati, imkoniyatlari. Qobiliyat inson tomonidan ko'nikma va malakalarning egallanishi jarayonida takomillashib boradi. Qobiliyat ishtiyoq, moyillik, mehnatsevarlik,

ishshanlik, talabchanlik kabilarning mahsulidir. Qobiliyatning yuqori darajasi iste'dod va daholikda namoyon bo'ladi.

Siz biron kasb yoki kasb-hunarga ega bo'lishingiz uchun albatta uni ongli ravishda tanlashingiz kerak. Demak, inson kasb-hunarni o'z qiziqishi, orzu-istagi, maqsadi, jismoniy va aqliy imkoniyatlaridan kelib shiqib tanlashi lozimdir. Bu shuni anglatadiki, kasb qiziqarli va yoqimli bo'lishi kerak va shaxsning o'zi bu kasbda ishlashi uchun ma'lum bilim, qobiliyat va xarakterga ega bo'lishi kerak.

O'quvchilar maktabni tugatganlaridan so'ng, kasbni o'rganishi, kasbiy bilim va ko'nikmalarni egallashi uchun ta'lim muassasalariga boradilar. Kasb-hunar maktablari, akademik litseylar, institut va universitetlarda yigit-qizlarga kasb va mutaxassisliklar egallashlari uchun bilim beriladi. Ko'pgina predmetlarni o'rganish uchun oddiy va murakkab ob'ektlar, faktlar, voqea-hodisalar va boshqa shunga o'xshash narsalar sistemalashtiriladi. Bu shuni anglatadiki, barcha kasblar ham ma'lum belgilarga muvofiq guruhlariga va sinflarga bo'linadi.

Mehnat predmetlariga qarab barcha kasblar beshta tipga bo'linadi.

1. "Odam-tabiat". Bu yerda mehnatning asosiy, yetakshi predmeti-jonli tabiatdir. Bu tipga quyidagi kasblar kiradi: Biolog, urug'shunos, meva-sabzavotshunos, zootexnik, agronom.

2. "Odam-texnika". Bunday kasblar tipida mehnatning asosiy yetakshi predmeti-texnika ob'ektlari hisoblanadi (mashinalar, mexanizmlar va boshqa shunga o'xshashlar). Bu tipdagi kasblarga quyidagilarni misol sifatida keltirish mumkin: injener-geolog, tikuvshi-motorist, injener-texnolog, tokar, rayvandlovchi, injener-mexanik.

3. "Odam-odam". Bu yerda asosiy mehnat predmeti odamlardir. Bu tipga kiradigan quyidagi kasblarni ajratib ko'rsatish mumkin: o'qituvchi, tarbiyachi, satarosh, vrach va boshqalar.

4. "Odam-belgilar tizimi". Kasblarning bu tipida shartli belgilar, raqamlar, kodlar asosiy yetakshi mehnat predmeti hisoblanadi. Hozirgi zamon kishisi belgilar va belgi tizimi dunyosida-matnlar, chizmalar, sxemalar, xaritalar, jadvallar va formulalar, yo'l belgilari ichida

yashaydi. Bu tipdagi kasblar quyidagilarni o'z ichiga oladi: tarjimon, kotiba, telegraf xodimi, texnik muharrir va boshqalar.

5. “Odam-badiiy obraz”. Kasblarning bu tipida badiiy obrazlar, ularning tuzilish usullari yetakshi mehnat predmeti hisoblanadi. Bu yerda quyidagi kasblarni ajratib ko'rsatish mumkin: rassom, orkestr artisti, teatr artisti, estrada artisti.

Mehnatning maqsadlari xilma-xil bo'lishiga qaramasdan, ularni ushta katta guruhga bo'lish mumkin:

1. Gnostik kasblar. Bu kasblarning nomi lotinsha “gnosis”-bilim, bilish degan ma'noni anglatuvchi so'zdan olingan. Bilish, o'rganish mehnati bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina kasblar mavjud bo'lib, ular bilan bevosita moddiy ishlab chiqarish jarayonida shug'ullanishga to'g'ri keladi. Masalan, texnik nazoratshi, sanitariya vrachi, adabiy tanqidchi.

2. O'zgartiruvchi kasblar. Juda ko'r kasblar mehnat predmetlarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'ladi. Odamning o'zgartiruvchi faoliyati faqat buyumlargagina qaratilib qolmay, shu bilan birga energiya turlariga, axborotlarga, jarayonlarga, ijtimoiy hayotning tuzilishiga qaratilgan bo'lishi mumkin. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlari sotuvchisi, bolalar bog'chasining tarbiyachisi.

3. Tadqiqotchilik kasblari. Bu kasblarga modalar atel'esida bichiqchi, arxitektor va boshqalarni misol keltirish mumkin.

Mehnat sharoitlari bo'yicha kasblar 4 guruhga bo'linadi.

1. Odatdagi (“maishiy”) mikroiklim sharoitidagi mehnat. Buxgalter, chizmach, o'qituvchi va boshqalar mana shu kasb guruhiga kiradi.

2. Harorat, namlik keskin o'zgarib turuvchi ochiq havoda ishlash bilan bog'liq bo'lgan mehnat. Quruvchi, o't o'chiruvchi va boshqalar bunga misol bo'la oladi.

3. Odatdan tashqari mehnat: yer ostida, suv ostida, balandlikda, havoda, qaynoq sexlarda, sog'liq uchun muqarrar zararli ta'siri bo'lgan sexlarda ishlash. Bunday kasbga misollar-uchuvchi, shaxtyor, g'avvos va h.k.z.

4. Odamlarning sog‘lig‘i, hayoti, jamiyat boyliklari, moddiy ne‘matlarni asrash uchun mas‘uliyat bilan bog‘liq bo‘lgan mehnat. Vrachlar, hamshiralar, militsiya inspektorlari, texnika xavfsizligi injenerlari va boshqa kasblarni mana shu guruhga kiritish mumkin.

Og‘zaki savollar (savol-javob tarzida.)

1. Kasb tushunchasiga ta’rif bering.

2. Ixtisoslik, mutaxassislik, lavozim-so‘zlari ma’nosini tushuntiring.

3. Insonlarning kasbiy faoliyati davomida malaka, ko‘nikma va qobiliyatning ahamiyati haqida so‘z yuriting.

Hayotiy qadriyatlar va kasb tanlash.

Mashg‘ulotning ta’limiy maqsadi: O‘quvchilarga berilgan mavzu yuzasidan bilimlar berib, ularda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish. “Qadriyatlar”, “Hayotiy qadriyatlar” tushunchalarini berish. O‘quvchilarning kasblar to‘g‘risidagi bilimlarini kengaytirish va mustahkamlash.

Mashg‘ulotning tarbiyaviy maqsadi: O‘quvchilarda ijodiy hamkorlik munosabatlarini shakllantirish. Har bir kasbning shaxs kamoloti va jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyati haqida suhbatlashish. Mehnatga, mehnat ahliga hurmatni tarbiyalash.

Mashg‘ulotning rivojlantiruvchi maqsadi: O‘quvchilarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash. Mukammal kasbiy rejalarini tuzish ko‘nikmalarini shakllantirish. Mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Mashg‘ulotning kasbga yo‘naltiruvchi maqsadi: O‘quvchilarning o‘z kasbining ustasi bo‘lishga o‘rgatish, kasblarga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish.

Mashg‘ulotning borishi: 45 daqiqa

Mashg‘ulot uchun jihozlar: tarqatma materiallar, mavzuga oid rasmlar.

Mashg‘ulotturi: suhbat, savol-javob (anketa savollari bilan ishlash)

O‘qituvchi mavzuni suhbat tarzida boshlaydi.

Qadriyat-bu voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy axloqiy, madaniy ma’naviy ahamiyatini ko‘rsatish uchun

qo'llaniladigan tushunchadir. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar, masalan: erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana, urf-odat va boshqalar qadriyat hisoblanadi. Demak, qadriyatlar-bu inson hayotiga mazmun-mohiyat beradigan ne'matlardan biridir.

“Hayotiy qadriyatlarni o'rganish bo'yisha anketa-so'rovnomasi”

Ko'rsatma. Odamlar o'z hayoti davomida muhim deb hisoblaydigan narsalar keltirilgan. Siz ushbu fikrlarga o'z munosabatingizni bildiring. Buning uchun berilgan jumlalarning har birining qarshisiga sizning fikringizga mos kelish darajasiga qarab 1, 2, 3, 4, 5 raqamlarni qo'ying.

1-bu fikrga mutlaqo qo'shilmayman

2-bu fikrga qo'shilmayman

3-aytish qiyin;

4-bu fikrga qo'shilaman

5-mutlaqo qo'shilaman.

Hayotdagi muhim narsa

1. Siz yaxshi o'qidingiz.

2. Siz yaxshi kasb egalladingiz.

3. Siz muhim insonsiz.

4. Sizning oilangiz bor.

5. Sizning qadrli insoningiz bo'lgan.

O'quvchining shaxsiy imkoniyatlari, psixik va fiziologik xususiyatlarini o'rganish.

O'quvchining shaxsiy imkoniyatlari, psixik va fiziologik xususiyatlarini o'rganish — ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishda muhim bosqichlardan biridir. Bu jarayon o'quvchi shaxsini chuqur tushunishga, unga individual yondashuvni ta'minlashga xizmat qiladi. Quyida bu jarayonning asosiy jihatlari yoritib beriladi:

Shaxsiy imkoniyatlarni aniqlash. Bu bosqichda o'quvchining: intellektual darajasi (fikrlash, tushunish, xotira, muammo yechish

qobiliyati), ijodiy salohiyati (fantaziya, yangi g'oyalar yaratish), qiziqishlari va moyilliklari aniqlanadi.

Masalan: Kimdadir matematika bo'yicha iqtidor kuchli bo'lsa, boshqasi san'at yoki sportga qiziqadi. Psixik xususiyatlarni o'rganish. Psixik holatlar va xususiyatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: temperamenti (tez jahlli, muloyim, sokin va h.k.), xarakter xususiyatlari (mas'uliyatlilik, sabr-toqatlilik), hissiy holatlar (qo'rquv, quvonch, xavotir), motivatsiya va o'z-o'zini baholash darajasi. Bu jihatlarni psixologik testlar, suhbatlar va pedagogik kuzatuv orqali aniqlanadi.

Fiziologik xususiyatlarni aniqlash. Fiziologik rivojlanish darajasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: jismoniy sog'lig'i (ko'rish, eshitish, harakatlanish muammolari bor-yoqligi), nerv tizimining holati (tez charchash, diqqatni jamlay olish darajasi), yoshga xos o'zgarishlar. Bu bosqichda maktab shifokori, defektolog, logoped kabi mutaxassislar ishtirok etadi.

Usullar va vositalar. Kuzatuv — o'quvchining darsdagi, tanaffusdagi xatti-harakatlarini tahlil qilish. So'rovnoma va suhbatlar — o'quvchi, ota-ona va o'qituvchilar bilan suhbat. Psixologik testlar — shaxsiy testlar, IQ testlari, xarakter xaritalari. Portfoliolar — o'quvchining ishlari, yutuqlari, baholari jamlanmasi. Natijalar asosida chora-tadbirlar. Olingan ma'lumotlar asosida: individual ta'lim rejalari tuziladi, differensial yondashuv qo'llaniladi, psixologik-pedagogik yordam ko'rsatiladi.

O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishdagi psixologik muammolar: o'quvchining xohishi, istagini hisobga olish; kasb-hunar egallashdagi qobiliyati; hunar uchun zarur bilimlarni egallashi va moyilligi; jismoniy ahvoli, sog'ligi haqidagi ma'lumotlarni hisobga olgan holda tavsiyalar berish tartibi. Ba'zan o'quvchining kasb tanlashdagi istaklari real imkoniyatlardan yiroq bo'ladi.

Ota-onaning bosimi yoki jamiyatdagi stereotiplar ta'siri bilan noto'g'ri tanlov qilinishi mumkin. Tavsiyalar: Suhbat va anketalar orqali o'quvchining ichki qiziqishini aniqlash.

Psixologik diagnostika bilan istak va imkoniyatlar muvofiqligini tekshirish. Qobiliyat va intellektual darajani hisobga olmaslik. Har bir kasb ma'lum darajadagi aqliy, texnik yoki ijodiy qobiliyatni talab qiladi. Qobiliyat kasbga mos bo'lmasa, kelajakda muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkin. Tavsiyalar: IQ testlar, qiziqishlar testi, ko'nikma tahlillari (testlar va amaliy ishlar orqali). Kasb tanlash bo'yicha maslahatlar berishda bu tahlillarga asoslanish. Bilim, ko'nikma va tayyorgarlik darajasi. Ba'zi o'quvchilar kasbga oid zarur bilimlarga ega emas, lekin o'sha sohaga qiziqadi. Bilimsizlik noto'g'ri tasavvurga olib keladi. Tavsiyalar: Kasbga tayyorlovchi darslar, kurslar, amaliy mashg'ulotlar tashkil etish. Tanlagan sohada kichik loyihalar yoki ishlab chiqarish amaliyotlari orqali tayyorgarlikni oshirish. Jismoniy holat va sog'liqni hisobga olmaslik

Har bir kasb muayyan jismoniy holatni talab qiladi (masalan: pilot, jarroh, harbiy). Sog'liqdagi cheklovlar yodda tutilmasa, bu salbiy oqibatlariga olib keladi. Tavsiyalar: Tibbiy ko'rik va jismoniy holat bahosi asosida kasblarga tavsiya berish. Sog'lig'i cheklangan o'quvchilar uchun mos kasblarni aniqlash. Kasb-hunarga yo'naltirish tartibi (tavsiyalar asosida)

Bosqichma-bosqich tahlil qilish: O'quvchining psixologik holati va shaxsiy fazilatlarini o'rganish. Bilim va ko'nikmalarni aniqlash. Qiziqishlar va orzularni o'rganish. Sog'liq va jismoniy imkoniyatlarni tahlil qilish. Mutaxassislar bilan hamkorlik: Maktab psixologi, pedagog, shifokor, ota-ona va o'quvchining o'zi ishtirok etadi. Har tomonlama maslahat va tavsiyalar beriladi.

Kasb tanlash bo'yicha tavsiya berish:

O'quvchining imkoniyatlariga mos kasblar ro'yxati tuziladi.

Kasb haqida batafsil ma'lumot (ish bozori, daromad, rivojlanish yo'li) beriladi.

Zarur bilimlar va ta'lim yo'nalishlari ko'rsatiladi.

Individual reja ishlab chiqish:

O'quvchining qiziqishi va qobiliyatiga mos o'quv kurslari, qo'shimcha darslar tavsiya etiladi.

Rivojlanish monitoringi olib boriladi.

O'quvchilarning kasbiy layoqat darajalarini aniqlash maqsadida DDS (differentsial–diagnostik so'rovnoma) metodikasidan foydalanish. Kasb tanlash

O'quvchilarning kasbiy layoqat darajalarini aniqlashda DDS (Differensial–diagnostik so'rovnoma) metodikasi — eng samarali psixologik vositalardan biridir. Bu metodika maktab o'quvchilarining qiziqishlari, moyilliklari va imkoniyatlarini aniqlab, ularni kasb-hunarga yo'naltirishda muhim rol o'ynaydi.

DDS metodikasi nima?

DDS (Differensial-Diagnostik So'rovnoma) — bu o'quvchilarning turli kasbiy yo'nalishlarga bo'lgan qiziqishini aniqlashga qaratilgan psixologik test metodikasi. Uning asoschisi — Y.L. Yovaysh bo'lib, bu test 9 ta kasbiy yo'nalish bo'yicha o'quvchining qiziqishini baholaydi.

DDS metodikasining asosiy maqsadlari:

O'quvchining kasbiy moyillik darajasini aniqlash.

Kasblar bo'yicha differensial (farqlovchi) tavsiyalar berish.

O'quvchining real imkoniyatlari va istaklarini solishtirishga yordam berish.

To'g'ri kasb tanlashda psixologik asoslangan qaror chiqarishga ko'maklashish.

DDS metodikasining tarkibi

Test 9 ta asosiy kasbiy yo'nalishni o'z ichiga oladi:

Inson – tabiat (agronom, biolog, veterinariya va h.k.)

Inson – texnika (muhandis, mexanik, texnolog)

Inson – inson (o'qituvchi, psixolog, shifokor)

Inson – belgilar tizimi (matematik, dasturchi, buxgalter)

Inson – badiiy obraz (san'atkor, aktyor, dizayner)

Ijodiy-texnik faoliyat

Tashkiliy-boshqaruv faoliyati

Tadqiqot faoliyati

Xizmat ko'rsatish sohasi

DDS metodikasi qanday o'tkaziladi?

O'quvchiga 60–90 ta savoldan iborat test blankasi beriladi.

Har bir savol — turli kasbiy faoliyatga nisbatan qiziqishni bildiruvchi holatlardan iborat.

Javoblar “yoqadi”, “yoqmaydi”, “neytral” tarzda belgilanadi.

Natijalar maxsus kalit bo'yicha tahlil qilinadi.

Natijalarni tahlil qilish:

Har bir yo'nalish bo'yicha ballar jamlanadi. Eng yuqori ball chiqqan 2–3 yo'nalish asosiy kasbiy moyillik sohasi sifatida qaraladi.

Ushbu yo'nalishdagi kasblar tavsiya etiladi. Masalan: Agar o'quvchida “Inson–inson” yo'nalishida baland ball chiqsa, unga o'qituvchilik, psixologiya yoki tibbiyot sohalari tavsiya qilinadi.

Test savollari

1. O'quvchining shaxsiy imkoniyatlari va xususiyatlarini o'rganish bo'yicha:

Savol 1: O'quvchining psixik xususiyatlarini aniqlashda quyidagilardan qaysi biri asosiy usul hisoblanadi?

- A) So'rovnoma tuzish
- B) Ota-ona bilan suhbat
- C) Pedagogik kuzatuv
- D) Portfolioni ko'rib chiqish

To'g'ri javob: C) Pedagogik kuzatuv

2. Kasb-hunarga yo'naltirishdagi psixologik muammolar bo'yicha:

Savol 2: Quyidagilardan qaysi biri kasb tanlashda eng muhim psixologik omil hisoblanadi?

- A) Do'stlarning tanlovi
- B) Kasbning daromadliligi
- C) O'quvchining shaxsiy qiziqishi va qobiliyati
- D) Ota-onaning bosimi

To'g'ri javob: C) O'quvchining shaxsiy qiziqishi va qobiliyati

3. Kasb tanlashda sog'liqni hisobga olish bo'yicha:

Savol 3: Kasb tanlashda sog'liq va jismoniy holatni hisobga olish nima uchun muhim?

A) Kasb tanlashni osonlashtirish uchun

B) Har bir kasb ma'lum jismoniy imkoniyatlarni talab qiladi

C) Qiziqishni oshirish uchun

D) Hamma kasblar bir xil sog'liqni talab qiladi

To'g'ri javob: B) Har bir kasb ma'lum jismoniy imkoniyatlarni talab qiladi

4. DDS metodikasi haqida:

Savol 4: DDS metodikasi yordamida nima aniqlanadi?

A) O'quvchining bilim darajasi

B) Kasbiy qiziqish va moyillik

C) Jismoniy ko'nikmalar

D) Yozuv malakasi

To'g'ri javob: B) Kasbiy qiziqish va moyillik

13-MAVZU: YETTI YOSHLI BOLALARNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TASHXIS KOMISSIYALARI TO‘G‘RISIDAGI NIZOM BILAN ISHLASH

Yetti yoshli bolalarning psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari maktabda o‘qishga saralab olish tartibi. Yetti yoshli bolalarni maktabga qabul qilishda ularning psixologik va pedagogik tayyorgarlik darajasini aniqlash – ta’lim sifatini ta’minlash, bolalarning yoshi va rivojlanishiga mos muhit yaratish uchun muhimdir. Bu jarayon O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, hamda Psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari faoliyatiga oid Nizom asosida amalga oshiriladi. Tartib quyidagicha tashkil etiladi:

Huquqiy asoslar: «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun – har bir bola bepul umumiy ta’lim olish huquqiga ega ekanligini belgilaydi. Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlari – maktabga qabul jarayonida psixologik-pedagogik tashxis markazlarining ishtirokini nazorat qiladi. Psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari (PPTK) nizomi – ushbu komissiyalarning tarkibi, vazifalari va saralash mezonlarini belgilaydi. Saralash jarayoni: Tuman/shahar miqyosidagi PPTKlar yetti yoshga to‘lgan bolalarning: Jismoniy sog‘lig‘i (tibbiy ko‘rik orqali), Aqliy rivojlanishi (nutq, fikrlash, diqqat, xotira, emotsional barqarorlik) va psixologik tayyorgarligi (ijtimoiy moslashuv, o‘zini boshqara olish)ni baholaydi. Baholash mezonlari: Bolaning maktabga psixologik tayyorligi – bu uning yangi ijtimoiy muhitga moslasha olishi, qoidalarni tushunib, unga amal qila olishi bilan bog‘liq.

Pedagogik tayyorgarligi – oddiy matematik tushunchalar, harflarni tanish, o‘qish va yozishga tayyorgarlik darajasi ko‘riladi. Natijalar: Tayyor deb topilgan bolalar umumiy ta’lim maktablariga qabul qilinadi. Zarur bo‘lsa, ayrim bolalar uchun: Tugatlovchi tayyorlov kurslari, Maxsus muassasalar (agar nogironlik yoki maxsus ehtiyoj bo‘lsa), yoki pedagogik qo‘llab-quvvatlash choralari tavsiya etiladi.

Yetti yoshli bolalarni maktabga qabul qilishda ularning psixologik va pedagogik tayyorgarlik darajasini aniqlash — bolaning maktab muhitiga tayyorligini baholash, uning yoshi, individual xususiyatlari va rivojlanish darajasiga mos ravishda ta'lim olish imkoniyatlarini belgilab berish maqsadida amalga oshiriladi. Psixologik tayyorgarlik quyidagilarni o'z ichiga oladi: Emotsional barqarorlik — bola o'z hissiyotlarini boshqara olishi, yangi muhitga moslasha olishi.

Ijtimoiy ko'nikmalar — boshqa bolalar bilan muloqotga kirisha olishi, guruhda ishlashga tayyorligi. Motivatsiya — o'qishga bo'lgan qiziqish, yangi narsalarni o'rganishga bo'lgan intilish. E'tibor va xotira — muayyan vaqt davomida e'tiborini jamlashi, eslab qolish ko'nikmalari. Nutq rivoji — o'z fikrini tushunarli va to'liq ifoda eta olishi, savolga javob bera olishi. Pedagogik tayyorgarlik quyidagilar asosida baholanadi: Matematik boshlang'ich tushunchalar — sanash, sonlarni farqlash, shakllarni ajrata olish. O'qishga tayyorgarlik — harflarni tanish, oddiy so'zlarni ajratish. Yozuvga tayyorgarlik — chiziqlarni to'g'ri chizish, harakatlarni muvofiqlashtirish. Mantiqiy fikrlash — sabab-oqibat munosabatlarini tushunish, mantiqiy ketma-ketlikni aniqlash. Baholash usullari, suhbat (psixolog, pedagog va otalarni ishtirokida), maxsus diagnostik testlar (shakllar, sonlar, ranglar, hikoyani to'ldirish va h.k.), kuzatish (bolaning faoliyatdagi xatti-harakatlarini baholash), savolnomalar (ota-ona va tarbiyachilar uchun). Baholovchi mutaxassislar, psixolog, defektolog, logoped, pedagog, tibbiy xodim (zarur hollarda). Bu baholash natijalari asosida bola, umumiy ta'lim maktabiga qabul qilinadi, Yoki unga tayyorlov mashg'ulotlari yoki qo'shimcha pedagogik yordamlash tavsiya etiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni

Ushbu qonunning umumiy normalarida har bir bola sifatli, bepul, teng huquqli ta'lim olish huquqiga ega ekani belgilab qo'yilgan. Maktabga tayyor holatda kelishini ta'minlash maqsadida zaruriy pedagogik va psixologik tayyorgarlik darajasi muhim deb e'tirof etiladi. 9-modda (Ta'lim oluvchilarning huquqlari): "Ta'lim oluvchilar o'zlarining yosh va individual xususiyatlariga mos ta'lim olish

huquqiga ega." Vazirlar Mahkamasining qarorlari. Masalan, Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 6-apreldagi 149-son qarori. Psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari (PPTK) va Kasb-hunarga yo'naltirish markazlari faoliyatini tartibga soladi. Qarorga muvofiq, maktabga boruvchi bolalarning: Aqliy rivojlanishi, psixologik barqarorligi, pedagogik tayyorgarligi, jismoniy holati aniqlanishi shartligi belgilangan. Ushbu qarorga asoslangan Nizomda: Komissiya a'zolari tarkibi (psixolog, logoped, defektolog, shifokor, pedagog),

Baholash mezonlari, xulosa chiqarish tartibi, ota-onalarning roziligi va xabardor qilinishi bo'yicha aniq tartiblar ko'rsatilgan. Psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari faoliyatiga oid Nizom bu Nizom PPTKning: Vazifalari, ish yuritish tartibi, Diagnostika uslublari, Bolalarga nisbatan chiqariladigan pedagogik xulosalarni belgilaydi. Asosiy maqsad: har bir bola maktabga psixologik va aqliy jihatdan tayyormi-yo'qmi, shuni aniqlash.

Tashxis komissiyalari haqida. Tashxis komissiyasi o'z faoliyatini amalga oshirish rejasi.

Psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari (PPTK) haqida to'liq va tartibli ma'lumot beraman. Bu komissiyalar bolalarni maktabga tayyor holatda qabul qilishda muhim rol o'ynaydi. Psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari (PPTK) nima? PPTK – bu maxsus mutaxassislardan iborat komissiya bo'lib, 6–7 yoshli bolalarning psixologik, aqliy, jismoniy va pedagogik rivojlanish darajasini baholaydi. Ular bola maktabga tayyormi yoki tayyorgarlik kurslari, maxsus ta'lim muassasasi kerakmi – shuni aniqlaydi.

Huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 6-apreldagi 149-son qarori; PPTK faoliyatiga oid maxsus Nizom. Komissiya tarkibi PPTK quyidagi mutaxassislardan iborat bo'ladi,

Psixolog – bolaning ruhiy holatini tekshiradi.

Defektolog – rivojlanishda orqada qolgan belgilarni aniqlaydi.

Logoped – nutqiy muammolarni aniqlaydi.

Pedagog – bilim darajasi va o'quvga tayyorlikni tekshiradi.

Shifokor (pediatr yoki nevropatolog) – bola jismoniy sog‘lommi, tibbiy ko‘rsatmalarni aniqlaydi. Komissiyaning asosiy vazifalari 6–7 yoshli bolalarning: Aqliy rivojlanishi, nutqi, eshitish, ko‘rish, harakat qobiliyatlari, sosial-emotsional rivojlanish darajasini baholash. Bola umumiy o‘rta maktabga, maxsus maktabga yoki tayyorlov dasturlariga qabul qilinishini belgilovchi psixologik-pedagogik xulosa chiqarish. Ish jarayoni qanday o‘tadi? So‘rovnoma va ariza – Ota-ona yoki bog‘cha tarbiyachisi komissiyaga murojaat qiladi. Tashxis o‘tkazish – Komissiya bolaning turli jihatlarini test va kuzatuv asosida baholaydi. Xulosa berish – Komissiya bolaning holati haqida rasmiy xulosa beradi.

Tavsiya – Maktabga qabul qilish, tayyorlov kursiga yuborish yoki maxsus yordam ko‘rsatish. Natijalar va huquqiy kafolat, bola maktabga qabul qilish yoki boshqa yo‘nalishlarga yuborish to‘g‘risida rasmiy tavsiya xulosasi beriladi. Ota-ona komissiya xulosasi bilan tanishtiriladi va rozilik asosida qaror qabul qilinadi.

Qaror ustidan shikoyat qilish huquqi mavjud. psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari faoliyatiga oid Nizomning to‘liq matnini quyidagi havolada topishingiz mumkin: Psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari faoliyatiga oid Nizom (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 25-yanvardagi 46-son qaroriga 1-ilova)

Nizomning asosiy mazmuni:

Maqsad va vazifalar: 2 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lgan alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni kompleks psixologik, tibbiy va pedagogik tekshiruvdan o‘tkazish hamda davlat ta’lim muassasalariga yuborish uchun xulosa berish. Komissiyaning tarkibi: Komissiya o‘z faoliyatini yuridik shaxs maqomsiz, doimiy faoliyat ko‘rsatuvchi kollektiv organ shaklida olib boradi. Komissiyaning asosiy vazifalari , har bir bola o‘zining yashash manzili bo‘yicha biriktirilgan maktabga qabul qilinadi. Tuman (shahar) xalq ta’limi bo‘limi tomonidan tasdiqlangan hududiy ro‘yxatlar asosida bola qaysi maktabga tegishli ekani aniqlanadi. Qabul tartibi ariza topshirish, maktabga boruvchi bolaning ota-onasi yoki qonuniy vakili mahalliy maktabga ariza bilan

murojaat qiladi. Arizaga quyidagilar ilova qilinadi, tug'ilganlik to'g'risidagi guvohnoma, Bolaning sog'lig'i to'g'risida tibbiy ma'lumotnoma (formasi 086/U yoki elektron variant), 3x4 rasm, aholi punktida ro'yxatdan o'tganlik (propiska) haqidagi ma'lumot.

Hujjatlarni ko'rib chiqish va ro'yxatga olish, maktab qabul komissiyasi hujjatlarni tekshiradi va bolani 1-sinf ro'yxatiga kiritadi. Zarurat bo'lsa — PPTK yo'llanmasi, agar bola bog'chaga bormagan yoki psixologik-ruhiy holatida muammo bo'lsa, ota-onaga PPTK ko'rigiga yo'llanma berilishi mumkin. Qabul vaqti, har yili 1-sinfga qabul 1-iyundan 31-avgustgacha davom etadi. Ayrim maktablar elektron ro'yxatdan o'tkazish tizimi (my.maktab.uz) orqali ariza olishadi.

Bolaning alohida ta'limga ehtiyojlarini aniqlash uchun ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar (keyingi o'rinlarda - qonuniy vakillar) ishtirokida ko'rikdan o'tkazadi, bolalar ko'rikdan o'tkazishda u bilan bevosita muloqot qiladi va undagi nuqsonlarni tasdiqlovchi hujjatlarni o'rganadi, bolaning rivojlanishidagi jismoniy, aqliy, sensor yoki ruhiy nuqsonlari haqida yashash joyidagi shifoxona vrachlari tomonidan qo'yilgan tashxisning ishonchliligini o'rganadi, bolaning rivojlanishidagi nuqsonlarni kompleks ravishda tekshirish natijalari asosida uning imkoniyatlarini aniqlaydi, bolaning alohida ta'limga bo'lgan ehtiyojlari asosida uni tegishli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkiloti, qo'shma turdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi ixtisoslashtirilgan va inklyuziv guruhlariga, ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlariga, inklyuziv sharoitda ta'lim olishi uchun umumta'lim tashkilotiga, "Muruvvat" nogironligi bo'lgan bolalar uchun internat uylariga, imkoniyatlari cheklangan shaxslar uchun ixtisoslashtirilgan kasb-hunar makblariga yuborish uchun xulosa beradi, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni davlat ta'lim muassasasidan boshqa muassasaga (boshqa ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasiga, inklyuziv sharoitda ta'lim olishi uchun umumta'lim muassasasiga va umumiy turdagi davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga, "Muruvvat" nogironligi bo'lgan bolalar uchun internat uylariga, sog'liqni saqlash muassasalariga) o'tkazish hamda uyda

yakka tartibda ta'lim berish tashkil etilishi yuzasidan xulosa beradi, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar bilan ishlaydigan pedagog, psixolog, tibbiyot xodimlari hamda qonuniy vakillarga zarur maslahatlar beradi.

Differentsial diagnostikani amalga oshirish.

Differensial diagnostika – bu psixologik, pedagogik yoki tibbiy tashxis qo'yishda turli kasalliklar, rivojlanish buzilishlari yoki individual xususiyatlar orasidan o'xshash belgilarga ega, ammo sabab va natijalari farqli bo'lgan holatlarni bir-biridan farqlab ajratish jarayonidir.

Yetti yoshli bolalarni maktabga tayyorligini baholash jarayonida bu usul juda muhim, ayniqsa bola o'rganishda qiyinchilik, nutq muammolari, e'tibor yetishmovchiligi yoki ijtimoiy-emotsional cheklovlar ko'rsatganda.

Differensial diagnostikaning asosiy maqsadi: boladagi muammolarning asl sababini aniqlash. Ularning normal rivojlanishdagi kechikish mi yoki rivojlanishdagi patologik buzilish (masalan, autizm, ZPR, nutq buzilishi) ekani aniqlanadi.

Shunga mos pedagogik yoki tibbiy yo'llanma beriladi. amalga oshirish bosqichlari: Kuzatuv, bola guruhda va individual sharoitda qanday harakat qiladi? E'tibori, hissiy javobi, muloqoti qanday Savolnoma va suhbat

Ota-ona, tarbiyachi, bog'cha yoki maktabgacha muassasa mutaxassislari bilan suhbat. Bolaning rivojlanish tarixini o'rganish (prenatal davr, nutq chiqishi, yurish, o'ynash bosqichlari). Psixologik testlar intellekt testi (masalan: R. Kettell testi, Veksler testi), diqqat va xotirani baholash (Pieron-Ruzer, Shulte jadvallari), emotsional holat testlari (Bender-Gestalt, "Obrazli tafakkur" testlari). Nutqni tekshirish (logoped) Fonematik eshitish, talaffuz, grammatika, bog'lovchi nutq. Tibbiy tekshiruvlar eshitish, ko'rish, nevrologik simptomlar, EEG (zarurat bo'lsa).

Differensial diagnostikada ajratiladigan asosiy holatlar:

Belgilar	Mumkin bo'lgan tashxislar	Differensial belgilari
Nutq rivojlanishida kechikish	ZPR, umumiy nutq rivojlanishining buzilishi (ONR), eshitish nuqsoni	Eshitish normalmi? Nutq apparatida organik buzilish bormi?
Diqqat yetishmovchiligi	Diqqat yetishmovchiligi va giperaktivlik sindromi (DYGS), shunchaki hushyor bola	Impulsivlik bormi? Faoliyatni nazorat qila oladimi?
Muloqotda chetlashish	Autizm spektr buzilishlari (ASB), xavotirli bola, oddiy uyatchanlik	Ko'z bilan aloqa, mimika, o'yin uslubi, aloqa istagi bor-yo'qligi
O'qishda qiyinchilik	Disleksiya, ZPR, motivatsiya pastligi	Harflarni farqlash, o'qishdagi xatolar tabiati

Yakunida: Differensial diagnostika – bolaning haqiqiy ehtiyojini tushunish, noto'g'ri tashxis va yondashuvlardan qochish uchun asosiy vosita.

O'qitishni individuallashtirish va tabaqalashtirish — bu ta'lim jarayonini o'quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlariga moslashtirishni maqsad qilgan metodik yondashuvlardir. Bu yondashuvlar o'quvchilarni o'zlarining o'rganish imkoniyatlariga qarab ta'lim olishda yordam beradi. Quyida siz uchun individuallashtirish va tabaqalashtirish bo'yicha o'quv-uslubiy ko'rsatmalarni taqdim etaman.

Individuallashtirish o'quvchilarning har birining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, ta'limni shaxsiylashtirishdir. Bu yondashuv o'quvchilarga o'z tezligida va qobiliyatiga mos ravishda o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Individuallashtirishning maqsadi. Har bir o'quvchining o'quv jarayoniga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlash va shunga qarab o'qitishni

tashkil etish. O'quvchilarning o'z imkoniyatlariga mos keladigan metodlar va materiallarni tanlash. Individuallashtirishning asosiy tamoyillari. Psixologik individualizatsiya: Bola o'ziga xos psixologik xususiyatlarga ega bo'lib, har birining o'rganish uslubi va tezligi farqlidir. Darsning moslashuvchanligi: O'qituvchi o'quvchining qobiliyatiga qarab materiallarni soddalashtiradi yoki murakkablashtiradi. O'qitishning interfaol usullari: O'quvchilarga mustaqil ishlash va o'ziga xos topshiriqlar berish orqali o'rganishni qo'llab-quvvatlash.

Individuallashtirilgan o'qitish jarayoni

O'quvchilarni kuzatish: O'quvchilarning rivojlanish jarayonini tahlil qilish va ularga mos ravishda o'qitish usullarini tanlash. O'quv materiallarini tayyorlash: O'quvchilarni qiziqtiruvchi va ular uchun eng mos bo'lgan o'quv materiallari ishlab chiqish. Testlar va baholash: O'quvchilarning individual yutuqlarini baholash uchun turli xil testlar va nazoratlar o'tkazish.

Individuallashtirilgan o'qitishning usullari, differensial o'qitish: O'quvchilarning individual ehtiyojlariga qarab, o'qitishning turli usullarini qo'llash (masalan, ba'zi o'quvchilar uchun o'quv materiallarini oddiylashtirish, boshqalari uchun esa murakkablashtirish). Individual topshiriqlar: O'quvchilarga individual vazifalar berish va shu orqali ularning o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlash. Shaxsiy konsalting: O'quvchilarga individual yordam ko'rsatish va ularning rivojlanishiga mos keladigan tavsiyalar berish.

Tabaqalashtirish o'quvchilarning darajasi yoki qobiliyatlariga ko'ra darsni bir nechta bosqichlarga bo'lishni anglatadi. Bu, o'qituvchining darsni barcha o'quvchilar uchun moslashtirishga imkon beradi. Tabaqalashtirishning maqsadi, har bir o'quvchi uchun o'quv jarayonini optimal darajada tashkil etish. O'quvchilarni darajasi yoki qobiliyatiga qarab darsni osonlashtirish yoki murakkablashtirish. Tabaqalashtirishning asosiy tamoyillari. Har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish: O'quvchilarning qobiliyat va tayyorgarlik darajasi asosida materiallarni soddalashtirish yoki murakkablashtirish.

O‘qitishning bosqichli yondashuvi: O‘quvchilarni turli darajalarga ajratish va har bir guruh uchun maxsus o‘qitish rejasini ishlab chiqish. Samarali metodlarni tanlash: Har bir o‘quvchi uchun mos metodlarni tanlash (masalan, yuqori darajadagi o‘quvchilar uchun murakkab masalalar, past darajadagilar uchun esa soddalashtirilgan topshiriqlar).

Tabaqalashtirishning usullari Gruplarga ajratish: O‘quvchilarni qobiliyatiga qarab guruhlarga ajratish va har bir guruhga mos materiallar berish. O‘qitish jarayonini darajalash: O‘quvchilarni boshlang‘ich, o‘rta va yuqori darajali guruhlarga ajratish va har bir guruhga turli darajada materiallar va vazifalar taqdim etish. Mustahkamlash va murakkablashtirish: O‘quvchilarni oldingi mavzularni mustahkamlash yoki yangi, murakkab mavzular bilan tanishtirish.

Tabaqalashtirilgan o‘qitish jarayoni. O‘quvchilarni o‘qish darajasiga ko‘ra guruhlash: O‘quvchilarning bilim darajasi va qobiliyatiga qarab ular guruhlarga ajratiladi va har bir guruhga mos materiallar taqdim etiladi. Individual yordam: Kamchiliklari bo‘lgan o‘quvchilarga qo‘shimcha yordam berish, yuqori darajadagi o‘quvchilarga esa qo‘shimcha masalalar va qiyinchiliklar taqdim etish.

Individuallashtirish va tabaqalashtirish o‘rtasidagi farqlar

Individuallashtirish	Tabaqalashtirish
O‘quvchini shaxs sifatida ko‘rib, o‘quv jarayonini individual tarzda tashkil etish.	O‘quvchilarni o‘xshash qobiliyat va darajalarga ajratib, ularni guruhlarga bo‘lib o‘qitish.
O‘quvchining barcha ehtiyojlarini hisobga olgan holda o‘qitish.	O‘quvchilarning bilim darajasiga qarab, o‘qitishning turli darajalarini qo‘llash.
O‘qituvchining individual yondashuvi bilan o‘quvchi uchun shaxsiy materiallar va topshiriqlar tayyorlanadi.	O‘quvchilarga guruhlarga moslashtirilgan topshiriqlar beriladi.

O'quv-uslubiy ko'rsatmalar. Dars rejasini individualizatsiya qilish: Darsda barcha o'quvchilar uchun har xil darajadagi vazifalar va materiallar taqdim etish.

Vazifalarni soddalashtirish yoki murakkablashtirish: O'quvchilarning darajasiga qarab vazifalarni o'zgartirish (masalan, murakkab topshiriqlarni yuqori darajadagi o'quvchilarga, soddalashtirilgan topshiriqlarni past darajadagilarga).

O'qituvchining shaxsiy yondashuvi: O'quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash va shunga mos ravishda o'qitish usullarini tanlash. Gruplarda ishlash: O'quvchilarni guruhlariga ajratish va har bir guruhga mos materiallarni taqdim etish.

Test savollari

1. Individuallashtirish ta'limining maqsadi nima?

- a) O'quvchilarni o'ziga xos qobiliyatiga qarab guruhlariga ajratish.
- b) O'quvchilarning o'rganish jarayonini individual ehtiyojlariga moslashtirish.
- c) O'quvchilarga faqat bitta umumiy materialni taqdim etish.
- d) O'quvchilarga o'qish uchun bitta standart vazifa berish.

Javob: b) O'quvchilarning o'rganish jarayonini individual ehtiyojlariga moslashtirish.

2. Tabaqalashtirishning asosiy tamoyili nima?

- a) O'quvchilarni faqat yuqori darajada ta'lim berish.
- b) O'quvchilarni bir xil darajada o'qitish.
- c) O'quvchilarni qobiliyatiga qarab darajalarga ajratib, ta'limni moslashtirish.
- d) O'quvchilarga faqat bitta umumiy materialni taqdim etish.

Javob: c) O'quvchilarni qobiliyatiga qarab darajalarga ajratib, ta'limni moslashtirish.

3. Individuallashtirilgan o‘qitishning asosiy tamoyillaridan biri nima?

- a) O‘quvchilarga o‘rganish uchun faqat umumiy topshiriqlar berish.
- b) O‘quvchilarning individual ehtiyojlariga qarab o‘quv materiallarini tanlash.
- c) O‘quvchilarga to‘liq standart va bir xil materiallar taqdim etish.
- d) O‘quvchilarning faqat bir xil qobiliyatlarida o‘qitishni davom ettirish.

Javob: b) O‘quvchilarning individual ehtiyojlariga qarab o‘quv materiallarini tanlash.

4. Tabaqalashtirishning asosiy usullaridan biri nima?

- a) O‘quvchilarni individual ravishda o‘qitish.
- b) O‘quvchilarni guruhlariga ajratib, har bir guruhga mos materiallar taqdim etish.
- c) O‘quvchilarga faqat bir xil, murakkab materiallarni berish.
- d) O‘quvchilarga faqat bitta oddiy materialni taqdim etish.

Javob: b) O‘quvchilarni guruhlariga ajratib, har bir guruhga mos materiallar taqdim etish.

14-MAVZU: BOLALARNI PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TASHXISDAN O‘TKAZISH VA O‘QUVCHILARNI KASB- HUNARGA YO‘NALTIRISH TIZIMIDA DEFЕКТОЛОГИК XIZMAT

Tibbiy pedagogik-psixologik tashxis. Markazlari defektologiga qo‘yiladigan talablar, faoliyatining maqsad va vazifalari.

Tibbiy pedagogik-psixologik tashxis Markazlari — bu bolalarning rivojlanishida yuzaga keladigan psixologik, pedagogik va tibbiy muammolarni aniqlash va tuzatish uchun tashkil etilgan muassasalar bo‘lib, ular bolalarning ta‘lim olish, ijtimoiylashuv va sog‘liqni saqlash sohalaridagi ehtiyojlarini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu markazlar, ayniqsa, defektologiya sohasida faoliyat yuritadi va bolalarga kasbiy yo‘naltirish, ta‘lim va reabilitatsiya xizmatlarini taqdim etadi.

Tibbiy pedagogik-psixologik tashxis Markazlarining faoliyatining maqsadlari. Markazlar faoliyatining asosiy maqsadi bolalarni psixologik, pedagogik va tibbiy nuqtai nazardan kompleks tarzda tashxis qilish va ularga mos yordam ko‘rsatishdir. Ular bolalarning rivojlanishida yuzaga keladigan kechikishlar, nuqsonlar yoki muammolarni erta aniqlashga yordam beradi va individual reabilitatsiya dasturlari tuzishda ishtirok etadi.

Bolaning rivojlanishidagi qiyinchiliklarni aniqlash: Markazlar bolalarning psixologik, pedagogik va tibbiy holatini tekshiradi. Rivojlanishdagi kechikishlar, qobiliyatlaridagi farqlar va muammolar aniqlanadi.

Individual ta‘lim yondashuvlarini ishlab chiqish: Bolalarga mos individual o‘quv rejalarini tuzish va ularga maxsus yordam ko‘rsatish.

Reabilitatsiya va reabilitatsion dasturlarni ishlab chiqish: Muammolarni bartaraf etish uchun defektologik, psixologik va pedagogik yordamni birlashtirgan reabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish.

O'quvchilarga kasb-hunar yo'naltirish: Bolalar uchun mos kasb-hunar tanlashda yordam berish, ularning qobiliyatlarini aniqlash va kasbga yo'naltirish jarayonini boshqarish.

Defektologiga qo'yiladigan talablar.

Defektolog — bu bolalarning psixomotor rivojlanishidagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha yordam ko'rsatadigan mutaxassisdir. Defektologning faoliyati, bolalarga individual yondashuvni taqdim etishga, ularga o'zlarining imkoniyatlariga mos ta'lim olishda yordam berishga qaratilgan.

Defektologga qo'yiladigan talablar:

Tibbiy-pedagogik va psixologik bilimlar: Defektolog bolaning rivojlanish jarayonlari, uning psixologik va pedagogik ehtiyojlarini to'liq tushunishi va bilishi kerak. U turli kasalliklar, rivojlanishdagi nuqsonlar va buzilishlar bilan ishlash uchun maxsus bilimga ega bo'lishi kerak.

Individual yondashuvni qo'llash qobiliyati: Har bir bola o'ziga xosdir, shuning uchun defektolog bolalarga individual tarzda yondashishi kerak. O'quvchilarni o'z qobiliyatlari, ehtiyojlari va qiyinchiliklarini hisobga olgan holda ta'lim beradi. Kommunikativ qobiliyatlar: Defektolog yaxshi muloqot qiluvchi va o'quvchilar bilan samarali aloqada bo'lishi kerak. Bu nafaqat bolalar, balki ularning otionalari va boshqa pedagogik xodimlar bilan ham yaxshi ishlashni ta'minlaydi. Kasbiy etikaga rioya qilish: Defektolog bolalar bilan ishlashda kasbiy etikaga qat'iy rioya qilishi, bola va uning oilasining maxfiyligini saqlashni ta'minlashi kerak. Mustahkamlash va reabilitatsiya metodikalarini bilish: Defektolog bolalarga mustahkamlash, reabilitatsiya va o'qitishni optimallashtirish metodikalari haqida chuqur bilimga ega bo'lishi kerak. Tibbiy pedagogik-psixologik tashxis Markazlarining vazifalari.

Tibbiy pedagogik-psixologik tashxis markazlarining vazifalari, bolalarning rivojlanishidagi nuqsonlarni aniqlash va ularni tuzatish bilan bog'liq. Bu markazlar o'quvchilarga pedagogik, psixologik va tibbiy xizmatlarni birlashtirib, bolalarni ta'lim jarayoniga samarali jalb qilishga yordam beradi.

Psixologik va pedagogik tashxis qo'yish: Bolaning rivojlanish darajasini, uning psixologik holatini aniqlash va o'quvchilarga individual yordam ko'rsatish. Tibbiy yordamni taqdim etish: O'quvchilarning sog'liqni saqlashni nazorat qilish, jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarni aniqlash va zarur tibbiy yordamni ko'rsatish. Darslar va reabilitatsiya xizmatlarini tashkil etish: O'quvchilarga kasbiy ta'lim berish, nutq va boshqa muammolarni tuzatish uchun maxsus darslar va reabilitatsiya xizmatlarini tashkil etish. Ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlik: O'quvchilarning rivojlanishi bo'yicha ota-onalar bilan muntazam suhbatlar o'tkazish, ularni o'quvchilarning muammolari va ehtiyojlari haqida xabardor qilish. Kasb-hunar yo'naltirish: O'quvchilarga ularning qobiliyatlari va qiziqishlariga mos kasb-hunar yo'nalishlarini tanlashda yordam berish.

Tibbiy pedagogik-psixologik tashxis markazlari va defektologik xizmat bolalar ta'limi va rivojlanishini samarali tashkil etishning muhim qismlaridir. Defektologlar o'z bilim va ko'nikmalarini bolalarning ehtiyojlariga moslashtiradi, shuningdek, ularga to'g'ri kasb-hunar yo'naltirish, rivojlanishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun yordam beradi. Bu markazlar bolalar uchun muvaffaqiyatli ta'lim va ijtimoiy integratsiyaga erishishda katta ahamiyatga ega.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tashxis qilish uchun shart-sharoitlar yaratish. Umumta'lim maktablarida defektologik xizmat ishlarini tashkil etish.

Bolalarni psixologik-pedagogik tashxisdan o'tkazish va o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish tizimida defektologik xizmat – bu tizimda bolalarning rivojlanish xususiyatlarini va ularning ehtiyojlarini aniqlash, o'qitish jarayonini tashkil etish, kasb-hunar yo'naltirishda defektologlarning ahamiyati katta. Quyida bolalarni psixologik-pedagogik tashxisdan o'tkazish va defektologik xizmatning rolini batafsil tushuntiraman.

Bolalarni psixologik-pedagogik tashxisdan o'tkazish

Psixologik-pedagogik tashxis — bolalarni o'qitish jarayoniga kirishdan oldin, ularning o'rganish imkoniyatlarini, intellektual, hissiy,

ijtimoiy rivojlanishini, shuningdek, o'rganishdagi qiyinchiliklarni aniqlashga qaratilgan tashxisdir. Bu jarayonni amalga oshirishda o'qituvchi va psixologlarning faoliyati katta ahamiyatga ega.

Psixologik-pedagogik tashxisning maqsadi. O'quvchilarning ta'limga bo'lgan tayyorgarlik darajasini aniqlash. Rivojlanishdagi kechikishlarni va qiyinchiliklarni erta aniqlash. Bola uchun o'quv jarayonini shaxsiylashtirish va optimal metodlarni tanlash. Psixologik-pedagogik tashxisning asosiy bosqichlari

Dastlabki suhbatlar: Ota-onalar, tarbiyachilar va boshqa pedagogik xodimlar bilan suhbat. Testlar va metodikalar: O'quvchilarning rivojlanish darajasini aniqlash uchun psixologik testlar va metodikalar qo'llaniladi.

Kuzatuv: O'quvchining o'quv jarayonida va jamiyatda o'zini qanday tutishini kuzatish. Baholash: O'quvchining rivojlanishidagi kuchli va zaif tomonlarini aniqlash. Psixologik-pedagogik tashxisning natijalari

Bola uchun ta'lim jarayonining shaxsiylashtirilgan rejasi tayyorlanadi. Defektologik xizmat va boshqa qo'shimcha yordamlarni ko'rsatish uchun zarur bo'lgan tavsiyalar beriladi.

Defektologik xizmatning rolini tushuntirish. Defektologiya – bu bola rivojlanishining turli buzilishlarini aniqlash va ularni tuzatish bo'yicha ilmiy-psixologik, pedagogik xizmatni ko'rsatish sohasidir. Defektologlar bolalarga ko'p turlarini (masalan, psixomotor rivojlanish, nutq va muloqot, eshitish, ko'rish va boshqalar) ko'rsatadilar.

Defektologik xizmatning maqsadi. O'quvchilarda rivojlanishning turli yo'nalishlaridagi kechikishlarni bartaraf etish. O'quvchilarning ta'lim olish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish. O'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda ularga individual yondashuv orqali yordam ko'rsatish.

Defektologik xizmatning vazifalari. O'quvchilarning rivojlanishdagi xususiyatlari va qiyinchiliklarini aniqlash. O'quvchilarga individual yordam ko'rsatish va ularning maxsus ehtiyojlarini hisobga olish. Nutq, psixomotor rivojlanish, ijtimoiy

adaptatsiya va boshqalar kabi muammolarni hal qilish. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishda ularning ehtiyojlari va imkoniyatlarini inobatga olgan holda yordam berish.

Defektologik xizmatning asosiy yo'nalishlari. Nutq defektlari bilan ishlash: Nutq rivojlanishidagi kechikishlar yoki buzilishlarni tuzatish, logopedik yordam ko'rsatish. Eshitish va ko'rish muammolari: Eshitish va ko'rish bilan bog'liq muammolarni aniqlash va ularga mos yordam ko'rsatish. Psixomotor rivojlanishdagi kechikishlar: Bolaning jismoniy rivojlanishi va motorikasi bilan bog'liq qiyinchiliklarni bartaraf etish.

Ijtimoiy adaptatsiya muammolari: Bola jamiyatda o'zini qanday tutishini, do'stlar bilan o'zaro munosabatlarini yaxshilash. Kasb-hunarga yo'naltirishda defektologik xizmat O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishda defektologik xizmatning roli juda katta, chunki bolalar o'z qobiliyatlarini va ehtiyojlarini to'g'ri aniqlash uchun shaxsiy yondashuvga muhtojdir. Defektologlar o'quvchilarga qanday kasbni tanlash, qaysi sohada muvaffaqiyatli bo'lishi mumkinligi haqida maslahat berishadi. Kasb-hunarga yo'naltirishning asosiy tamoyillari. O'quvchilarning individual qobiliyatlari va qiziqishlarini hisobga olish: Har bir bolada o'ziga xos qobiliyat va qiziqishlar bor, shuning uchun kasb-hunar yo'naltirishda shu xususiyatlar inobatga olinadi.

Erta kasb-hunar tayyorlash: O'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash jarayoni erta bosqichda boshlanishi kerak, ayniqsa defektologik xizmat yordamida.

O'quvchilarning psixologik va pedagogik tayyorgarligini hisobga olish: Har bir bolaga mos keladigan kasb-hunarni tanlashda ularning rivojlanish darajasi va ehtiyojlari inobatga olinadi. Defektologning kasb-hunarga yo'naltirishdagi vazifalari. O'quvchilarga kasb-hunar tanlashda yordam berish, ularning qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish. O'quvchilarga kasb-hunarga yo'naltirish jarayonida psixologik yordam ko'rsatish. Kasb-hunar yo'nalishlarini aniqlashda defektologik tahlillarni olib borish. Defektologik xizmatni tashkil etishda e'tibor berilishi kerak bo'lgan jihatlar: O'quvchilarning rivojlanish xususiyatlari va qiyinchiliklarini

erta aniqlash va zarur yordam ko'rsatish. O'quvchilarga mos kasb-hunar tanlashda individual yondashuvni qo'llash. Har bir bolaga mos keladigan o'quv reja va yordamni taqdim etish.

Markazi defektologi xonasining jihozlanishi. Tashxis Markazi defektologining o'z faoliyatida hamkorlik pedagogikasi tamoyiliga tayanishi.

Defektologiya xonasi – bu maxsus jihozlar va materiallar bilan ta'minlangan, bolalar uchun individual yordam ko'rsatiladigan xonadir. Tibbiy pedagogik-psixologik tashxis markazlarida defektologiya xonasi bolalarning psixologik va pedagogik rivojlanishidagi kechikishlarni va nuqsonlarni aniqlash hamda tuzatish uchun xizmat qiladi. Xona maktabga yoki ta'lim markaziga moslashtirilgan bo'lib, bolalarga samarali ta'lim va reabilitatsiya xizmatlarini taqdim etish imkonini beradi.

Defektologiya xonasining jihozlanishi. O'quv materiallari va yordamchi vositalar: Pedagogik va psixologik testlar: O'quvchilarning qobiliyatlari va rivojlanishini baholash uchun maxsus testlar, matnlar, rasmlar va boshqa baholash vositalari. Jismoniy rivojlanish uchun qurilmalar: Motorika va jismoniy rivojlanish bilan bog'liq mashqlar uchun maxsus uskunalar (masalan, yoyilgan jismoniy mashqlar uchun platformalar, katta raqamlar va shakllar).

Kognitiv rivojlanishni qo'llab-quvvatlovchi vositalar: Ta'lim materiallarini, jumboqlar, o'yinlar, vizual ko'rsatmalar, raqamlar va shakllar, nutqni rivojlantirish uchun resurslar. Bino va xonalar joylashuvi: Maxsus yoritish va havalandirish tizimi: Xona bolalar uchun qulay va xavfsiz bo'lishi kerak. Yoritish normalariga rioya qilish, yaxshi havalandirish tizimi o'rnatilishi zarur. Individual stol va stullar: Har bir bola uchun individual ravishda foydalanish imkoniyatiga ega stollar va stullar, shuningdek, jismoniy o'zgarishlarga ega bolalar uchun ergonomik mebellar.

Yumshoq o'rinlar va divanlar: Bolalarga psixologik yordam va reabilitatsiya xizmatlari ko'rsatiladigan joylarda qulay o'rinlar. Sensorli va vizual vositalar:

Rangli vizual materiallar: O'quvchilarga nutqni rivojlantirish, eslatmalar yoki tushuncha yaratishda rang-barang vizual vositalar (kartochkalar, diagrammalar, rasm va videolar). Sensorli vositalar: Eshitish va ko'rish muammolariga ega bolalar uchun maxsus sensorli usullar (masalan, maxsus pultlar, eshitish apparatlari, yumshoq ko'rish materiallari).

Maxsus o'yin va terapevtik materiallar:

O'yinlar va qo'llanmalar: Nutqni rivojlantirish uchun o'yinlar, motorikaga yordam beradigan materiallar, kognitiv rivojlanishni yaxshilashga yordam beradigan vositalar. Muzlatish yoki ijtimoiy rivojlanish o'yinlari: O'quvchilarga hissiy va ijtimoiy rivojlanishga yordam berish uchun maxsus metodikalar va o'yinlar.

Kompyuter va texnologik vositalar: Maxsus dasturlar: O'quvchilarning psixologik va pedagogik ehtiyojlariga moslashtirilgan maxsus kompyuter dasturlari va interaktiv o'quv materiallari.

Komp-yuterlar va boshqa texnologiyalar: Defektologik xizmatlar ko'rsatishda zamonaviy texnologiyalar va kompyuter yordamida interaktiv darslar o'tish. Tashxis markazi defektologining faoliyatida hamkorlik pedagogikasi tamoyiliga tayanishi.

Hamkorlik pedagogikasi — bu ta'lim jarayonida barcha ishtirokchilarning birgalikdagi faoliyatini, ayniqsa bolalar, ota-onalar, pedagoglar, psixologlar va boshqa mutaxassislarning o'zaro hamkorligini ta'minlashga asoslangan yondashuvdir. Defektologning faoliyati hamkorlik pedagogikasiga asoslanishi kerak, chunki bolalar bilan ishlashda muvaffaqiyatga erishish uchun bir nechta mutaxassislarning birgalikdagi ishlashi juda muhimdir.

Defektologning hamkorlik pedagogikasi tamoyillari:

Individual yondashuv: Defektolog har bir bolaga individual yondashadi va uning maxsus ehtiyojlarini inobatga olgan holda ishlaydi. O'quvchilarning psixologik va pedagogik xususiyatlarini hisobga olish, har birining ehtiyojiga mos ravishda ta'lim jarayonini tashkil etish.

Ota-onalar bilan hamkorlik:

Defektolog bolalar bilan ishlashda ota-onalar bilan muntazam aloqada bo'lishi, ularning bolalarining rivojlanishi haqida ma'lumotlar almashishi kerak. Ota-onalar bilan doimiy feedback (fikr-mulohaza) almashish, bola uchun samarali ta'limni tashkil etishning muhim qismidir.

Psixologlar bilan hamkorlik:

Defektolog o'z faoliyatida psixologlar bilan birgalikda ishlaydi. Psixologlar bolalar rivojlanishini va ularning psixologik holatini baholashda yordam beradi. Bunga qo'shimcha ravishda, defektolog psixologlar bilan bola uchun reabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqadi.

Pedagogik jamoa bilan hamkorlik:

Defektolog, o'qituvchilar bilan birgalikda o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos o'quv rejasini tuzadi. Ta'lim jarayonida o'qituvchilar va defektologlar bir-biriga yordam berishlari kerak.

O'quvchi va ularning ijtimoiy muhiti bilan ishlash:

Defektolog, bolalar bilan ishlashda ijtimoiy muhitni ham hisobga oladi, bu esa o'quvchilarning o'zaro munosabatlarida va jamiyatga integratsiyalashishda yordam beradi. Ijtimoiy yordamnomasini olish ham o'quvchilarning samarali rivojlanishiga ta'sir qiladi.

Multidiscipliner yondashuv:

Defektologning faoliyatida multidiscipliner yondashuvni qo'llash zarur. Bu bolalarning psixologik, pedagogik, fiziologik va ijtimoiy rivojlanishini yagona tizimda ko'rib chiqish va o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun turli mutaxassislar (psixologlar, tibbiyot xodimlari, ijtimoiy ishchilar va boshqa pedagoglar) bilan birgalikda ishlashni anglatadi.

Markazi Defektologiya xonasi bolalarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim jarayonini tashkil etish uchun barcha zarur jihozlar va vositalar bilan jihozlanishi kerak. Defektologning faoliyati hamkorlik pedagogikasi tamoyillariga asoslanadi, chunki bolalarni ta'lim va rivojlantirishda samarali natijalarga erishish uchun turli mutaxassislar bilan yaqin hamkorlikda ishlash zarur.

Test savollari

1. Tibbiy pedagogik-psixologik tashxis markazlarining asosiy vazifasi nima?

- a) Faqat kasalliklarni davolash
- b) Bolalarning psixologik, pedagogik va tibbiy ehtiyojlarini aniqlash
- c) Bolalarni sport musobaqalariga tayyorlash
- d) Ota-onalarni testdan o'tkazish

Javob: b) Bolalarning psixologik, pedagogik va tibbiy ehtiyojlarini aniqlash

2. Defektologik xonada quyidagilardan qaysi biri bo'lishi SHART EMAS?

- a) O'quv materiallari va sensor vositalar
- b) Shaxsiy kompyuterlar va testlar
- c) Tibbiy operatsiya uskuna va stoli
- d) Nutq rivojlantiruvchi o'yinlar

Javob: c) Tibbiy operatsiya uskuna va stoli

3. Hamkorlik pedagogikasi tamoyiliga ko'ra defektolog kimlar bilan hamkorlikda ishlashi kerak?

- a) Faqat o'qituvchilar bilan
- b) Ota-onalar, psixologlar, o'qituvchilar bilan
- c) Faqat direktor bilan
- d) Faqat bolalar bilan

Javob: b) Ota-onalar, psixologlar, o'qituvchilar bilan

4. Defektologning asosiy vazifalaridan biri nima?

- a) O'quvchilarga darslik yozib berish
- b) Bolalarga kasb-hunar tanlashda tibbiy yordam ko'rsatish
- c) Rivojlanishida qiyinchilik bo'lgan bolalarga individual yondashuv asosida ta'lim berish
- d) O'quvchilarning baholarini kuzatish

Javob: c) Rivojlanishida qiyinchilik bo'lgan bolalarga individual yondashuv asosida ta'lim berish.

15-MAVZU: DEFEKTOLOGIK TASHXIS ISHLARINI TASHKIL ETISH MASALASI

Alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik tashxis qilishning dolzarb muammolari. Alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik tashxis qilish bugungi kunda ta'lim sohasidagi eng muhim masalalardan biridir. Bu jarayonning dolzarbligi bir nechta muammolar bilan bog'liq. Quyida ushbu sohadagi asosiy muammolar keltirilgan:

Mutaxassislarning yetishmasligi va malakasi. Ko'plab hududlarda maxsus pedagoglar, psixologlar va logopedlar yetarli emas. Mavjud mutaxassislarning malaka darajasi har doim ham zamonaviy yondashuvlarga mos emas.

Diagnostika metodikalarining eskirganligi. Tashxis jarayonida ishlatiladigan test va metodikalar ba'zida zamonaviy psixologik-pedagogik yondashuvlarga javob bermaydi. Ko'pgina metodikalar universal emas, madaniy yoki ijtimoiy farqliliklarni hisobga olmaydi.

Erta aniqlash tizimining zaifligi. Maxsus ehtiyojli bolalarni erta yoshda aniqlash tizimi to'liq shakllanmagan. Ko'plab hollarda bolalarning ehtiyoji faqat maktab bosqichiga yetganda aniqlanadi, bu esa ularning rivojlanish imkoniyatlarini cheklaydi.

Oilaviy va ijtimoiy omillar. Ota-onalarning bolaning rivojlanishidagi muammolarni tan olishga tayyor emasligi tashxisni kechiktiradi. Jamiyatdagi stigma (kamsitish, noto'g'ri tushunish) bu bolalarga to'liq yordam ko'rsatishning oldini oladi.

Integratsiyalashgan yondashuvning yetishmasligi

Sog'liqni saqlash, ta'lim va ijtimoiy xizmatlar o'rtasida uzviy hamkorlik yo'q. Tashxis jarayoni ko'pincha faqat bir soha doirasida amalga oshiriladi.

Material-texnik bazaning yetishmasligi. Diagnostika uchun zamonaviy uskunalar va resurslar yetarli emas. Ayniqsa, qishloq joylarda bu holat ancha og'ir.

Individual yondashuvning sustligi

Har bir bolaning ehtiyojiga qarab individual tashxis va rivojlantiruvchi dasturlar ishlab chiqilmaydi. Standard yondashuvlar barcha bolalarga mos kelmasligi mumkin.

Tashxis o‘tkazishdagi yangi yondashuvlar.

Alohida yordamga muhtoj bolalarni psixologik-pedagogik tashxis qilishda so‘nggi yillarda yangi yondashuvlar joriy qilinmoqda. Bu yondashuvlar an‘anaviy usullarni to‘ldirish, tashxis aniqligini oshirish va bolalarning ehtiyojlariga chuqurroq moslashishni ko‘zlaydi. Quyida tashxis o‘tkazishdagi yangi yondashuvlar keltirilgan: Integrativ (ko‘p sohalik) yondashuv. Psixolog, defektolog, logoped, nevrolog va boshqa mutaxassislar ishtirokida ko‘p sohalik jamoa tomonidan tashxis qo‘yiladi. Bola faqat aqliy yoki jismoniy jihatdan emas, balki ijtimoiy va emotsional jihatdan ham baholanadi. Funktsional diagnostika. Bolaning imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan: nimalarga qodir, qanday sharoitda o‘qiy oladi. Salbiy tomonlarga emas, balki bolaning kuchli jihatlariga asoslanadi. Bu yondashuv orqali rivojlanish uchun zarur bo‘lgan muqobil yo‘llar aniqlanadi.

Raqamli texnologiyalar asosida tashxis. Kompyuter dasturlari, mobil ilovalar, sun‘iy intellekt asosida tuzilgan testlar yordamida aniqlik va obyektivlik oshirilmoqda. Masalan: eye-tracking, neurofeedback, onlayn testlar orqali bolalarning kognitiv faoliyati o‘lchanadi. Ota-ona ishtirokidagi tashxis (family-centered approach) Tashxis jarayoniga ota-onalar faol jalb qilinadi, bolani kundalik hayotdagi holati haqida ma‘lumot beriladi. Bu yondashuv bola shaxsiyatini to‘liq anglashga yordam beradi.

Kuzatuv asosidagi diagnostika. Maxsus sinf, o‘yin jarayoni, mashg‘ulotlar vaqtida bolaning tabiiy muhitdagi xatti-harakati asosida tahlil qilinadi. Ayniqsa autizm spektridagi bolalar uchun samarali hisoblanadi.

Individual rivojlanish xaritasi asosida baholash. Har bir bola uchun maxsus “individual rivojlanish xaritasi” tuziladi. Bu xarita orqali bolaning har bir rivojlanish bosqichidagi o‘zgarishlar doimiy monitoring qilinadi. Madaniy va ijtimoiy moslashtirilgan tashxis.

Tashxis metodikasi bolaning til, madaniyat, urf-odat va muhitiga moslashtiriladi. Bu noto‘g‘ri tashxis xavfini kamaytiradi.

Bu yondashuv Lev Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasiga asoslanadi. Maqsad: bolaning hozirgi bilim darajasini emas, balki o‘rganishga qanchalik qodirligini aniqlash. Tashxis jarayonida bola bilan ishlanadi, unga yordam beriladi va bu yordamga qanday javob berishi kuzatiladi.

Ekologik baholash (Ecological Assessment). Bola faqat sinf yoki kabinetda emas, balki turli muhitlarda (uy, maktab, bog‘cha, ijtimoiy muhit) kuzatiladi. Bu yondashuv bolaning real hayotdagi xatti-harakati va ehtiyojlarini aniqroq aniqlash imkonini beradi. Tizimli monitoring va progressiv baholash. Tashxis bir martalik jarayon emas, balki uzluksiz baholash va rivojlanishni kuzatib borish tizimiga aylantirilmoqda. Maxsus dasturlar va rivojlanish rejalari orqali bolaning yutuqlari va o‘zgarishlari muntazam tahlil qilinadi.

Sensor diagnostika va neyropsixologik yondashuv. Bola miyasi faoliyatini, sensor tizimlarining rivojlanishini o‘rganish orqali neurodiagnostika amalga oshiriladi. Masalan: sensor integratsiya buzilishi, diqqat va xotira faoliyati, vizual-motor koordinatsiya darajasi baholanadi. Holistik (umumiy) yondashuv. Bola bir butun shaxs sifatida ko‘riladi: jismoniy, emotsional, aqliy va ijtimoiy holati kompleks tahlil qilinadi. Bu yondashuv bolaning hayot sifatini yaxshilashga qaratilgan. Inkluziv yondashuv asosida tashxis. Bola alohida guruhga ajratilmaydi, balki barcha bolalar orasida, umumiy ta’lim sharoitida baholanadi. Bu yondashuv diskriminatsiyani kamaytirishga va bolani jamiyatga moslashishga xizmat qiladi.

Kengaytirilgan ko‘rsatkichlar asosida baholash. Faqat IQ yoki akademik ko‘rsatkichlar emas, balki: Emotsional intellekt. Moslashuvchanlik. Kommunikativ ko‘nikmalar. Mustaqil faoliyat yuritish darajalari ham inobatga olinadi. Yangi yondashuvlar — individuallikka asoslangan, integratsiyalashgan, zamonaviy texnologiyalarga tayangan va insonparvarlik ruhidagi tashxis tizimini yaratishga xizmat qiladi. Bu esa alohida yordamga muhtoj bolalarning o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga zamin yaratadi.

Tashxis o'tkazish bosqichlari: hozirlik ko'rish, o'tkazish, xulosalash va tavsiya berish.

Alohida yordamga muhtoj bolalarni psixologik-pedagogik tashxis qilishda tashxis bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Quyida har bir bosqich batafsil tushuntirilgan: Tashxisga tayyorgarlik ko'rish bosqichi. Bu bosqichda tashxis jarayonining maqsadi, metodikasi va shart-sharoitlari aniqlanadi.

Asosiy ishlar: Hujjatlar bilan tanishish: bolaning tibbiy kartasi, rivojlanish tarixchasi, o'quv natijalari, o'qituvchilar va ota-onalar fikrlari tahlil qilinadi.

Oldindan suhbat: ota-onalar bilan suhbat orqali bolada kuzatilayotgan muammolar aniqlanadi. Individuallashtirilgan reja tuzish: bolaning yoshi, rivojlanish darajasi va ehtiyojlaridan kelib chiqib tashxis rejalashtiriladi.

Muhitni tayyorlash: bolaning o'zini erkin his qiladigan qulay, stresssiz sharoit yaratiladi. Tashxis o'tkazish bosqichi

Bu bosqichda bola bilan bevosita amaliy ishlar olib boriladi. Amalga oshiriladigan jarayonlar: Psixologik baholash: diqqat, xotira, emotsional holat, nutq, tafakkur, ijtimoiy moslashuv darajasi o'rganiladi.

Pedagogik tekshiruv: o'qish, yozish, hisoblash, mantiqiy fikrlash darajalari aniqlanadi. Sensor-motor testlar: ko'rish, eshitish, harakat muvofiqligi va sezgi organlari faoliyati baholanadi. Kuzatuv: bola tabiiy holatda (o'yin, muloqot, mashg'ulot) qanday harakat qiladi, qanday qiyinchiliklarga duch keladi. Intervyu yoki suhbatlar: bolaning o'zi bilan mulohazali suhbatlar olib boriladi (yoshiga mos shaklda). Tashxis natijalarini tahlil qilish va xulosa chiqarish bosqichi

Bu bosqichda barcha to'plangan ma'lumotlar tahlil qilinib, umumiy holat haqida xulosa chiqariladi. Amalga oshiriladi: Soha mutaxassislari bilan muhokama: psixolog, defektolog, logoped va boshqa mutaxassislar fikrlari jamlanadi. Kuchli va zaif tomonlar aniqlanadi. Rivojlanish darajasi va ehtiyojlar aniqlanadi. Bola uchun tashxis qo'yiladi: (masalan, nutq buzilishi, o'zlashtirish qiyinchiligi, autizm spektridagi buzilishlar va h.k.). Tavsiya berish bosqichi.

Bolaning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun aniq va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tavsiyalar quyidagilarga beriladi: Ota-onalarga: bolani uyda qo'llab-quvvatlash usullari, emotsional tarbiya, maxsus mashg'ulotlar. O'qituvchilarga: individual ta'lim dasturi, metodik yondashuvlar, adaptiv o'qitish strategiyalari.

Tibbiy yoki reabilitatsiya markazlariga: kerak bo'lsa, psixoterapiya, logopedik yoki nevrologik yordam. Bolaning o'zi uchun: yoshiga mos tarzda unga o'z imkoniyatlarini tushunishga yordam beriladi.

Yakuniy natija: Tashxis jarayoni tugagach, bolaning rivojlanish xaritasi, individual reabilitatsiya dasturi yoki inklyuziv ta'lim yo'nalishi belgilanadi.

Tashxis ishlarini olib borishda hamkorlik pedagogikasi tamoyiliga tayanish, tashxis qilishda himoyalovchi pedagogika tamoyillarining amalga oshirilishi.

Hamkorlik pedagogikasi tamoyiliga tayanish. Hamkorlik pedagogikasi – bu bola, o'qituvchi, ota-ona va boshqa mutaxassislar o'rtasida teng huquqli, ochiq va ijobiy munosabatga asoslangan ta'lim va tashxis yondashuvidir.

Tashxis jarayonida qo'llanilishi: Bolaning subyektivligini hurmat qilish: Bola faqat tekshiruv ob'ekti emas, balki tashxis jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Ota-onalar bilan faol hamkorlik: Ota-onalar bilan muntazam muloqot qilish, ularning fikrini inobatga olish, bolaga nisbatan yondashuvni birgalikda aniqlash. Tashxisda o'qituvchining roli: Bola bilan bevosita ishlaydigan pedagoglarning kuzatuvlari va fikrlari asos sifatida olinadi.

Qarorlarni birgalikda qabul qilish: Tashxis natijalari va tavsiyalar mutaxassislar, ota-onalar va pedagoglar ishtirokida muhokama qilinadi.

Teng huquqli muloqot muhitini yaratish: Bola o'z fikrini erkin ayta oladigan, bosimsiz va do'stona muhitda baholanadi. Afzalliklari: Bola o'zini tushunilgan va qadrlangan his qiladi. Tashxis aniqligi ortadi. Natijalarga nisbatan ishonch oshadi.

Barcha ishtirokchilar o'z mas'uliyatini anglaydi. Himoyalovchi pedagogika tamoyillarining amalga oshirilishi. Himoyalovchi pedagogika – bu bolani ruhiy, jismoniy, emotsional jihatdan asrashga qaratilgan yondashuv bo'lib, ayniqsa nozik toifadagi bolalar bilan ishlashda muhim ahamiyatga ega. Tashxis jarayonida qanday amalga oshiriladi: Bolaning shaxsiy chegaralariga hurmat: Tashxis jarayonida bolaning ruxsatisiz hech qanday harakat amalga oshirilmaydi. Bolaning rad etishiga ham hurmat bilan qaraladi.

Stressdan xoli sharoit yaratish: Qattiq talab, bosim yoki noto'g'ri baholashdan saqlanish. Bola o'zini xavfsiz his qilishi zarur. Ijobiy mustahkamlash: Har qanday faoliyatda bolaning ijobiy tomonlari e'tirof etiladi, xatolari tanqid qilinmaydi, balki konstruktiv yo'l bilan ko'rsatiladi.

Emotsional qo'llab-quvvatlash: Bola tushunilmagan yoki qiynalayotgan paytda unga ruhiy yordam ko'rsatiladi (masalan, so'z bilan, jismoniy masofa bilan, muloyim muomala bilan). Sir saqlash va axloqiy mas'uliyat: Tashxis natijalari maxfiy saqlanadi, bolaning sha'ni va obro'sini himoya qiluvchi axloqiy yondashuv asos qilib olinadi. Natijasi: Bola o'zini xavfsiz his qiladi va ochiqroq bo'ladi. Tashxisda aniqlik va tabiiylik ortadi. Bolaning psixik barqarorligi saqlanadi. Tashxis bolani ruhan sindirmasdan, balki rivojlantirishga xizmat qiladi. Hamkorlik pedagogikasi – tashxis jarayonini insoniylik, tenglik va muloqotga asoslaydi.

Himoyalovchi pedagogika esa – ruhiy va emotsional salomatlikni ustuvor deb biladi. Bu ikki yondashuv zamonaviy psixologik-pedagogik tashxisda eng asosiy metodologik tamoyillar sifatida e'tirof etiladi va inklyuziv ta'lim talablariga to'liq mos keladi.

Hamkorlik pedagogikasi asosida tashxis qilishda qo'llaniladigan amaliy yondashuvlar. Konsilium shaklidagi tashxis. Maxsus ta'lim tashkilotlarida yoki maktablarda pedagog-psixolog, logoped, defektolog, sinf rahbari va ota-onalardan iborat kengash (konsilium) tuziladi. Bu kengashda bola haqida har tomonlama tahlil beriladi va umumiy xulosa chiqariladi.

“Tenglik asosida suhbat” texnikasi. Tashxis davomida bola bilan muloqotda buyruq, hukm yoki baho bermasdan, tengdosh kabi yondashiladi.

Bu usul bolaning o‘zini erkin tutishiga va ichki holatini to‘liq ochishiga yordam beradi.

Refleksiya asosidagi ishlash. Tashxisdan so‘ng bola bilan birga uning his-tuyg‘ulari tahlil qilinadi: “Senga bu test qiyin bo‘ldimi?”, “O‘zingni qanday his qilding?” Bu metod orqali bola o‘zini baholashga va tushunishga o‘rganadi.

Himoyalovchi pedagogika tamoyillarini chuqurlashtirish – asosiy yondashuvlar va texnikalar. Trauma-informatsion yondashuv. Ba’zi bolalar oilaviy muammolar, zo‘ravonlik yoki tashlab ketilish kabi ruhiy travmalarni boshdan kechirgan bo‘lishi mumkin. Shunday bolalarda tashxis jarayonida ogohlantiruvchi, shikast yetkazuvchi savollar yoki harakatlardan saqlanish lozim. Muloqot davomida bolaga psixologik xavfsizlik hissi beriladi.

“Qo‘llab-quvvatlovchi til” ishlatish. Masalan: “Sen bu topshiriqni juda yaxshi bajarding”, “Hatto qiynalsang ham, urinayotganing juda muhim”. Bu so‘zlar bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va tashxis jarayonini stressdan xoli qiladi.

Maxfiylik va shaxsiylikni saqlash. Tashxis natijalari faqat kerakli mutaxassislar va ota-onalar doirasida muhokama qilinadi. Bolaning ruxsatisiz uning holati haqida ochiqchasiga aytish taqiqlanadi (masalan, sinfda boshqa bolalarga).

Hamkorlik pedagogikasi – tashxisni bir tomonlama baholashdan chiqaradi, uni jamoaviy va ijtimoiy jarayonga aylantiradi. Himoyalovchi pedagogika – bolaning ruhiy osoyishtaligi va shaxsiy daxlsizligini ta‘minlaydi. Bu ikki tamoyil birgalikda qo‘llansa, tashxis faqat aniqlovchi emas, balki tarbiyaviy va motivatsion jarayonga aylanadi.

Test savollari

1. Quyidagilardan qaysi biri alohida yordamga muhtoj bolalarni psixologik-pedagogik tashxis qilishdagi muammoga misol bo'la olmaydi?

- A) Diagnostik metodikalarning eskirganligi
- B) Tashxis natijalarining individual yondashuvga asoslanishi
- C) Mutaxassislarning yetishmasligi
- D) Ota-onalarning hamkorlikka tayyor emasligi

To'g'ri javob: B (Bu ijobiy holat, muammo emas)

2. Dinamik diagnostika yondashuvi qanday tamoyilga asoslanadi?

- A) Bola o'z ijtimoiy muhitida qanday harakat qiladi
- B) Bola tashxisdan keyin qanday davolanishni xohlaydi
- C) Bola o'rganishga qanday munosabatda bo'ladi va yordamni qanday qabul qiladi
- D) Bola an'anaviy IQ testlarini qanday bajara oladi

To'g'ri javob: C

3. Quyidagi bosqichlardan qaysi biri tashxisga tayyorgarlik ko'rish bosqichiga tegishli?

- A) Bola bilan individual suhbat asosida o'zini baholash
- B) Tavsiyalar asosida reabilitatsiya yo'nalishini belgilash
- C) Mutaxassislar jamoasi bilan maslahatlashish
- D) Tashxis natijalariga asoslangan individual rivojlanish rejasini tuzish

To'g'ri javob: C

4. Himoyalovchi pedagogika tamoyiliga mos keladigan asosiy yondashuv qaysi?

- A) Bolaning noto'g'ri javoblarini ochiq tanqid qilish
- B) Bola bilan do'stona va xavfsiz muhitda muloqot qilish
- C) Har bir testdan so'ng bolaning bahosini sinfga e'lon qilish
- D) Tashxisni faqat o'qituvchi ishtirokida yakka tartibda o'tkazish

To'g'ri javob: B

16-MAVZU: TA'LIM TIZIMIDA TURLI XIL PSIXODIAGNOSTIK (KOMPYUTER) DASTURLARDAN FOYDALANISH

Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun joriy etilgan psixodiagnostik metodikalarni elektron dasturlari haqida ma'lumot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida psixodiagnostik metodikalarni elektron dasturlar orqali qo'llash sohasida bir qator yutuqlar va amaliy tajribalar mavjud. Bu yo'nalishdagi asosiy yutuqlar quyidagilardan iborat:

Psixodiagnostik metodikalarni elektronlashtirishning afzalliklari

Aniqlik va tezlik: Kompyuter yordamida testlarni o'tkazish jarayonida inson omili kamayadi, bu esa natijalarni yanada aniq va ishonchli qiladi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish: Elektron tizimlar yordamida yig'ilgan ma'lumotlarni tezda tahlil qilish va natijalarni vizual tarzda taqdim etish mumkin.

Resurslarni tejash: An'anaviy metodlarga qaraganda, elektron tizimlar vaqt va mablag'ni tejashga yordam beradi.

Keng ko'lamli tadqiqotlar: Elektron tizimlar yordamida keng ko'lamli tadqiqotlar o'tkazish va turli hududlardagi o'quvchilarni o'rganish imkoniyati mavjud.

Elektron psixodiagnostik metodikalar

ADAPQUEST: Bu dastur Java tilida yozilgan bo'lib, Bayes tarmoqlari asosida adaptiv savolnomalarni ishlab chiqish imkonini beradi. U ko'plab ko'nikmalarni o'lchashda qo'llaniladi va ruhiy holatlarni tashxislashda samarali bo'lishi mumkin .

DysLexML: Ushbu vosita ko'z harakatlarini kuzatish orqali disleksiya holatini aniqlashga yordam beradi. U mashinani o'rganish algoritmlari yordamida o'quvchilarning o'qish jarayonini tahlil qiladi .

Kompyuterlashtirilgan psixologik tekshiruvlar: Psixologik baholash jarayonini to'liq avtomatlashtirishga qaratilgan tizimlar

mavjud. Bu tizimlar testlarni yaratish, o‘tkazish, natijalarni baholash va saqlashni o‘z ichiga oladi.

O‘zbekistondagi amaliy tajribalar. O‘zbekistonda psixodiagnostik metodikalarni elektronlashtirish sohasida quyidagi ishlar amalga oshirilgan:

Guliston davlat universiteti: Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya bo‘yicha elektron darsliklar va metodik qo‘llanmalar ishlab chiqilgan. Bu resurslar psixologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti talabalariga mo‘ljallangan .

Namangan davlat universiteti: Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya bo‘yicha darsliklar mavjud bo‘lib, ular psixologik tekshiruvlar va eksperimentlarni o‘tkazish bo‘yicha yo‘riqnomalarni o‘z ichiga oladi .

Tavsiyalar

Kadrlar tayyorlash: Psixologlar va pedagoglarni elektron psixodiagnostik metodikalarni qo‘llash bo‘yicha maxsus treninglar o‘tkazish zarur.

Texnik infratuzilmani yaxshilash: Maktablarda kompyuter va internet tarmog‘i bilan ta‘minlashni kuchaytirish lozim.

Mahallilashtirish: Chet el dasturlarini mahalliy sharoitga moslashtirish va o‘zbek tilida interfeyslar yaratish muhim.

Psixodiagnostik metodikalarni elektron dasturlarini kompyuterga yuklash, ularni o‘quvchi kompyuteriga jo‘natish usullari.

Zamonaviy ta‘lim tizimida psixologik xizmatning roli tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash, ijtimoiy-psixologik muhitni tahlil qilish va tarbiyaviy ishlarga yo‘naltirishda psixodiagnostik metodikalarning ahamiyati katta. Rivojlangan texnologiyalar sharoitida bu metodikalarni raqamli ko‘rinishga o‘tkazish, ya‘ni elektron dastur shaklida ishlab chiqish va ulardan samarali foydalanish dolzarb vazifalardan biridir.

Bu ish jarayonida psixodiagnostik dasturlarni kompyuterga yuklash, ularni tahrirlash, saqlash va o‘quvchilarning individual

qurilmalariga uzatish texnik va metodik bilimlarni talab etadi. Quyida ushbu jarayon bosqichma-bosqich, tizimli tarzda yoritiladi.

Psixodiagnostik elektron dasturlarni tanlash

Elektron psixodiagnostik dasturlar – bu maxsus yaratilgan interaktiv vositalar bo‘lib, ular yordamida o‘quvchilarning psixologik xususiyatlari testlar, so‘rovnomalar, loyiha metodlari orqali aniqlanadi. Quyidagi dasturlar keng qo‘llaniladi:

PsyToolkit – onlayn psixologik testlar platformasi.

ADAPQUEST – moslashuvchan savolnomalar uchun.

Lusher testi (digital versiyasi) – rang tanlash asosida tashxislash.

MMPI (Minnesota Multiphasic Personality Inventory) – shaxsiy diagnostika uchun.

DysLexML – disleksiya va o‘qishdagi buzilishlarni aniqlash uchun. Dasturlar tanlanayotganda quyidagilarga e’tibor berish lozim: O‘zbek tilidagi interfeys mavjudligi; Foydalanish qulayligi; Mos operatsion tizim (Windows, MacOS, Linux); Natijalarni avtomatik tahlil qilish imkoniyati.

Dasturlarni kompyuterga yuklab olish.

Tanlangan psixodiagnostik dasturlarni yuklab olish quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi:

Rasmiy veb-saytlar orqali

Aksariyat dasturlar o‘z rasmiy saytlari orqali bepul yoki pullik shaklda taqdim etiladi. Misol:

psytoolkit.org

psychtests.com

sourceforge.net (ochiq kodli dasturlar)

Fayl formatlari

Dasturlar ko‘pincha quyidagi formatlarda taqdim etiladi:

.exe — Windows uchun o‘rnatish fayli

.zip yoki .rar — arxivlangan dastur fayllari

.jar — Java asosidagi dasturlar

.apk — Android qurilmalar uchun

Yuklash tartibi

Brauzer orqali rasmiy manzilga o‘ting.

“Download” yoki “Yuklab olish” tugmasini bosing.

Fayl yuklangandan so‘ng, antivirus orqali tekshirib chiqing.

Faylni kompyuteringizda maxsus papkaga saqlang (masalan: C:\Psixodasturlar).

O‘rnatish va sozlash.

Yuklab olingan dastur quyidagi bosqichlarda o‘rnatiladi: Fayl ustiga ikki marta bosib, o‘rnatish oynasini oching. “Next” tugmasini bosib, shartnomani qabul qiling. Dastur o‘rnatiladigan papkani tanlang. O‘rnatish tugagach, ish stolida yorliq (shortcut) hosil bo‘ladi. Ba’zi dasturlar Java yoki Python muhitini talab qilishi mumkin. Ularni oldindan o‘rnatish lozim:

[Java JRE](#)

[Python](#)

Dasturdan foydalanish

Dastur ishga tushirilgach, quyidagi amallarni bajarish kerak: Foydalanuvchi nomi va guruhni kiriting. Test turini tanlang. O‘quvchiga mos testni ishga tushiring.

Javoblar kiritilgach, natijani avtomatik tahlil qiling. Natijalarni PDF, Excel yoki rasm shaklida saqlang.

O‘quvchi kompyuterlariga jo‘natish usullari

Psixodiagnostik dasturlar yoki test fayllarini o‘quvchi qurilmalariga yuborishning bir necha samarali usullari mavjud.

USB fleshka orqali

Dastur fayllarini fleshkaga nusxalang. Har bir o‘quvchi kompyuteriga ketma-ket ulab o‘rnatish. Afzalliklari: Internetga ehtiyoj yo‘q. Tez va ishonchli. Kamchiliklari: Vaqt talabi yuqori. Virus yuqtirish xavfi mavjud.

Lokal tarmoq (LAN) orqali

Maktab ichida lokal tarmoq mavjud bo‘lsa, markaziy kompyuterdan barcha qurilmalarga fayl ulash mumkin. Afzalliklari: Bir vaqtning o‘zida bir nechta qurilmaga uzatish mumkin. Tez va xavfsiz. Kamchiliklari: Tarmoq konfiguratsiyasi uchun texnik bilim kerak.

Elektron pochta orqali

Har bir o'quvchiga yoki sinfga test faylini yuboring. O'quvchi uni yuklab olib ishga tushiradi. Afzalliklari: Masofadan ishlash mumkin. Oson va qulay. Kamchiliklari: Internet zarur. Fayl xajmi katta bo'lsa, yuborilmaydi.

Google Drive, Yandex Disk, OneDrive. Faylni bulutli saqlov tizimiga yuklang. Havolasini o'quvchilarga yuboring. Afzalliklari: Katta fayllarni ham jo'natish mumkin. Har doim kirish imkoni mavjud. Kamchiliklari: Internet tarmog'iga bog'liq.

Maxfiylik va xavfsizlik masalalari

Psixodiagnostik materiallar shaxsiy ma'lumotlarni o'z ichiga olganligi sababli ularni tarqatishda quyidagi xavfsizlik choralariga rioya qilish kerak: Dasturlar parol bilan himoyalaniishi lozim. Ma'lumotlar faqat psixolog va mas'ul shaxslargagina ochiq bo'lishi kerak. Bulutli platformalarda fayl ulashda "faqat ko'rish" ruxsati qo'llanilsin.

Natijalarni to'plash va tahlil qilish

Dastur natijalarini quyidagi shakllarda saqlash mumkin: Excel jadvali. PDF hisobot. Grafik ko'rinish (bar chart, pie chart). Natijalar asosida: O'quvchilarning rivojlanish yo'nalishlari belgilanadi; Individual yondashuv strategiyasi ishlab chiqiladi; Psixokorreksion ishlar rejalashtiriladi.

Texnik xizmat va yangilanishlar

Dasturlar doimiy yangilanib turadi. Quyidagi choralarni ko'rish kerak: Rasmiy sayt orqali eng so'nggi versiyani tekshirib boring. Antivirus bilan doimiy tekshiruvlar o'tkazing. Dastur ishlamay qolsa, texnik ko'rsatmalarga amal qiling.

Psixodiagnostik metodikalarni raqamli ko'rinishga o'tkazish va ularni o'quvchilarning kompyuterlariga uzatish — bu nafaqat texnik, balki pedagogik jihatdan ham muhim jarayondir. Bu orqali psixologik tashxis.

Psixodiagnostik metodika (qobiliyat testi, Veksler testi, Dj.Kettelning erkin madaniy intellekt testi, Torrens testi, IQni aniqlash

testi hamda Raven test)larini elektron dasturlaridan o'quv jarayonida samarali foydalanish asoslari.

Psixodiagnostik metodikalar elektron dasturlaridan o'quv jarayonida samarali foydalanish asoslari

Zamonaviy ta'limda o'quvchilarning aqliy, ijodiy va psixik salohiyatini aniqlash o'quv-tarbiya jarayonining muhim komponentiga aylanmoqda. Bu jarayonda psixodiagnostik metodikalardan foydalanish nafaqat psixologlar, balki pedagoglarning ham kasbiy faoliyatini ilmiy asosda tashkil qilishda muhim rol o'ynaydi. Bugungi raqamli texnologiyalar asrida bu metodikalar elektron dasturlar ko'rinishida joriy qilinmoqda, bu esa ularning qo'llash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Psixodiagnostik metodikalarning elektron dasturlaridan o'quv jarayonida samarali foydalanish haqida ma'lumot

Bugungi kunda o'quvchilarning aqliy va psixologik rivojlanishini to'g'ri aniqlash, ularning qobiliyati, tafakkur darajasi va ijodiy salohiyatini baholash uchun klassik psixodiagnostik metodikalar raqamli shaklga o'tkazilmoqda. Bunday metodikalarni elektron dasturlar orqali qo'llash o'quv jarayonida nafaqat tashxisni tezlashtiradi, balki natijalarni chuqur tahlil qilish va individual yondashuv asosida ta'limni tashkil etishda katta qulayliklar yaratadi.

Elektron psixodiagnostik dasturlar – bu maxsus ishlab chiqilgan kompyuter yoki onlayn ilovalar bo'lib, ular yordamida test topshiriqlari avtomatik tarzda beriladi, javoblar qabul qilinadi va baholanadi. Natijalar statistik ko'rinishda chiqariladi va pedagog, psixolog hamda ota-onalarga tushunarli tahlil bilan taqdim etiladi.

Masalan, qobiliyat testlari yordamida o'quvchining aniq sohalarga (matematika, til, muhandislik) bo'lgan qiziqish va salohiyati aniqlanadi. Bu testlarning elektron versiyalari orqali testni sinfda yoki masofaviy shaklda o'tkazish mumkin. O'quvchilar ekran orqali savollarga javob beradilar va har bir javob tizimda avtomatik baholanadi.

Veksler testi elektron shaklda ishlatilganda verbal (so'zlar, tushunchalar) va noverbal (shakllar, tasvirlar) bo'yicha alohida

natijalar beradi. Bu, ayniqsa, o'quvchining o'ylash va tushunish darajasini aniq ko'rsatishda muhimdir. Dastur o'quvchining javob vaqtini ham hisoblab, e'tibor va tez fikrlash darajasini baholaydi.

Dj. Kettelning erkin madaniy intellekt testi elektron dastur ko'rinishida madaniy yoki tilga bog'liq bo'lmagan shakllarda ishlatiladi. Bu test o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini baholashga yordam beradi. Dastur topshiriqlarni grafik ko'rinishda taqdim etadi va natijalarni avtomatik hisoblaydi.

Torrens ijodiy fikrlash testining elektron versiyasi o'quvchilarning yangi g'oya, tasavvur va ijodiy yechimlar topish salohiyatini aniqlaydi. Dastur grafik va matnli topshiriqlarni taqdim etadi, javoblar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilinadi. Bu test ijodiy fanlarda (san'at, dizayn, adabiyot) o'quvchi bilan ishlashda juda foydalidir.

IQ testlarining elektron variantlari (masalan, "IQ Test Pro", "Intellectus" yoki "Testometrika") o'quvchilarning umumiy intellektual salohiyatini baholashda keng qo'llaniladi. Savollar qiyinlashib boradi, vaqt cheklovlari qo'yiladi va bu o'quvchining tez fikrlashini ham tekshiradi. Elektron formatda o'tkazish natijalarni grafik, raqamli ko'rinishda olish imkonini beradi.

Raven testining elektron dasturlari mantiqiy va noverbal fikrlashni baholash uchun yaratilgan. O'quvchiga turli geometrik shakllardan iborat ketma-ketliklar beriladi va u to'g'ri variantni tanlashi kerak. Bu test, ayniqsa, so'zga bog'liq bo'lmagan intellektual rivojlanishni baholashda juda foydalidir. Elektron shakli javoblar asosida baho beradi va intellekt darajasini mezonlarga ko'ra tasniflaydi.

Umuman olganda, bu elektron metodikalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish orqali:

har bir o'quvchi haqida individual tahlil va rivojlanish rejasi tuzish mumkin;

sinfdagi intellektual darajani aniqlab, diferensial yondashuvni joriy etish osonlashadi;

o'quvchining qobiliyat va qiziqishlari asosida to'g'ri yo'naltirish amalga oshiriladi;

vaqtdan yutish, insoniy xatoliklarning oldini olish va ko'plab o'quvchilarni bir vaqtda tekshirish imkoniyati yaratiladi.

Shuningdek, bu testlar maxfiylikni saqlagan holda, elektron arxivda saqlanishi va vaqt o'tishi bilan o'quvchining psixologik o'sishini monitoring qilishda foydalanilishi mumkin. Shu bois, ularni pedagogik faoliyatda mas'uliyatli, ongli va samarali tarzda qo'llash ta'lim sifatini oshiradi.

Test savollari.

1. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida psixodiagnostik metodikalarni elektron dasturlari qaysi maqsadlarda foydalaniladi?

- a) Faqat baholarni aniqlash uchun
- b) O'quvchilarning psixologik holatini va qobiliyatlarini baholash uchun
- c) Kompyuter dasturlashni o'rgatish uchun
- d) Faqat sinf rejalarini tuzish uchun

To'g'ri javob: b) O'quvchilarning psixologik holatini va qobiliyatlarini baholash uchun

2. Quyidagilardan qaysi usul psixodiagnostik elektron dasturlarini o'quvchi kompyuteriga jo'natishda keng qo'llaniladi?

- a) Faks orqali jo'natish
- b) Elektron pochta yoki bulutli xizmatlar orqali fayl yuborish
- c) Radio to'lqinlar orqali dastur uzatish
- d) Qo'lda yozib berish

To'g'ri javob: b) Elektron pochta yoki bulutli xizmatlar orqali fayl yuborish

3. Psixodiagnostik testlarni elektron dasturlar orqali o'quv jarayonida samarali foydalanish uchun nima muhim hisoblanadi?

- a) Test natijalarini tezda e'lon qilish
- b) Testni faqat imtihon sifatida ishlatish
- c) Natijalarni tahlil qilib, shaxsiy rivojlanish uchun tavsiyalar berish
- d) Testlarni qog'ozda qayta topshirish

To'g'ri javob: c) Natijalarni tahlil qilib, shaxsiy rivojlanish uchun tavsiyalar berish

2. Dj.Kettelning erkin madaniy intellekt testi nima uchun mo'ljallangan?

- a) Til bilimlarini o'lchash uchun
- b) Madaniyatga bog'liq bo'lmagan intellekt qobiliyatlarini aniqlash uchun
- c) Faoliyat ko'nikmalarini tekshirish uchun
- d) Jismoniy kuchni baholash uchun

To'g'ri javob: b) Madaniyatga bog'liq bo'lmagan intellekt qobiliyatlarini aniqlash uchun.

17-MAVZU: TURLI DARAJADAGI TA'LIM OLUVCHILARNING AQLIY RIVOJLANISHINI NAZORAT QILISH USULLARI

Turli xil ta'lim muassasalarida turli darajadagi ta'lim oluvchilarning aqliy rivojlanishini nazorat qilishning maqsadi, vazifasi va metodikasi.

Ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri – ta'lim oluvchilarning shaxsiy va intellektual salohiyatini maksimal darajada rivojlantirishdan iborat. Ayniqsa, turli yoshdagi va turli darajadagi o'quvchilar bilan ishlovchi ta'lim muassasalarida ularning aqliy rivojlanish darajasini nazorat qilish dolzarb masala hisoblanadi. Aqliy rivojlanish – bu insonning fikrlash, muammolarni hal etish, tahlil qilish, umumlashtirish, muayyan xulosalarga kelish kabi intellektual faoliyat shakllarini egallashidir. Ushbu rivojlanishni tizimli va ilmiy asosda baholash, nazorat qilish orqali nafaqat o'quvchilarning individual yondashuv asosida o'rganish jarayoni tashkil etiladi, balki ularning imkoniyatlarini aniq baholash, yordam ko'rsatish va iqtidorli bolalarni aniqlash imkoniyati ham yaratiladi.

Aqliy rivojlanishni nazorat qilishning zarurati

Hozirgi globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida inson kapitaliga bo'lgan talab ortib bormoqda. Bu esa yosh avlodni shunchaki bilim bilan emas, balki ularning fikrlash qobiliyatlarini ham shakllantirishni talab qiladi. Aqliy rivojlanishni nazorat qilish esa bu jarayonni boshqarishga yordam beruvchi muhim omillardan biridir. Nazorat qilish orqali o'quvchilarning o'qish materiallarini qanchalik chuqur anglaganligi, mustaqil fikrlash qobiliyatlari, mantiqiy fikrlash darajasi, ijodiy yondashuvlari va xotira salohiyati aniqlanadi. Bu esa o'z navbatida ularning kelajakdagi ta'lim yo'nalishlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Nazorat qilishning asosiy maqsadi

Ta'lim oluvchilarning aqliy rivojlanishini nazorat qilishning asosiy maqsadi – ularning fikrlash faoliyatini tahlil qilish, rivojlanish

sur'atlarini aniqlash va ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan tarzda tashkil etishdir. Bu nazorat natijalari o'quv dasturlarini moslashtirish, pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish va ta'lim samaradorligini oshirishda asosiy rol o'ynaydi. Boshqacha qilib aytganda, nazorat vositasida o'quvchilarning bilim olish jarayoni va intellektual salohiyati o'zaro uyg'unlashtiriladi.

Vazifalari

Aqliy rivojlanishni nazorat qilishning vazifalari quyidagicha ifodalanadi:

O'quvchilarning fikrlash faoliyatining darajasini aniqlash.

Intellektual salohiyatdagi ijobiy va salbiy dinamikani tahlil qilish.

O'quvchilarning mustaqil ishlash, tahlil qilish va muammo yechishga qobiliyatlarini baholash.

Ta'lim oluvchilarga individual yondashuvni ishlab chiqish.

Iqtidorli bolalarni aniqlash va ularni rivojlantirishga yo'naltirilgan dasturlarni ishlab chiqish.

Pedagogik faoliyat samaradorligini aniqlash va uni takomillashtirish.

Turli darajadagi ta'lim oluvchilar xususiyatlari

Ta'lim muassasalarida turli yoshdagi bolalar tahsil olishadi. Har bir yosh bosqichi o'ziga xos psixologik va aqliy rivojlanish bosqichlari bilan ajralib turadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun obrazli va konkret fikrlash xos bo'lsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida mantiqiy fikrlash shakllanib boradi. O'rta maktab o'quvchilarida esa tahliliy va abstrakt fikrlash rivojlana boshlaydi. Yuqori sinf va oliy ta'lim bosqichida esa kompleks tahlil, umumlashtirish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari yuzaga chiqadi. Shu sababli, nazorat metodikasi ham har bir bosqichga mos tarzda ishlab chiqilishi lozim.

Aqliy rivojlanishni nazorat qilish metodikasi

Nazorat qilish metodikasi o'quvchilarning yosh xususiyatlari, ta'lim darajasi, o'quv rejasi va dasturidan kelib chiqqan holda tanlanadi. Quyidagi asosiy metodlar keng qo'llaniladi:

Psixologik testlar: O'quvchilarning fikrlash darajasini aniqlashga qaratilgan maxsus testlar (masalan, Raven testi, Veksler testi, Torrens testi).

Didaktik topshiriqlar: Mantiqiy fikrlash, muammo yechish, tafakkurni o'stirishga qaratilgan topshiriqlarni bajarish orqali aqliy salohiyat aniqlanadi.

Suhbat va kuzatish: Pedagog o'quvchi bilan bevosita muloqot qilish orqali uning fikrlash uslubini, savollarga bo'lgan munosabatini kuzatadi.

Portfolio va loyiha ishlarini tahlil qilish: O'quvchining o'z mustaqil ishlari orqali aqliy salohiyatini ko'rsatish imkoniyati aniqlanadi.

Test sinovlari va yozma ishlar: Mavzuni o'zlashtirish darajasini aniqlashda an'anaviy testlar va yozma ishlardan foydalaniladi.

Nazoratning shakllari

Nazorat jarayoni doimiy, bosqichma-bosqich va yakuniy bo'lishi mumkin. Doimiy nazorat o'quvchilarning kundalik dars jarayonidagi faolligi va intellektual yondashuvini tahlil etadi. Bosqichma-bosqich nazorat esa bir necha mavzularni o'zlashtirishga asoslangan bo'lib, o'quvchilarning rivojlanish sur'atlarini solishtirish imkonini beradi. Yakuniy nazorat esa umumiy natijalarni tahlil qilish, baholash va kelgusidagi ta'lim yo'nalishini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Individual yondashuvning ahamiyati

Aqliy rivojlanish darajasining farqliligi har bir o'quvchiga individual yondashuvni talab qiladi. Ayniqsa, nogironligi bo'lgan bolalar, ijtimoiy himoyaga muhtojlar yoki o'ziga xos iqtidor egalari bilan ishlashda nazoratning individual strategiyasi ishlab chiqilishi zarur. Bunday yondashuvlar orqali o'quvchining ichki intellektual salohiyati ochiladi va uning ta'limga bo'lgan qiziqishi mustahkamlanadi.

Pedagogik malaka va tayyorgarlik

Nazorat jarayonining muvaffaqiyatli kechishi pedagogning malaka darajasi va kasbiy tayyorgarligiga ham bogʻliq. Har bir pedagog oʻquvchining intellektual salohiyatini aniqlash va uni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan metodlarni bilishi, ularni amaliyotda qoʻllay olishi lozim. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish (masalan, interaktiv platformalar, sunʼiy intellekt asosidagi testlar) orqali nazorat jarayoni yanada takomillashtiriladi.

Turli xil taʼlim muassasalarida turli darajadagi taʼlim oluvchilarning aqliy rivojlanishini nazorat qilish – bu taʼlim jarayonining ajralmas va dolzarb tarkibiy qismidir. Bu nazorat orqali oʻquvchilarning intellektual oʻsish dinamikasi aniqlanadi, individual yondashuv asosida ularga kerakli yordam koʻrsatiladi va taʼlim jarayoni yanada samarali tashkil etiladi. Shuningdek, pedagoglar oʻz faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish imkoniyatiga ega boʻladilar.

Kelajakda aqliy rivojlanishni nazorat qilish yoʻnalishlari

Zamonaviy taʼlim tizimining yuksalishida sunʼiy intellekt, raqamli texnologiyalar, neyropsixologiya kabi sohalarning taʼsiri tobora ortib bormoqda. Bu holat aqliy rivojlanishni nazorat qilish metodikasiga ham yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Jumladan, quyidagi yoʻnalishlar istiqbolli hisoblanadi:

Raqamli diagnostika vositalari: Onlayn platformalar orqali real vaqt rejimida aqliy rivojlanish monitoringi olib borish, statistik maʼlumotlar asosida oʻquvchining individual rivojlanish xaritasini yaratish mumkin.

Sunʼiy intellekt asosida baholash: Yirik taʼlim tizimlarida qoʻllanilayotgan AI platformalari oʻquvchilarning javoblari, muammo yechish tezligi, xatolar tahliliga asoslanib, ularga moslashtirilgan topshiriqlarni avtomatik tarzda taqdim etadi.

Adaptiv oʻquv dasturlari: Bu dasturlar oʻquvchining intellektual darajasiga qarab avtomatik tarzda oʻquv materiallarini tanlaydi va murakkablik darajasini moslashtiradi. Bu esa aqliy salohiyatni nazorat qilishda ancha samarali yondashuvdir.

Neurofeedback metodlari: Bu uslub orqali o‘quvchining miya faoliyatini o‘lchab, ularning aqliy faollik darajasi haqida real ma’lumot olish mumkin. Kelajakda bu metodlar ko‘proq qo‘llanilishi kutilmoqda.

Ta’limda inklyuziv yondashuvning ahamiyati

Nazorat metodikasini ishlab chiqishda har bir o‘quvchining teng imkoniyatlarga ega bo‘lishi ta’minlanishi zarur. Inklyuziv ta’lim tamoyillariga asoslanib, imkoniyati cheklangan bolalar, ijtimoiy muammolari bor o‘quvchilar, migrantlar farzandlari uchun ham moslashtirilgan nazorat vositalari yaratilishi lozim. Bunda nafaqat intellektual, balki emotsional va psixologik omillar ham hisobga olinadi.

Misol uchun, autizm spektridagi o‘quvchilar uchun vizual, muvofiqlashtirilgan testlar, disleksiyaga ega bolalar uchun esa audio yoki interaktiv savol-javoblar afzalroq bo‘ladi. Bunday moslashuvchan yondashuvlar nafaqat aqliy rivojlanishni baholashda, balki uni rivojlantirishda ham muhim vositadir.

Tadqiqotlar va amaliy tajriba

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ham aqliy rivojlanishni nazorat qilishning ilmiy asoslangan metodikasi borligini tasdiqlamoqda. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Xalq ta’limi vazirligi huzuridagi innovatsion markazlar tomonidan o‘tkazilgan amaliy ishlar shuni ko‘rsatadiki, aqliy rivojlanishni to‘g‘ri nazorat qilish o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Ayni paytda maktablarda tajriba-sinov tariqasida joriy etilayotgan “O‘quvchining intellektual kartasi” loyihasi orqali har bir o‘quvchining fikrlash turi, rivojlanish sur’ati, kuchli va zaif jihatlari aniqlanmoqda. Bu tajribalar asosida pedagoglar o‘z o‘quv-uslubiy materiallarini moslashtirish va har bir o‘quvchiga individual yondashuvni belgilash imkoniga ega bo‘lishmoqda.

Nazorat natijalarini qayta ishlash va baholash

Aqliy rivojlanish bo‘yicha olingan nazorat natijalari faqat baholash uchun emas, balki o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish uchun xizmat qilishi kerak. Har bir

o'quvchining natijalari maxsus tahlil qilinib, u bo'yicha pedagogik tavsiyalar berilishi muhim. Shu bilan birga, o'quvchilar o'zlarining o'sish dinamikasini ko'ra olishlari uchun vizual grafiklar, diagrammalar orqali natijalar taqdim etilishi motivatsiyani oshiradi.

Pedagogik axloq va nazorat jarayoni

Nazorat qilish jarayonida pedagogik axloq qoidalariga amal qilish ham muhim o'rin tutadi. Aqliy rivojlanish darajasini baholashda hech qachon o'quvchilar o'rtasida solishtirish, reyting asosida baholash yoki ularni kamchiliklari uchun tanqid qilish yaramaydi. Bunday holatlar o'quvchilarda psixologik bosim va stressni keltirib chiqaradi. Shuning uchun nazorat jarayoni do'stona, ishonchli va qo'llab-quvvatlovchi muhitda o'tishi zarur.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin: Aqliy rivojlanishni nazorat qilish – bu ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim pedagogik faoliyat turidir.

Har bir ta'lim bosqichi va o'quvchining yoshi nazorat metodikasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Psixologik testlar, kuzatuv, yozma ishlar va loyihalardan foydalanish aqliy rivojlanishni baholashda samarali natijalar beradi.

Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va adaptiv dasturlar kelajakda aqliy rivojlanishni nazorat qilishda asosiy vositaga aylanishi mumkin.

Pedagoglar ushbu jarayonda halollik, obyektivlik, insoniylik va kasbiy mas'uliyat bilan yondashishlari zarur. Shuningdek, ta'lim muassasalari, pedagoglar va ota-onalar hamkorligida aqliy rivojlanish monitoringi yo'lga qo'yilishi lozim. Bu esa jamiyatda sog'lom, bilimli, intellektual rivojlangan avlodni shakllantirishga zamin yaratadi.

Alohida saqlash sharoitlariga muhtoj bo'lgan ta'lim oluvchilar uchun tuzatishlar kiritish shakllari.

Hozirgi kunda inkluziv ta'limning joriy etilishi ta'lim tizimining insonparvar, adolatli va teng imkoniyatlar asosidagi rivojlanishini belgilab bermoqda. Shu bilan birga, alohida ehtiyojlarga ega bo'lgan ta'lim oluvchilarni qo'llab-quvvatlash, ularga moslashtirilgan ta'lim muhiti yaratish, ularning rivojlanish sur'atlariga qarab individual

yondashuvni shakllantirish ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda. Bu borada eng muhim masalalardan biri – bu o'quv dasturiga, baholash tizimiga, o'quv jarayonining tashkiliy tomonlariga kiritiladigan tuzatishlar shakllari hisoblanadi.

Alohida ehtiyojli o'quvchilarning ta'rifi

Alohida saqlash sharoitlariga muhtoj o'quvchilar deganda, sog'lig'ida turli xil cheklovlar (eshitish, ko'rish, nutq, harakat, rivojlanish yoki psixik buzilishlar) mavjud bo'lgan, shuningdek, surunkali kasalliklar, emotsional yoki ijtimoiy moslashuvdagi muammolarga ega bo'lgan o'quvchilar tushuniladi. Shuningdek, ijtimoiy himoyaga muhtoj, kam ta'minlangan, zo'ravonlikdan aziyat chekkan yoki boshqa noqulay sharoitlarda yashovchi bolalar ham shunday toifaga kiradi.

Tuzatishlar kiritish zarurati

Ta'lim dasturlari va jarayonlari ko'pchilik uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, ayrim o'quvchilar bu dasturlardan teng darajada foydalana olmaydilar. Shu sababli, ular uchun individual o'quv yo'nalishlarini shakllantirish, metodika va baholash usullariga moslashtirish kiritish zarur bo'ladi. Tuzatishlar kiritish orqali o'quvchilar teng sharoitda bilim olishi, o'z intellektual va ijtimoiy salohiyatini ro'yobga chiqarishi mumkin bo'ladi.

Tuzatish shakllarining turlari

Tuzatishlar asosan quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

1. O'quv dasturiga tuzatishlar

Bu turdagi tuzatishlar o'quv rejalari va fan dasturlarining mazmunini soddalashtirish, ko'proq amaliy yondashuvlarga o'tish, mavzularni qisqartirish yoki chuqurlashtirishni o'z ichiga oladi. Masalan, disleksiyaga ega o'quvchi uchun o'qish va yozuv darslari ko'proq vizual materiallarga asoslanadi, og'zaki tushuntirishlar bilan boyitiladi.

2. O'quv uslubiga tuzatishlar

Pedagogik yondashuv va o'quv metodlarining moslashtirilishi nazarda tutiladi. Masalan, eshitishida muammo bo'lgan o'quvchilarga video subtitrlar, vizual taqdimotlar yoki imo-ishora tili yordamida

material yetkaziladi. Autizm spektridagi bolalar uchun esa aniq strukturaga ega topshiriqlar, qisqa va lo‘nda ko‘rsatmalar berish tavsiya etiladi.

3. Baholash tizimiga tuzatishlar

Alohida ehtiyojli o‘quvchilar uchun baholashda vaqtni uzaytirish, topshiriq murakkabligini pasaytirish, og‘zaki savollarni yozma shaklga o‘tkazish, yoki testlar o‘rniga portfolio asosida baholash kabilar qo‘llaniladi. Bu o‘quvchining bilimi emas, uning aqliy yoki jismoniy cheklovi sababli noto‘g‘ri baholanmasligini ta’minlaydi.

4. Muhitga oid tuzatishlar

Fizik yoki psixologik qulaylikni yaratish uchun sinfdagi joylashuv, yoritish, ovoz kuchi, uskunalar (braille printer, audio kitoblar, surdo-tarjimon) moslashtiriladi. Nogironligi bo‘lgan bolalar uchun lift, pandus, maxsus parta va stullar mavjud bo‘lishi shart.

5. Tashkiliy-pedagogik tuzatishlar

Ta’lim jadvalini moslashtirish, dam olishlar sonini ko‘paytirish, qo‘shimcha pedagogik yordamchi biriktirish yoki uyda o‘qitish shakliga o‘tish kabi choralarni o‘z ichiga oladi. Bu ayniqsa sog‘lig‘i zaif yoki surunkali kasalliklarga ega o‘quvchilar uchun muhimdir.

Shaxsiy rivojlanish dasturi (ShRD)

Tuzatish kiritishning eng samarali shakllaridan biri – bu har bir alohida ehtiyojli o‘quvchi uchun maxsus “Shaxsiy rivojlanish dasturi”ni ishlab chiqishdir. Ushbu hujjatda o‘quvchining sog‘lik holati, intellektual va emotsional rivojlanish darajasi, o‘quv maqsadlari, kutilayotgan natijalar, tavsiya etilgan metodlar, ta’lim davomiyligi, baholash shakllari belgilab beriladi. Dastur psixolog, defektolog, sinf rahbari, ota-ona va o‘quvchining o‘zi bilan hamkorlikda ishlab chiqiladi.

Pedagogning roli

Alohida saqlash sharoitiga muhtoj o‘quvchilar bilan ishlovchi pedagog nafaqat o‘quvchi uchun bilim beruvchi, balki murabbiy, yo‘lboshchi va psixolog sifatida ham faoliyat yuritadi. U individual yondashuv asosida o‘quvchini o‘rganib, uni ijtimoiylashtirish, o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirish, ijtimoiy hayotga moslashishiga

ko‘maklashishi lozim. Shuningdek, pedagog tegishli mutaxassislar (logoped, psixolog, defektolog) bilan yaqin hamkorlikda ishlashi zarur.

Ota-onalar bilan hamkorlik

Tuzatishlar muvaffaqiyatli natija berishi uchun ota-onalar bilan doimiy muloqot, maslahatlashuvlar, nazorat ishlari muhim ahamiyatga ega. Ota-onalarga bolaga qanday yondashish, o‘quv materiallarini uy sharoitida qanday ishlatish bo‘yicha tavsiyalar berilishi zarur. Uy va maktab o‘rtasida uzviy aloqaning mavjudligi bola uchun mustahkam psixologik tayanch yaratadi.

Alohida saqlash sharoitlariga muhtoj bo‘lgan ta‘lim oluvchilar uchun ta‘lim jarayoniga tuzatishlar kiritish – bu ta‘limning adolatli, teng imkoniyatli va insonparvar shaklini ta‘minlashdir. Har bir bola sharoitidan qat’i nazar sifatli ta‘lim olishga haqli. Moslashtirilgan ta‘lim vositalari, metodlari, baholash shakllari orqali ularning imkoniyatlari ochiladi, o‘ziga bo‘lgan ishonch shakllanadi va jamiyatda to‘laqonli o‘rin egallashiga zamin yaratiladi. Bu esa jamiyatning rivojlangan, ijtimoiy barqaror bo‘lishining asosiy omillaridan biridir.

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari

Bugungi kunda texnologiyalar ta‘lim sohasining ajralmas qismiga aylanmoqda. Ayniqsa, alohida ehtiyojli ta‘lim oluvchilar uchun raqamli texnologiyalar katta yengilliklar yaratmoqda. Masalan, ko‘zi ojiz o‘quvchilar uchun braille displeylar, audio darsliklar, ekran o‘qish dasturlari; eshitishida nuqsoni bor bolalar uchun esa video subtitrlar, interaktiv imo-ishora tarjimon dasturlari muvaffaqiyatli tatbiq etilmoqda. Bundan tashqari, interaktiv ta‘lim platformalari (Quizlet, Kahoot, Edmodo) individual yondashuvni kuchaytiradi va o‘quvchini faol ishtirokchi sifatida o‘qitish imkonini beradi.

Maxsus mobil ilovalar va sun’iy intellekt vositalari esa o‘quvchining rivojlanish darajasiga qarab avtomatik tarzda moslashtirilgan topshiriqlarni shakllantirishi mumkin. Masalan, nutqida muammosi bor bola uchun talaffuzni to‘g‘rilovchi, muloqotga undovchi logopedik ilovalar (Speech Blubs, Articulation Station) mavjud.

Multidissiplinar yondashuv

Tuzatish kiritish jarayoni faqatgina pedagog bilan bog‘liq emas. Bu – kompleks, jamoaviy faoliyatni talab qiladigan jarayon. Shu sababli maktabda yoki maxsus muassasalarda multidissiplinar jamoa tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Bu jamoaga quyidagilar kiradi:

- ❖ Pedagog (asosiy ta‘lim beruvchi);
- ❖ Defektolog (psixofizik cheklovlarga mos dastur ishlab chiqadi);
- ❖ Psixolog (emotsional va ijtimoiy moslashuvni nazorat qiladi);
- ❖ Logoped (nutq va talaffuz ustida ishlaydi);
- ❖ Ijtimoiy pedagog (ijtimoiy muhit va oilaviy sharoitni hisobga oladi);
- ❖ Tibbiy xodim (sog‘liq va gigiyena sharoitlarini nazorat qiladi).

Ushbu mutaxassislar birgalikda alohida ehtiyojli o‘quvchining individual rivojlanish rejasi ustida ishlaydi va natijalarni doimiy kuzatib boradi. Bu esa nazorat va tuzatishlarning yanada samarali bo‘lishiga olib keladi.

Qonunchilik va me‘yoriy hujjatlar asosida tuzatishlar

O‘zbekiston Respublikasi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni, “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi qonun, shuningdek, Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligining tegishli qarorlari alohida ehtiyojli bolalar uchun ta‘lim jarayonini moslashtirish bo‘yicha huquqiy asos yaratadi. Bu hujjatlar asosida:

- ❖ Moslashtirilgan o‘quv rejalari;
- ❖ Individual rivojlanish dasturlari;
- ❖ Maxsus o‘quv qo‘llanmalar;
- ❖ Integratsiyalashgan sinflar;
- ❖ Masofaviy (onlayn) ta‘lim shakllari joriy etiladi.

Yuqoridagi asoslar pedagogik amaliyotda tuzatishlar kiritishni rasmiylashtirish va tizimlashtirishga xizmat qiladi.

Tuzatishlarning baholashga ta’siri

Tuzatishlar faqat o‘quv jarayoniga emas, balki o‘quvchilarni baholash tizimiga ham bevosita ta’sir qiladi. An’anaviy baholash metodlari bunday o‘quvchilarni real salohiyatidan pastroq baholanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli baholashda quyidagi omillar hisobga olinadi:

- ❖ Javob berish tezligi emas, to‘g‘riligi asosiy mezon bo‘ladi;
- ❖ Javobni og‘zaki emas, yozma yoki tasviriy shaklda topshirishga ruxsat beriladi;
- ❖ Xatoliklar uchun shartli darajada “yumshatilgan” baholash joriy etiladi;
- ❖ Boshqalar bilan emas, o‘quvchining o‘z rivojlanish sur’ati bilan solishtiriladi (o‘zgaruvchan baholash mezoni).

Bu yondashuv nafaqat o‘quvchining o‘zini qadrlashiga, balki ta’limda barqaror ijobiy motivatsiya shakllanishiga olib keladi.

Ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi tuzatishlar

To‘g‘ri va ilmiy asoslangan tuzatishlar natijasida o‘quvchilar:

- ❖ Bilimlarni mustaqil egallashga tayyor bo‘ladi;
- ❖ O‘z qobiliyatlarini anglaydi va rivojlantirishga intiladi;
- ❖ Jamoa bilan ishlashga moslashadi;
- ❖ Jamiyatda o‘z o‘rnini topadi va ijtimoiylashadi.

Tajribalar ko‘rsatadiki, moslashtirilgan ta’lim tizimlarida tahsil olgan alohida ehtiyojli o‘quvchilar kelajakda muvaffaqiyatli kasb egasi bo‘lishi, ijtimoiy faol bo‘lishi mumkin.

Alohida saqlash sharoitlariga muhtoj o‘quvchilar uchun tuzatishlar kiritish – bu faqatgina didaktik masala emas, balki inson huquqlarini ta’minlash, ijtimoiy adolat, barqaror rivojlanish va ijtimoiy inklyuziya tamoyillarining amaliy ifodasidir.

Kelgusida bu yo‘nalishda quyidagilarga e’tibor kuchaytirilishi zarur:

- ❖ Har bir ta’lim muassasasida moslashtirilgan o‘quv-uslubiy bazani yaratish;
- ❖ Pedagoglar malakasini oshirish uchun maxsus trening va kurslar joriy etish;

- ❖ Hududiy psixologik-pedagogik xizmatlarni takomillashtirish;
- ❖ Ota-onalar uchun maslahat markazlarini rivojlantirish;
- ❖ Raqamli inklyuziv ta'lim platformalarini keng joriy etish.

Shu tariqa, ta'limda teng imkoniyatlar siyosatini amalga oshirish orqali jamiyatda intellektual, madaniy va ijtimoiy uyg'unlikni mustahkamlash mumkin bo'ladi.

Ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlari va psixologik ehtiyojlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-ruhiy rivojlanish ishlari dasturlarini ishlab chiqish yo'llari.

Bugungi ta'lim tizimi nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ham ta'minlashga qaratilgan. Shaxsning ijtimoiy-ruhiy rivojlanishi uning jamiyatda to'laqonli faoliyat yuritishi, o'zini anglash va boshqalar bilan munosabatlarni samarali tashkil etishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlari va psixologik ehtiyojlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlari

Ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlari ularning yoshiga, temperamentiga, psixologik holatiga va ijtimoiy muhitiga bog'liq ravishda shakllanadi. Masalan:

Temperament turlari: Har bir bolaning temperament turi uning xulq-atvorini, hissiyotlarini ifodalash usulini belgilaydi. Flegmatik bolalar tinch va o'ylangan bo'lsa, xoleriklar tezkor va harakatchan bo'ladi. Melanxoliklar hissiyotlarga boy bo'lib, o'zini izolyatsiya qilishga moyil bo'lishi mumkin, sangviniklar esa ijtimoiy va faol bo'ladilar.

Yosh xususiyatlari: O'smirlik davri o'ziga xos psixologik o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Bu davrda o'quvchilar o'z kimligini izlashadi, mustaqillikka intilishadi va tengdoshlarining fikriga katta ahamiyat beradilar.

Psixologik holatlar: Stress, xavotir, depressiya kabi holatlar o'quvchilarning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu holatlar

ularning o'qishdagi muvaffaqiyatiga, ijtimoiy munosabatlariga va umumiy farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarining maqsadi va vazifalari

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarining asosiy maqsadi – ta'lim oluvchilarning ijtimoiy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularning o'zini anglashini rivojlantirish va jamiyatda faol fuqarolar sifatida shakllanishini ta'minlashdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

O'zini anglashni rivojlantirish: O'quvchilarga o'z kuchli va zaif tomonlarini anglash, o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishga yordam berish.

Emotsional intellektni shakllantirish: Hissiyotlarni boshqarish, empatiya va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish.

Stress va xavotirni boshqarish ko'nikmalarini o'rgatish: O'quvchilarga stressli vaziyatlarda to'g'ri qarorlar qabul qilish va hissiy holatlarni boshqarish usullarini o'rgatish.

Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish: Jamoada ishlash, muloqot qilish, nizolarni hal qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirish.

Ruhiy salomatlikni qo'llab-quvvatlash: Ruhiy holatni baholash, kerakli yordamni taqdim etish va ruhiy salomatlikni mustahkamlash.

Dasturlarni ishlab chiqishning metodik asoslari

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda quyidagi metodik yondashuvlar qo'llaniladi:

Individual yondashuv: Har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlari, ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olish.

Faoliyatga asoslangan yondashuv: O'quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi metodlar, masalan, rolli o'yinlar, guruh muhokamalari, vaziyatli topshiriqlarni qo'llash.

Integratsiyalashgan yondashuv: Ta'lim, psixologiya va ijtimoiy pedagogikaning integratsiyasi orqali kompleks dasturlarni ishlab chiqish.

Tadqiqot asosida yondashuv: Dasturlarni ishlab chiqishda ilmiy tadqiqotlar, so'rovnomalar va kuzatuvlar asosida olingan ma'lumotlardan foydalanish.

Dasturlarni amalga oshirish shakllari.

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarini amalga oshirishda quyidagi shakllar qo'llaniladi:

Sinfda o'tkaziladigan mashg'ulotlar: O'quvchilar bilan sinfda psixologik treninglar, guruh muhokamalari va rolli o'yinlar o'tkazish.

Individual maslahatlar: O'quvchilarga individual psixologik maslahatlar berish, ularning muammolarini tinglash va yechimlar taklif etish.

Oilaviy maslahatlar: Ota-onalar bilan hamkorlikda oilaviy maslahatlar o'tkazish, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash.

Jamiyat bilan hamkorlik: Mahalliy jamoat tashkilotlari, ijtimoiy xizmatlar va boshqa muassasalar bilan hamkorlikda dasturlarni amalga oshirish.

Dasturlarni baholash va tahlil qilish

Dasturlarni samarali amalga oshirilganligini baholash uchun quy

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarining samaradorligini aniqlash va keyinchalik takomillashtirish uchun ularning natijalari muntazam ravishda baholab borilishi kerak. Bunda quyidagi yondashuvlardan foydalaniladi:

Diagnostika: Dastur boshlanishidan oldin va yakunida o'quvchilarning psixologik holati, ijtimoiy ko'nikmalari, emotsional barqarorligi, o'ziga bo'lgan ishonch darajasi va boshqa omillar diagnostika testlari yordamida o'lchanadi.

Kuzatuv: O'quvchilarning kundalik xulq-atvori, guruhdagi ishtiroki, muloqotdagi o'zgarishlari kuzatilib, psixologik dinamikasi aniqlanadi.

So'rovnoma va intervyular: O'quvchilar, ota-onalar, sinf rahbarlari va boshqa ishtirokchilarning fikr-mulohazalari yig'iladi, baholash subyektiv yondashuv bilan to'ldiriladi.

Portfoliolar: Har bir o'quvchining rivojlanish yo'nalishi bo'yicha yig'ilgan ishlar, topshiriqlar va refleksiya yozuvlari tahlil qilinadi.

Baholash natijalari asosida dastur samaradorligi haqida xulosa chiqariladi, kerak bo'lsa, tuzatishlar va yangiliklar kiritiladi.

Pedagog va psixologning roli

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarini amalga oshirishda asosiy rolni pedagog va maktab psixologi o'ynaydi. Ularning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Har bir o'quvchining psixologik holatini chuqur tahlil qilish;

O'quvchilarning ichki imkoniyatlarini ochish va rag'batlantirish;

Konfliktli vaziyatlarni hal qilishda vositachi bo'lish;

O'quvchilarning ruhiy sog'lig'ini saqlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar olib borish;

Ota-onalar va boshqa o'qituvchilar bilan doimiy muloqotni yo'lga qo'yish.

Maktabdagi psixologik xizmat, pedagogik jamoa bilan birgalikda ishlaganda, har bir o'quvchiga individual yordam ko'rsatish imkonini yaratadi.

Oilaviy omillarning hisobga olinishi

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish jarayonida o'quvchining oilasi katta rol o'ynaydi. Oilaviy muhit, ota-onalarning munosabati, ularning farzandiga bo'lgan e'tibori – bularning barchasi bolaning shaxs sifatida shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois ijtimoiy-ruhiy dasturlar:

Ota-onalar bilan seminarlar;

Psixologik tarbiya bo'yicha suhbatlar;

Uy sharoitida qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar berishni o'z ichiga oladi.

Oilaviy-psixologik muvozanatni saqlash orqali maktabdagi ijtimoiy muhit ham sog'lom va barqaror bo'lib qoladi.

Inkluziv yondashuvni qo'llash

Har bir bola o'ziga xos, uning ehtiyojlari ham bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlari inkluziv yondashuv asosida qurilishi lozim. Bu yondashuv:

Nogironligi bo'lgan o'quvchilar;

Kam ta'minlangan oilalardan chiqqan bolalar;

Migrantlar farzandlari;

Psixologik travma yoki zo'ravonlikka uchragan o'quvchilar uchun alohida yondashuvlar joriy qilishni nazarda tutadi.

Bunday yondashuv o'quvchilar o'rtasida diskriminatsiya va ajratishni oldini olish, o'zaro tushunishni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy psixologik yondashuvlar va vositalar

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlari quyidagi zamonaviy usullar bilan boyitilishi mumkin:

Art-terapiya (san'at orqali davolash): O'quvchilarning ichki dunyosini chizmachilik, musiqa, teatr yoki haykaltaroshlik orqali ifoda qilish.

Biblioterapiya: Kitoblar orqali o'z his-tuyg'ularini tahlil qilish, o'rganish va anglash.

Kognitiv-hulqiy terapiya elementlari: O'quvchilarga salbiy fikrlar va xatti-harakatlar ustida ishlashda yordam berish.

Relaksatsiya texnikalari: Nafas mashqlari, meditatsiya va autogenik treninglar yordamida o'quvchilarning ruhiy barqarorligini oshirish.

Raqamli vositalar: Psixologik dasturlar, onlayn diagnostika testlari va psixologik yordam botlaridan foydalanish.

Bu metodlar orqali o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish, hissiy intellekt va ijtimoiy mas'uliyat hissi shakllanadi.

Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarining to'g'ri tashkil etilishi ta'lim jarayonining ajralmas qismidir. Bunday dasturlar o'quvchilarning psixologik ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish, ularga individual va guruhli yondashuv asosida ruhiy barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik, o'ziga ishonch va shaxsiy mas'uliyat tuyg'ularini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Har bir bola o'z imkoniyatlari, his-tuyg'ulari va ijtimoiy ehtiyojlari bilan noyobdir. Shuning uchun ularni rivojlantirish, himoya qilish va yo'naltirish davlat, maktab va oilaning birgalikdagi mas'uliyatiga aylanishi lozim.

Har bir bolaning shaxsini rivojlantirish uchun maqbul psixologik va pedagogik sharoitlarni yaratish asosida aqliy rivojlanishida nuqsoni (aqliy, hissiy, motivatsion, xulq-atvor, idrok, harakat va boshqalar) bor bolalarni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash.

Ta'lim tizimining asosiy maqsadi nafaqat bilim berish, balki har bir bolaning shaxsini to'liq rivojlantirishdir. Biroq, ba'zi bolalarda aqliy rivojlanishida nuqsonlar mavjud bo'lib, bu ularning ta'lim jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishiga sabab bo'ladi. Ushbu bolalarga psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi va ularning jamiyatda to'laqonli faoliyat yuritishiga yordam beradi.

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning xususiyatlari. Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin: Aqliy nuqsonlar: Bilish jarayonlarining sekinlashuvi, tushunish va eslab qolish qiyinchiliklari. Hissiy nuqsonlar: Hissiy holatlarni boshqarishdagi qiyinchiliklar, o'zini ifodalashda muammolar.

Motivatsion nuqsonlar: O'qishga bo'lgan qiziqishning pastligi, maqsadga erishishdagi intilishning zaifligi. Xulq-atvor nuqsonlari: Ijtimoiy qoidalarni tushunishdagi qiyinchiliklar, ijtimoiy munosabatlarda muammolar. Idrok nuqsonlari: Atrof-muhitni to'g'ri idrok eta olmaslik, sezgi organlarining kam rivojlanganligi. Harakat nuqsonlari: Jismoniy harakatlarni boshqarishda qiyinchiliklar, motorika rivojlanishidagi zaiflik.

Psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlashning maqsadi va vazifalari

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlashning asosiy maqsadi – ularning shaxsini to'liq rivojlantirish, ta'lim jarayonida muvaffaqiyatga erishishlariga yordam berishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

Individual yondashuvni ta'minlash: Har bir bolaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish.

Shaxsiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish: Bolaning aqliy, hissiy, motivatsion, xulq-atvor, idrok va harakat rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan dasturlarni yaratish. Oila bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish: Ota-onalar bilan birgalikda bolaning rivojlanishiga ko'maklashish, oilaviy muhitni yaxshilash.

Pedagogik jamoaning malakasini oshirish: Pedagoglar va psixologlarning aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlash bo'yicha bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish. Ijtimoiy muhitni yaratish: Bolaning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash, jamiyatda o'z o'rnini topishiga yordam berish. Psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash metodlari. Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlashda quyidagi metodlar qo'llaniladi:

Korreksion-pedagogik metodlar: Bolaning rivojlanishidagi nuqsonlarni bartaraf etishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlar.

Rivojlantiruvchi metodlar: Bolaning bilish jarayonlarini faollashtirishga yo'naltirilgan o'yinlar, topshiriqlar. Psixoterapevtik metodlar: Hissiy holatlarni normallashtirishga qaratilgan psixologik usullar. Ijtimoiy pedagogik metodlar: Jamiyatda moslashuvni ta'minlashga yo'naltirilgan faoliyatlar.

Oila bilan ishlash metodlari: Ota-onalar bilan maslahatlar, oilaviy mashg'ulotlar. Pedagog va psixologning roli

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlashda pedagog va psixologlarning roli katta. Ularning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Bolaning holatini baholash: Bolaning aqliy, hissiy, motivatsion, xulq-atvor, idrok va harakat rivojlanishini tahlil qilish. Individual dastur ishlab chiqish: Har bir bolaning ehtiyojlariga mos ravishda rivojlantiruvchi dasturlarni yaratish.

Mashg'ulotlarni tashkil etish: Korreksion va rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni o'tkazish. Oila bilan hamkorlik qilish: Ota-onalar bilan birgalikda bolaning rivojlanishiga ko'maklashish.

Pedagogik jamoani qo'llab-quvvatlash: Pedagoglarning malakasini oshirish, ularga maslahatlar berish.

Oila va maktab hamkorligi

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun maktab va oila o'rtasidagi uzviy hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar bolaning kundalik hayotidagi eng yaqin insonlar sifatida uning emotsional holati, xulqi, motivatsiyasi va o'zini

tutishiga kuchli ta'sir ko'rsatadilar. Shu sababli, psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash faqat maktab doirasida emas, balki oilaviy muhitni inobatga olgan holda amalga oshirilishi lozim.

Ota-onalar bilan muntazam maslahatlar, seminarlar va suhbatlar o'tkazish orqali ularni farzandining o'ziga xos xatti-harakati, rivojlanishidagi qiyinchiliklar va uni yengib o'tish strategiyalari bilan tanishtirish mumkin. Bundan tashqari, uy sharoitida bajarilishi lozim bo'lgan topshiriqlar yoki tarbiyaviy yondashuvlar ham alohida tushuntirilishi kerak.

Maxsus ta'lim muassasalari va inklyuziv ta'lim roli

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun maxsus ta'lim muassasalari yoki inklyuziv ta'lim imkoniyatlari mavjud. Maxsus maktablar bolalarning holatiga moslashtirilgan o'quv dasturlari, o'qituvchilar va psixologlar bilan ta'minlangan bo'lsa, inklyuziv ta'lim esa barcha bolalar uchun teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan.

Inklyuziv ta'limda bolalar umumiy sinflarda o'qiydi, lekin ularga alohida yondashuv, moslashtirilgan topshiriqlar va yordam ko'rsatiladi. Bunday ta'lim shakli o'quvchining ijtimoiy muhitda moslashuvi, jamiyatga integratsiyasi va tengdoshlar bilan muloqotini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Psixologik salomatlik va hissiy barqarorlikni mustahkamlash

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar ko'pincha emotsional noaniqlik, xavotir, o'ziga ishonch yetishmasligi kabi holatlarga duch keladilar. Bu esa ularning ta'limga munosabatiga va jamoadagi o'rniga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, ular bilan ishlashda hissiy barqarorlikni rivojlantiruvchi mashg'ulotlar muhim o'rin tutadi. San'at terapiyasi, musiqa terapiyasi, relaksatsion texnikalar, rolli o'yinlar va ijobiy psixologiya usullari bolalarning ichki dunyosini ochishda, o'zini anglash va ifoda etishda samarali bo'lib xizmat qiladi. Bu orqali ular o'zlarini ijobiy qabul qilish, boshqalar bilan sog'lom munosabat o'rnatish va stressli vaziyatlarga bardosh berishni o'rganadilar.

Bilish faoliyatlarini rivojlantirish yondashuvlari

Aqliy rivojlanishda cheklovlar mavjud bo'lgan bolalarda bilish jarayonlari, masalan, e'tibor, xotira, fikrlash, muammolarni hal qilish qobiliyatlari sust rivojlanishi mumkin. Bunday bolalar bilan ishlashda quyidagilar muhim hisoblanadi:

Qadam-baqadam o'rgatish: Yangi bilimlar bosqichma-bosqich, aniq va tushunarli ko'rsatmalar bilan o'rgatiladi.

Ko'rgazmali vositalar: Darsliklardan tashqari vizual va audiomateriallar, rasmlar, diagrammalar orqali tushuntirish.

Takrorlash va mustahkamlash: Har bir mavzu ko'p marotaba takrorlanadi, mustahkamlovchi o'yin va testlar bilan to'ldiriladi.

Faollashtiruvchi metodlar: Interaktiv usullar, savol-javoblar, muloqotga undovchi faoliyatlar orqali bolalarning faolligini rag'batlantirish.

Bu usullar orqali bolalarning bilish qobiliyati asta-sekin rivojlanadi va ta'lim jarayonida mustaqil ishtirok etish darajasi oshadi.

Ijtimoiy moslashuv va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar ko'pincha ijtimoiy munosabatlarni o'rnatishda qiynaladilar. Bu holat ularning jamoadagi o'rnini, tengdoshlar bilan munosabati va o'z-o'zini qadrlash darajasiga ta'sir qiladi. Shuning uchun, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash va jamiyatda faol ishtirokchi bo'lishiga yordam berish kerak.

Maxsus mashg'ulotlar orqali quyidagi ko'nikmalar shakllantiriladi:

O'z fikrini aniq ifodalash;

Suhbatni boshlash va davom ettirish;

Nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish;

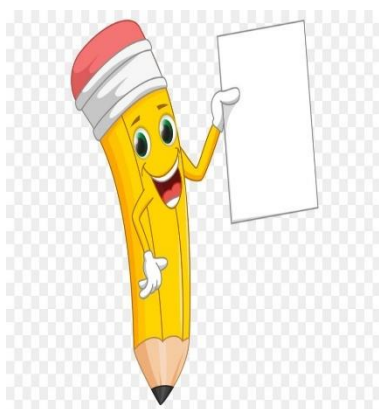
Jamoadagi ishlash, yordam so'rash va ko'rsatish.

Bu ijtimoiy ko'nikmalar bolaning jamiyatga moslashuvini yengillashtiradi, uni ijtimoiy jihatdan faol shaxs sifatida shakllantiradi.

Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash – bu murakkab, ammo hayotiy zaruriy jarayondir. Har bir bola o'ziga xos, va uning muvaffaqiyati uchun yaratib berilgan psixologik va pedagogik sharoitlar hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Ularning bilish, hissiy, motivatsion, ijtimoiy va

harakat sohasidagi cheklovlarini chuqur tushunish, moslashtirilgan ta'lim strategiyalarini qo'llash va oilasi bilan yaqindan hamkorlikda ishlash orqali har bir bolaning ichki salohiyati ochilishi mumkin.

Davlat, maktab va oila – bu muhim uch tomonlama hamkorlikda harakat qilgandagina bunday bolalar hayotga ijobiy qaraydigan, o'z mustaqil fikriga ega va jamiyatda o'z o'rnini topa oladigan shaxslar sifatida shakllanishadi.

Test savollari

1. Aqliy rivojlanishni nazorat qilishning asosiy maqsadi nima?

- A) Faqat baholash uchun ma'lumot yig'ish
- B) O'quvchilarning xulqini tartibga solish
- C) O'quvchilarning rivojlanish darajasini aniqlab, individual yondashuvni ta'minlash
- D) Ota-onalarni maktabga jalb qilish

To'g'ri javob: C

2. Alohida saqlash sharoitlariga muhtoj bo'lgan ta'lim oluvchilar uchun qo'llaniladigan asosiy tuzatish shakli nima?

- A) Maktabdan chiqarish
- B) Maxsus sinfga joylashtirish
- C) Ustozni almashtirish
- D) Darsliklarni almashtirish

To'g'ri javob: B

3. Ijtimoiy-ruhiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda eng muhim omil nima?

- A) Yagona dars jadvali
- B) Maktab reytingi
- C) Ta'lim oluvchining psixologik va individual xususiyatlarini inobatga olish
- D) Raqobatbardoshlikni oshirish

To'g'ri javob: C

4. Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda qaysi yondashuv asosiy hisoblanadi?

- A) Umumlashtirish yondashuvi
- B) Standart yondashuv
- C) Individual yondashuv
- D) Jazo asosidagi yondashuv

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абрамова Г.С. Практическая психология: учебник для студентов вузов -Изд.8-е., перераб. и доп. / Абрамова Г.С., М.: : Академический Проект; Трикста, , 2005. 496 с.

2. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. / Акатов Л.И., М.: : гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2003.

3. Алехин И. А., Сливин Т.С., Тенитилов С.В. Теоретические основы педагогики высшей школы в логических схемах и таблицах. / Алехин И. А., Сливин Т.С., Тенитилов С.В., М.: : ВПА, , 2003. 118 с.

4. Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. / Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М., М., :, 1987.

5. Андреева Г. М Социальная психология: учебник. 5-е изд., испр. и доп. / Андреева Г. М, М.: Аспект Пресс, 2006: Аспект Пресс, 2006.

6. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / / Андреева Г. М., М.: Аспект Пресс, 2017.: Аспект Пресс, , 2017.

7. Арсентиева С. Н. Детские конфликты в образовательных учреждениях: сущность, причины и пути урегулирования // Воспитание школьников. 2013. (№8.). С. 57–61.

8. Бадьина Н. П., Афтенко В. Н. Диагностика психологических условий школьной образовательной среды Методические рекомендации для работников образования / Н. П. Бадьина, В. Н. Афтенко, Курган, 2004. 18 с.

9. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании [Текст]: Монография / И. А. Баева, СПб.: Издательство «СОЮЗ», 2002. – 271 с.: Издательство «СОЮЗ», , 2002. 271 с.

10. Баева И. А. Психологическая безопасность образовательной среды : учеб. пособие / И.А. Баева, И.А. Волкова,

Е.Б. Лактионова ; под ред. И.А. Баевой. / И. А. Баева, М. : Эконом-Информ, 2009. – 248 с.: Эконом-Информ, , 2009. 248 с.

11. Баева И. А. ,, Якиманская И. С. Мониторинг психологической безопасности образовательной среды и качества образования в условиях модернизации // Психологическая наука и образование psyedu.ru, . 2013.

12. Банайтис Н. Г Исследование социально-психологического климата трудового коллектива // // Таврический научный обозреватель. 2015. (№ 4.). С. 14–18.

13. Битянова М., Беглова Т. Модели деятельности психолога в образовательном учреждении // // Школьный психолог. . 2010. (№ 2.).

14. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе/ / Битянова М.Р., М.: Совершенство, 1998. – 298 с.: Совершенство, , 1998. 298 с.

15. Битянова М.Р. Психолог у школе: содержание деятельности и технологии/ / Битянова М.Р., К.: : Главник, , 2007. 190 с.

16. Битянова М.Р., Азарова Т.В. и др. Работа психолога в начальной школе. / Битянова М.Р., Азарова Т.В. и др., М., :, 1998.

17. Бобровская Л. Н. Дневник профессионального самоопределения старшеклассника / Л. Н. Бобровская, М.: : Планета, , 2015. 588 с.

18. Бобрышева И. В. К вопросу о психологической безопасности образовательной среды / Волгоград : Волгоградское научное изд-во, 2009. – С. 26–28: Волгоградское научное изд-во, , 2009.С. 26–28.

19. Бодалев А. А., Столин В. В., Авапесов В. С. Общая психодиагностика. / Бодалев А. А., Столин В. В., Авапесов В. С., СПб.: : Речь, , 2000. 440 с.

20. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика. / Бондаревская Е.В., Кульневич С.В., М.: : Ростов-на Дону, , 1999.

21. Бурлачук С. Психодиагностика. / Бурлачук С., СПб.: Питер, :, 2002. 108 с.

22. Буянов М. Л. Основы психотерапии детей и подростков / Буянов М. Л., К. : : Высшая школа, , 1990.

23. Васюков Е. М. Оптимизация управления социально-психологическим климатом как акмеологическая задача // Акмеология. 2013. (№ 51.). С. 60–62.

24. Верещагина Л. С., Ольхова Л. А., Кузнецова Е. А. Исследование социально-психологического климата в образовательной организации // // Вестник СГСЭУ. 2018. (№ 3 (72).). С. 181–184.

25. Вихристюк О. В. Мониторинг образовательной среды как одно из условий безопасности образовательной среды / О.В. Вихристюк, В.В. Ковров, Е.Г. Леонова // М.,:, 2008.С. 11–20.

26. Воробьева К. А. Указ. соч.

27. Галустова О. В. Психологическое консультирование / / О. В. Галустова, М. : Приор-издат, 2006. – 240 с.: Приор-издат, , 2006. 240 с.

28. Глуханюк Н. С., Белова Д. Е. Психодиагностика (практикум): учеб. пособие. / Глуханюк Н. С., Белова Д. Е., М.: : Акад. Проект; Екатеринбург: Деловая кн., , 2005. 6 с.

29. Глуханюк Н. С., Семенова С. Л., Печеркина А. А. Общая психология: учеб. пособие. / Глуханюк Н. С., Семенова С. Л., Печеркина А. А., М.: : М.: Академия, , 2009. 288 с.

30. Гребенников И.В. Основы семейной жизни: Учеб. пособие для студентов пед. институтов. / Гребенников И.В., М., :, 1991. 158 с.

31. Гутник И. Ю. Педагогическая диагностика в профильном обучении. / Гутник И. Ю., СПб.: : Изд-во Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена, , 2005. 22 с.

32. Гутник И. Ю. Указ. соч. / Гутник И. Ю., 25–26 с.

33. Дорофеев Е. А. Особенности буллинга в младшем подростковом возрасте // URL: <http://elib.sfu-kras.ru> .

34. Дубовина И.В., Андреева А.Д., Данилова Е. Е. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми. Учебное пособие для студентов средних педагогических учебных

заведений / Дубовина И.В., Андреева А.Д., Данилова Е. Е., М.: : издательский центр «Академия», 1998.

35. Е.В. Мазурова. Формирование психологически безопасной образовательной среды: диагностический инструментарий, программы и технологии. Методические рекомендации для педагогов-психологов / Е.В. Мазурова., Барнаул: : КГБУ «Алтайский краевой центр психолого-педагогической и медико-социальной помощи», 2019. 5–20 с.

36. Е.К. Погодина ОСНОВЫ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ Учебное пособие / Е.К. Погодина, Витебск: Издательство УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2003. 30–36 с.

37. Ермолаева В. С. Особенности обеспечения психологической безопасности личности в образовательном пространстве детского сада / Волгоград : : Волгоградское научное изд-во, 2009.С. 30–31.

38. Зеер Э. Ф., Карпова Г. А. Педагогическая диагностика личности учащегося СПТУ: учеб. пособие / / Зеер Э. Ф., Карпова Г. А., Свердл. инж.-пед. ин-т. Свердловск: : Изд-во СИПИ, , 1989. 88 с.

39. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) / Е. В. Змановская, М.: Академия, 2008. – 288 с.: Академия, , 2008. 288 с.

40. Зотова Н. Г. Ценностно-смысловое пространство образовательной среды Волгоград : : Волгоградское научное изд-во, 2009.С. 11–13.

41. Иванова И.В. Информационно-методическое пособие «Методологические основы составления психокоррекционных программ». Для специалистов психологической службы, студентов, обучающихся по специальности «Психология», „Практическая психология". / Иванова И.В., Донецк: : ДРУМЦ ПС СО, , 2016. 72 с.

42. Иванова С.П. Современное образование и психологическая культура педагога. / Иванова С.П., Псков,;, 1999.

43. И.В. Непрокина, О.П. Болотникова, А.А. Ошкина
БЕЗОПАСНАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА: моделирование,
проектирование, мониторинг / И.В. Непрокина, О.П. Болотникова,
А.А. Ошкина, Тольятти : Издательство ТГУ, 2012. 46–57 с.

44. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей. /
Исаев Д.Н., СПб: : Издательство «Питер», 2010.

45. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание детей:
Медико- психологические аспекты. Изд.2-е, перераб. и доп. /
Исаев Д.Н., Каган В.Е., Л., :, 1988. 160 с.

46. Исурина Г.Л. и др. Методы и техники групповой
психотерапии // / Исурина Г.Л. и др., М., :, 1990.

47. Кабанова Т. Н., Шпорт С. В., Макурина А. П.
Современные зарубежные исследования факторов риска
психологического стресса и психологического климата на
рабочем месте // // Социальная и клиническая психиатрия. . 2019.
(Т. 29. № 2). С. 93–97.

48. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. / Каган В.Е., М., :,
1990. 256 с.

49. Калабкина О.С., Нуштайкина А. В. МЕТОДИЧЕСКИЕ
РЕКОМЕНДАЦИИ ДЛЯ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ ПО
ОРГАНИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ
ДЕТЕЙ С ОВЗ И ИНВАЛИДНОСТЬЮ / Калабкина О.С.,
Нуштайкина А. В., Саранск: МРИО, 2018. 48 с.

50. Караванова О.А. Игра в коррекции психологического
развития/ / Караванова О.А., М.: : Российское педагогическое
агенство, , 1997. 192 с.

51. Колесов Д.В. Беседы о половом воспитании. / Колесов
Д.В., М., :, 1980.

52. Колесов Д.В., Сельверова Н.Б. Физиолого-
педагогические аспекты полового созревания. / Колесов Д.В.,
Сельверова Н.Б., М., :, 1978. 224 с.

53. Колмогорова Л.С. Возрастные возможности и
особенности становления психологической культуры учащихся.
Автореф. дисс. ... докт. психол. наук. 2001.

54. Колмогорова Л.С., Холодкова О.Г. Особенности становления психологической культуры младших школьников // // Вопросы психологии. - 2001. - № 1. 2001. (№ 1.).
55. Кон И.С. Ребенок и общество (Историко-этнографическая перспектива). / Кон И.С., М., :, 1988. 271 с.
56. Кон И.С. Введение в сексологию: Учебное пособие. / Кон И.С., М., :, 1999. 288 с.
57. Копытин А.И. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ОБУЧАЮЩИХСЯ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ И ОВЗ / Копытин А.И., СПб.: : СПбАППО, , 2020.
58. Копытин А.И., Свистовская Е.Е. Руководство по детскоподростковой и семейной арт-терапии. / Копытин А.И., Свистовская Е.Е., СПб.: : Речь, 2010.
59. Куприн А. А. Влияние социально-психологического климата организации на адаптационные процессы // 2009. (Т. 12. № 2.). С. 167–171.
60. Кывырляг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике. / Кывырляг А. А., Таллин: Валгус, 1980. 108 с.
61. Кывырляг А. А. Указ. соч. / Кывырляг А. А.,.
62. Левкович В.П., Зуськова О.Э. Методика диагностики супружеских отношений // // Вопросы психологии. . 1987. (№4.). С. 128–135.
63. Луковенко Т.Г., Митина Г.В., Ющенко Н.В. Психологопедагогическое сопровождение студентов с инвалидностью в ВУЗе. / Луковенко Т.Г., Митина Г.В., Ющенко Н.В., Хабаровск: : Тихоокеанский государственный университет, , 2017.
64. Лутошкин А. Н. Эмоциональные потенциалы коллектива / А. Н. Лутошкин, М.: : Педагогика, , 1988. 128 с.
65. М. М. Дудина, Ф. Т. Хаматнуров ОСНОВЫ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ Учебное пособие / М. М. Дудина, Ф. Т. Хаматнуров, Екатеринбург РГППУ:, 2016. 51–77 с.

66. Малярова Н. В. Семейный конфликт как объект прикладного социологического исследования: теоретические и методологические проблемы: диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.09 1984.

67. Мандель Б. Р. Профессионально-ориентированное обучение: проблематика и технологии: учебное пособие для обучающихся в магистратуре / Б. Р. Мандель, М.: : Директ-Медиа, , 2016. 341 с.

68. Мижериков В.А., Ермоленко М.Н. Введение в педагогическую деятельность: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений. / Мижериков В.А., Ермоленко М.Н., М.: : Педагогическое общество России, , 2002.

69. Микляева А. В, Румянцева П. В. Диагностика школьной тревожности // Психол. диагностика. / Микляева А. В, Румянцева П. В., 2006. 32–53 с.

70. Михаил Павлович Папуш ПСИХОТЕХНИКА ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО ВЫБОРА / Михаил Павлович Папуш, М.: : Институт Общегуманитарных Исследований, , 2001.

71. М.К. Тутушкиной. Психологическая помощь и консультирование в практической психологии / Под ред. М.К. Тутушкиной. / М.К. Тутушкиной., СПб., :, 2000.

72. Никитина Н. И. Теоретико-методические основы профориентации в инклюзивных школах: монография / Н. И. Никитина, М.: : РГСУ, , 2015. 186 с.

73. Никитина Н. И. Методика профориентационной работы в инклюзивных школах: учебно-методическое пособие / Н. И. Никитина, М.: : РГСУ, 2015.

74. Новиков А. М. Образовательный проект: методология образовательной деятельности / / А. М. Новиков, М.: : Наука, , 2004. 214 с.

75. О. А. Ульяниной. Психодиагностика с сотрудниками органов внутренних дел российской Федерации: учебник / под общ. ред. О. А. Ульяниной. / О. А. Ульяниной., М.: : Проспект, , 2021.

76. О. А. Ульяниной. Формирование и поддержание психологической безопасности образовательной среды : учебно-методическое пособие / под ред. О. А. Ульяниной. / О. А. Ульяниной., М.: МГППУ: МГППУ, 2022.

77. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. / Овчарова Р.В., М.: : ТЦ Сфера, , 1996.

78. Островский С. Н Психология управления: учебно-методическое пособие для студентов технических вузов. / Островский С. Н, Минск: БНТУ, 2009.: БНТУ, , 2009.

79. О.Ю. Ефремова. Военная педагогика: Учебник/Под редакцией О.Ю. Ефремова. / О.Ю. Ефремова., СПб.: : Питер, , 2007. 550 с.

80. Панфилова А. П. Социально-психологический климат в педагогическом коллективе: учебное пособие для студентов учреждений высшего профессионального образования. / Панфилова А. П., М.: : Изд. центр «Академия», , 2011.

81. Пашкин С.Б. Научно-практические основы формирования индивидуального стиля профессиональной деятельности военного инженера в период обучения в ввузе МО РФ (психолого-педагогический аспект)/ВИТУ. / Пашкин С.Б., СПб., :, 2001.

82. С.Б. Пашкин, В.В. Семикин ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ЛИЧНОСТИ И ЕЕ ФОРМИРОВАНИЕ В ВУЗЕ Учебно-методическое пособие / С.Б. Пашкин, В.В. Семикин, Санкт-Петербург., 2015. 5–16 с.

83. Семикин В.В. Психологическая культура в образовании человека. / Семикин В.В., СПб.: : Изд-во «Союз», 2002.

84. Сизанов А.Н. Подготовка подростков к семейной жизни. / Сизанов А.Н., Мн., :, 1989.

85. Сизанов А.Н. Проблемы семьи и брака: Школьный практикум. / Сизанов А.Н., Мн., :, 1993. 88 с.

86. Спивак В.А. Корпоративная культура. / Спивак В.А., СПб., :, 2001.

87. Спиваковская А.С. Профилактика детских неврозов (комплексная психологическая коррекция) // Спиваковская А.С., М.: : ТЦ Сфера, , 1988. 368 с.

88. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. / Стефаненко Т.Г., М., :, 1999.

89. Сысенко В.А. Устойчивость брака: проблемы, факторы, условия. / Сысенко В.А., М., :, 1981.

90. Сысенко В.А Супружеские конфликты. / Сысенко В.А, М., :, 1993.

91. Сычева Е. Яковлевна. Взаимодействие семьи и школы в подготовке старшеклассников к семейной жизни : автореферат дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 1989.

92. Тимерьянова Л. Н. Обеспечение психологической безопасности образовательной среды [Текст]: учебно-методическое пособие / Л. Н. Тимерьянова, Уфа: : ИРО РБ. , 77 с.

93. Центр психолого-педагогической поддержки и развития детей Планирование работы педагога-психолога образовательной организации: методические рекомендации. – Выпуск 1. / Центр психолого-педагогической поддержки и развития детей, Воронеж: : ГБУ ВО «ЦПППиРД», , 2019. 18 с.

94. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности: учеб. для студ. высш. учеб.заведений / Шевандрин Н.И., М.: : ВЛАДОС, 2001.

95. Ю.П.Платонова. Введение в этническую психологию: Учеб. пособие /Под ред. / Ю.П.Платонова., СПб., :, 1995.

96. Юферева Т.И. Формирование представлений подростков о мужественности-женственности как одно из условий подготовки молодёжи к семейной жизни // // Психолого-педагогические проблемы воспитания детей в семье и подготовка молодёжи к семейной жизни. . 1980. С. 92–106.

97. Herr R. M., Bosch J. A., Loerbroks A. et al Three job stress models and their relationship with musculoskeletal pain in blue- and white-collar workers. // // The Journal of Psychosomatic Research. 2015. (Vol. 79. No. 5.). С. 340–347.

98. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori O‘quvchilarni psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash ishlarini yanada takomillashtirish to‘g‘risida. 2019.

99. Палиева Н. А. Проект «профориентационный навигатор» как технология инклюзивного образования детей с ОВЗ // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. . 2016. (№ 1 (52).). С. 131–134.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-Mavzu: Psixologning kasbiy faoliyatini rejalashtirish asoslari.....	5
2-Mavzu: Ta'lim tashkilotidagi psixologik iqlim va xavfsizlikni oshirishga qaratilgan psixologik yordam ko'rsatishning samarali yo'llari.....	29
3-Mavzu: Nogironligi bo'lgan bolalarning ta'lim, psixologik, ijtimoiy va kasbiy ehtiyojlarini qondirishning usul va vositalari.....	63
4-Mavzu: O'quvchilar, o'qituvchilar, ota-onalarning psixologik madaniyatini shakllantirish.....	85
5-Mavzu: O'quvchilarni oilaviy hayotga tayyorlashning psixologik asoslari.....	98
6-Mavzu: Ta'lim muhiti qulayligi va xavfsizligini psixologik baholash.....	119
7-Mavzu: Xavfsiz ta'lim muhitini ta'minlashni rejalashtirish va nazorat usullari.....	132
8-Mavzu: O'quv jarayoni natijalari va mazmunining sifatini baholashni nazorat qilishda qo'llaniladigan psixologik-pedagogik tashxis usullari.....	149
9-Mavzu: O'quvchilarning individual psixologik xususiyatlari.....	186
10-Mavzu: Psixotrening va uning shaxsni shakllanishidagi roli.....	209
11-Mavzu: Kasbga yo'naltirish-ta'lim oluvchilarga kasbiy o'z o'zini anglashda ko'maklashish.....	220
12-Mavzu: O'quvchilarning kasb-hunarga layoqatliligini aniqlash masalalari.....	237

13-Mavzu: Yetti yoshli bolalarning psixologik-pedagogik tashxis komissiyalari to'g'risidagi nizom bilan ishlash.....	249
14-Mavzu: Bolalarni psixologik-pedagogik tashxisdan o'tkazish va o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish tizimida defektologik xizmat.....	260
15-Mavzu: Defektologik tashxis ishlarini tashkil etish masalasi	269
16-Mavzu: Ta'lim tizimida turli xil psixodiagnostik (kompyuter) dasturlardan foydalanish.....	277
17-Mavzu: Turli darajadagi ta'lim oluvchilarning aqliy rivojlanishini nazorat qilish usullari.....	286
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	308

Jumanov E., Urakova Sh.

**UMUMIY O‘RTA TA’LIM MUASSASALARI
AMALIYOTCHI PSIXOLOGLARI UZLUKSIZ KASBIY
RIVOJLANTIRISH KURSINI O‘QITISH METODIKASI**

Umumiy o‘rta ta’lim tashkiloti amaliyotchi psixologlari uchun

O‘QUV QO‘LLANMA

Muharrir:	Sh.Muhammedov
Texnik muharrir:	G. Ne‘matova
Dizayner:	S.Jiyanov
Sahifalovchi:	Sh. Muhiddinov

Nashr. lits. № 220812 08.02.2024.

Bosmaxonaga berildi: 09.07.2025. Bosishga ruxsat etildi: 31.07.2025.

Bichimi 60x84 1/16 Offset qog‘ozi. Times New Roman garniturasida.

Shartli bosma tabog‘i 20. Nashr hisob tabog‘i 14,1.

Adadi 50 nusxada. Buyurtma № 12-08.

“ZUXRO BARAKA BIZNES” nashriyoti.

Toshkent shahar, Yakkasaroy tumani

Yusuf Xos Xojib ko‘chasi 103 uy.

Bosmaxona. lits. № 220812 08.02.2024.

«ZUXRO BARAKA BIZNES» MChJ bosmaxonasida chop
etildi. Toshkent shahri Bunyodkor shoh ko‘chasi 27 A–uy.